B2-páholy

Éjszakánként a holdtól a partig húzódó ezüsthidat bámulom erkélyemről. (Tengerparton lakom most pár napig, némi kórházak után.) Azon tűnődöm, vajon ilyen hídon indult-e el Poncius Pilátus és a Mester az ég felé, de lehet, rosszul emlékszem, Poncius Pilátus egyedül haladt fölfelé. Vagy valaki volt még ott? Kellett legyen, hiszen beszélgettek… Fontos ez? A bűnről elmélkedőnek feltétlenül fontos. De miféle bűnről elmélkedem én most, kinek a bűnéért, és minek az okán? Az alaktalan bűnök érdekelnek, a tudat által meg nem formáltak, a lelkek által át nem rostáltak, a tudatalatti fortyogó katlanában bugyborékoló gubancok. Mert miért történhet meg az, hogy az ember felébred, és bűntudattal ébred, keresi az aznapját, de nem találja meg, vakon és iránytű nélkül kóborol az életben és az életében, míg egy újabb alvás, vagy valami újabb álom le nem mossa az ébredés bűntudatát. (Okozhat-e maga az ébredés bűntudatot? Naná, de ez egy másik fejtegetés tárgya.) Lemossa, de honnan is? Nyilván a lelkünkről, amelynek a létezése és működése legalább annyira megfoghatatlan és kiismerhetetlen, mint a szorongásé. Lehet-e azt mondani, hogy a szorongás a lélek kivetülése a világba? De még fontosabb lenne, ha kimondhatnánk, hogy a szorongás reinkarnálódott bűntudat! Bár még azt sem tisztáztuk, hogy a szorongás és a bűntudat egy tőről fakad-e, vagy az egyik a másik hajtása. A szorongás együtt jár a félelemmel, ez teljesen nyilvánvaló, a bűntudat azonban nem, ő megelégszik a szorongás társaságával. Mármost, kell-e bűnt elkövetnünk ahhoz, hogy bűntudatot érezzünk? Feltehetően kell. Feltehetően nem kell. Az előző eset az egyszerűbb, valami történés után elindul egy lélekomlás. Az utóbbinál azonban kevesebb a fogódzónk, és egyáltalán nincs logikai mankónk. Lehet, hogy a génjeinkben testálódott bűntudat működik fel ilyenkor? Eszembe jut egy mondat. Csak úgy. Persze nem csak úgy. (A csak úgy mondatok nem érdekesek, mehetnek a költészet vágóhídjára.) *Hullaház a lelkünk.* Kimondva, elolvasva ezt a mondatot határozott bűntudatot érzek. Miért? Ott se voltam. Nem rendelkeztem. Nem tereltem. Nem vagoníroztam. Nem teljesítettem parancsot. Nem égettem ártatlanokat. Még nem is voltam a világban. Mitől hát a bűntudat? Nyilván attól, hogy megtörtént, hogy megtörténhetett, emberen ember által történt meg. És én ember vagyok. S mint olyan, bármennyire is furcsa, felelős vagyok a múltamért is, nemcsak a jelenben elkövetett kis bűnökért, csacsiságokért. Vajon a génekben át lehet-e örökölni a bűntudatot? Vagy a bűntudat erkölcsi kérdés, egyike azoknak, amelyekre nem keressük a válaszokat? Nézem az ezüsthidat, két ember ballag rajta a hold felé. Az egyik én vagyok, felismerem hátulról is bozontos hajamat. De ki lehet az a másik, férfi-e vagy nő, vörös palásttal a vállán? És miről beszélgetnek? És én most miért szorongok?

Zalán Tibor

NAPÚT

Irodalom, művészet, környezet

XVIII. évfolyam 5. szám

A Cédrus Művészeti Alapítvány kiadványa. Megjelenik évente tízszer.
Főszerkesztő: **Szondi György**. Szerkesztik: **Bába Szilvia** (művelődés), **Babics Imre** (vers), **Balázs Géza** (nyelvművelés), **Bognár Antal** (évkönyv), **Borbély András** (kisebbségek), **Elek Szilvia** (zene), **Hlavacska András** (műbírálat), **Kovács Ildikó** (szöveggondozás), **Sebeők János** (környezet), **Szondi Bence** (tördelés), **Toót-Holló Tamás** (próza), **Vincze Ferenc** (dokumentum), **Wehner Tibor** (művészet).
Napút-kör: **Báthori Csaba**, **Bereményi Géza**, **Csáji László Koppány**, **Doncsev Toso**, **Gráfik Imre**, **Jankovics Marcell**, **Dr. Koncz Gábor**, **Radnóti Zsuzsa**, **Rakovszky Zsuzsa**, **Szakolczay Lajos**, **Szörényi László** (tiszteletbeli konzulensek).
Alapította: **Masszi Péter**. Lapterv: **Gosztola Gábor**.
Szerkesztőség: Ady Endre Művelődési Központ, 1043 Budapest, Tavasz u. 4.
Telefon: (30) 511-3762 • E-mail: szongy@gmail.com • Honlap: www.naputonline.hu
A Cédrus Művészeti Alapítvány adószáma: 18110661-2-41
Nyomdai kivitelezés: Érdi Rózsa Nyomda. Terjeszti a Hírker Zrt. és az NH Zrt. ISSN: 1419-4082

B2-páholy

Zalán Tibor tárcája . . . . . borítóbelső

Előtér

Latorcai Csaba: Elhurcoltak
s embermentők emlékezete 3

Hangírás

„Akkor megszűnt az egyes szám, első személy”
(Fahidi Évával Rojkó Annamária beszélget) 6

Mohácsi János: A Dohány utcai seriff 11

Fénykör

Csorba László 30; Dobos Marianne 31;
Filep Tamás Gusztáv 34;
Vathy Zsuzsa 36; Vörös István 37

Hetedhét

Sylvia Plath: Papi (Báthori Csaba fordítása) . . 39
Andrej Voznyeszenszkij: Az árok 41
Fridrih Zolotkovszkij: A Dmitrijevszkaja utca.
Bábij Jár (Vándor Anna fordításai) 44
Marek Danielkiewicz: Egy öregasszony
vallomása; Anya; Georges Perec emlékei
(Zsille Gábor fordításai) 45
Primo Levi: Naplemente Fòssoliban; Buna
(Szénási Ferenc fordításai) 47
Gunnar Wærness: Fordított zarándoklat
(Kovács kataing Ferenc fordítása) 48

Szepes Erika: Macesz, celofánban. 49
Bakonyi Péter: Hol vagy, édesanyám? 52
Fazekas István: „Smá Jiszraél...!”. 56

Mustra

Dupka György: Zsidótlanítási akciók
Kárpátalján 58
Doncsev Toso: Az egyedülálló bolgár magatartás 83
Anton Baláž: Transzportok Szlovákiából
(Archleb Gály Tamara fordítása) 99
Matatias Carp: Cartea Neagră
(Takács Ferenc fordítása). 106

Tizennegyedmagunkban

Nagy Gusztáv: Üzenet a rasszistáknak;
A holokauszt emlékére 112
Rostás-Farkas György: Szálkák
a világ szemében 113

Szolnoki Csanya Zsolt: Auschwitz 1944. . . . 114
Choli Daróczi József: Elvitték a cigányokat. . 115

Téka
Pilinszky János KZ-oratóriuma

Füleki Gábor: „Halottak magnéziumlángban” . 116
Hegyi Zoltán Imre: Montázs-dráma bilincsben. 127

Ablak

Valachi Anna: Azonosulás az agresszorral – a túlélés titka? 135
Tamási Orosz János: Lényünk legalján szőtt szabadság 140
Alföldy Jenő: Benjámin László a vészkorszakban és azután. 153

Tárlat

Galambos Ádám: Jelek a homokban. 158
„Nyírfaalkotások”. . . . . színes melléklet

Szőcs Géza: Albert Ervin megérkezik a haláltáborba 161
Ádám Tamás: Csillag kocsonyásodik. 163
Gaál Zoltán: Szótlan néztük 164
Bíró József: Nemelégia *is* 165
Botos Ferenc: Koromszín úton; Kémlelőablak 166
Börzsönyi Erika: Birkenau; Megkövesült az emlékezet. 167
Légrádi Gergely: Egy tánc; Appassionata. . . 168
Petz György: Gyerekek 170
Rojkó Annamária: Százezer svájci frank Aschner Lipótért 172

Miért

Rott József: A tisztánlátás állandósult felelőssége 183

E számunk szerzői. 200

Illusztrációk

Enteriőrképek két kiállításról
Ámos Imre és a 20. század 55, 57, 116, 201
Imák Auschwitz után 129, 199

Melléklet

Káva Téka – Napút-füzetek 105.

Erdélyi Z. János: Ödipusz Budán; A patikárus

NAPÚT

Irodalom, művészet, környezet

XVIII. évfolyam 5. szám

Botlatókövek, emlékezők

MAGYARI MÁRTON FELVÉTELE

Ámos Imre ukrajnai munkaszolgálata alatt golyóstollával nyírfakéregre tudott csak rajzolni. Hazahozta alkotását. *Ámos Imre és a 20. század* címmel összművészeti kiállítás állított emléket – tíz kortárs képzőművész nyírfaművével is. Jelen számunk színes és fekete-fehér képei e vándortárlatról valók.

Az összeállítás támogatója a Miniszterelnökség.

Latorcai Csaba

Elhurcoltak s embermentők emlékezete

Két beszéd

Az Oktatási Minisztérium rendelete alapján, a 2000. évtől április 16-át a holokauszt magyarországi áldozatainak szenteljük. Ezen a napon, 1944. április 16-án kezdődött meg Kárpátalján a zsidók gettókba zárása, majd deportálása.

Ma azokra a honfitársainkra gondolunk és emlékezünk, akiknek szenvedését szerte az országban „botlatókövek" idézik fel, emléktáblák örökítik meg. A Duna pesti rakpartján néma felkiáltójelek sorakoznak: cipőkből álló emlékmű, amely sorsok százait gyászolja. Elveszett álmokat, meg nem valósult terveket, árván maradt gyermekeket, kettétört életeket. Elpusztított honfitársainkat.

Ránk pedig, a kései utódokra, leszármazottakra és a történelmi felelősséget átérző valamennyi honfitársunkra a fájdalmas emlékezés és emlékeztetés feladata és a cselekvés kötelessége maradt.

A holokauszt nemcsak a magyar zsidóság, de az egész magyar társadalom történelmének egyik legnagyobb tragédiája. Ébren kell tartanunk emlékét, hogy a jövő nemzedékei a múlt ismeretében ne követhessék el ugyanazokat a szörnyűségeket, melyek egyszer már megtörténtek.

Az emlékévek, emléknapok a történelmi sebek közös gyógyításán túl arra is hívnak valamennyiünket, hogy „rendezzük végre közös dolgainkat". Magyarország kormánya az elmúlt esztendők során tett intézkedéseivel olyan emlékezetkultúra kialakítását kívánta szolgálni, amely a holokauszt mártírjai és egyszersmind az embermentők emléke előtt egyaránt tiszteleg. Ezt szolgálta 2012-ben a Wallenberg Emlékév, amelyet a 2014. évben lezajlott Holokauszt Emlékév követett.

Ezt szolgálják a temetők, zsinagógák felújítására indított programok, a zsidó kultúra és hagyomány bemutatására irányuló programok támogatása az 1833/2014. (XII. 29.) Korm. határozatban foglaltak szerint.

A magyarországi zsidó közösségekkel kialakított jó együttműködés, a folyamatos párbeszéd, amely többek között a Kormány 1024/2011. (II.11.) Korm. határozata alapján, a Zsidó Közösségi Kerekasztal formájában ölt testet, és az antiszemitizmus elleni küzdelem eredményessége kölcsönös bizalmat és egymás elfogadásának szükségességét feltételezi. Erre a kormány továbbra is nyitott, és arra buzdítja a zsidó szervezeteket, hogy minél jobban éljenek a felkínált lehetőségekkel.

A 20. század diktatúrái rá kell hogy döbbentsenek arra mindnyájunkat, milyen rövid idő alatt képes az emberiség mindazt a jót lerombolni és elpusztítani, amit a szeretet erejével évszázadokon át felépített. A rombolás soha nem győzhet az élet felett. A cselekvés ereje abban van, hogy a Teremtőtől kapott

hatalmas szabadságunkat mások megsegítésére, gyógyítására és boldogulására használjuk fel. Ehhez kapcsolódóan engedjenek meg egy rövid történetet:

„Egy nap a Mestert halálosan megfenyegette egy bandita.

– Akkor légy olyan kedves, és teljesítsd utolsó kívánságomat – kérte a Mester. – Vágd le azt az ágat.

A bandita kardjának egyetlen suhintásával levágta, majd azt kérdezte: – És most?

– Tedd vissza! – kérte a Mester.

A bandita felnevetett:

– Ha azt hiszed, hogy ezt bárki is meg tudná tenni, hát bolond vagy.

– Ellenkezőleg. Te vagy a bolond, amiért azt hiszed, hogy hatalmas vagy, mert sebesíteni és rombolni tudsz. Pedig az gyerekjáték. Aki igazán hatalmas, teremtésre és gyógyításra is képes."[1]

A Holokauszt Áldozatainak Magyarországi Emléknapja erre figyelmeztet minket: válasszuk a szolidaritást és az egymás elfogadását hirdető cselekvő szeretetet, amely képes a sebeket begyógyítani, a rosszat jóra fordítani, ahol békétlenség van, ott békét teremteni, ahol rombolás, ott építeni.

Elhangzott a Holokauszt Áldozatainak Emléknapja alkalmából Budapesten, a Holokauszt Emlékközpontban tartott megemlékezésen 2016. április 15-én.

***

Jan Assmann német történész *A kulturális emlékezet*[2] című művében írja azt, hogy a nemzetek pusztulását soha nem fizikai sorvadás, hanem mindig kollektív, kulturális felejtés idézi elő. Assmann professzor megállapítása – bár művében ez az utalás más (ókori) megvilágításban nyer értelmet –, úgy gondolom, mai korunkra is érvényes, hiszen súlyos krízisekkel küzdő világunkban azok a nemzetek tudnak a legnagyobb sikerrel szembenézni a kihívásokkal, amelyek ismerik és számon tartják történelmük tragikus és felemelő korszakait, múltjuk sorsfordító eseményeit és személyiségeit egyaránt. Ezért fontos, hogy kegyelettel és együttérzéssel emlékezzünk az áldozatokra, elítéljük a totalitárius rendszerek működtetőit és kiszolgálóit, ugyanakkor büszkén és hálával tekintsünk azokra az igazakra, akik sokszor a halált is vállalva dacoltak az embertelen diktatúrákkal.

„A holokauszt az ember tragédiája, az emberiség és emberiesség ellen elkövetett gyalázatos gaztettek sorozata, mert emberségében mindenki egy. Ember. S mint ilyen, egyenrangú a másik emberrel" – így hangzik a Magyar Holokauszt Emlékév egyik szellemi alapvetése. Fontos kimondanunk újra és újra, hogy világunkban a legnagyobb érték: az ember. Mindazon törekvéseket érdemes és szükséges támogatnunk, amelyek az emberi életet, az emberek boldogulását, életünk kiteljesedést szolgálják.

Van abban valami furcsa paradoxon, hogy miközben a legnagyobb érték az emberi élet, a történelemtanítás mintha nem fordítana kellő figyelmet az

[1] Anthony, De Mello, *A szív ébredése*, Korda Kiadó, Budapest, 2010, 7.

[2] Jan Assmann, *A kulturális emlékezet*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2013, 163.

embermentőkre. Vajon a mai magyar középiskolások el tudják-e annyi embermentő nevét sorolni, mint ahány náci, a tömeggyilkosságokért személyében is felelős vezető nevét?

A Dr. Kovács Tamás által írt, *Embermentő közszolgák a holokauszt idején*[3] című, most bemutatandó kötet hiánypótló mű, ezért is rendkívül értékes. Mintegy harminc közszolga – hivatalnok, katona és rendvédelmi dolgozó – megmentettjeinek sorsát hozza közelebb hozzánk, összefoglalva az embermentők legfontosabb cselekedeteit.

Nekünk, szülőknek, pedagógusoknak és közéleti embereknek közös feladatunk és felelősségünk, hogy a történészekkel együttműködve úgy formáljuk át az emlékezés kultúráját, hogy egyre nagyobb figyelmet fordítsunk az igaz emberekre. Ők azok, akik tetteikkel, emberi helytállásukkal példát mutattak számunkra arról, hogyan lehet embernek maradni, hogyan érdemes élni az életet egy krízisekkel teli, embertelen korszakban. Ránk maradt az a kötelesség, hogy igazságot szolgáltassunk ezeknek az igaz embereknek, akik sokszor maguk is üldöztetést, olykor erőszakos halált szenvedtek a második világháború alatt vagy a háborút követő szocialista diktatúra éveiben-évtizedeiben.

Hadd állítsam ide példaként Bernhart Sándor személyét, aki 1937-től 1944-ig Baja polgármestere volt. Polgármesteri székfoglaló beszédében kifejtette nézeteit hazafias és vallási kérdésekben, majd rögvest kiállt zsidó barátai mellett. 1944. március 19-én a német megszállás szervei letartóztatták, azonban a képviselő-testület tiltakozására és Horthy kérésére hamarosan szabadon engedték. Bernhart nem hozott létre zárt gettót Baján, sőt biztosította a szabad mozgást a településen zsidó honfitársaink számára a deportálás napjáig. Amikor a Wermacht megkezdte visszavonulását, a bajai polgármester 44 zsidó munkaszolgálatos nőt mentett ki, dacolva többek között egy német tiszt Bernhardt életét fenyegető pisztolyával. 1945-ben megfosztották állásától, ügyvédi praxisát sem gyakorolhatta, 1952-ben államosították a házát, és nyugdíja folyósítását is beszüntették. Aki a náci diktatúra idején sokakat megmentett, így vált a kommunista diktatúra alatt maga is üldözötté, számkivetetté. Méltó dolog, hogy tisztelettel emlékezzünk rá és a többi lelkiismeretes és bátor honfitársunkra.

Kovács Tamás könyvén keresztül megismerhetjük Bernhart Sándor és több tucat hozzá hasonló magyar közszolga példamutató helytállását. Ezek az igaz emberek az egész emberiség, és benne a magyarság kivételesen értékes személyiségei. Tanulmányozzuk hát tetteiket, sorsukat, és meséljük tovább családtagjainknak, barátainknak. Saját életünk nehéz pillanataiban pedig legyen bölcsességünk és bátorságunk követni példájukat. Így leszünk képesek újra és újra felülmúlni korábbi teljesítményeinket, megerősíteni közösségeinket, szolgálni hazánkat, magyar nemzetünket.

Elhangzott az Embermentő közszolgák a holokauszt idején *c. könyv bemutatója alkalmából Budapesten, a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen, 2015. január 26-án.*

---

[3] Kovács Tamás, *Embermentő közszolgák a holokauszt idején*, NKE Szolgáltató Kft., Budapest, 2014

„Akkor megszűnt az egyes szám, első személy”

Fahidi Évával Rojkó Annamária beszélget

Tavaly múlt kilencvenéves, de rengeteg megvalósítandó terve van még az életben. Előadásokat tart német és magyar fiataloknak, könyvet ír, főszereplője a Sóvirág *című színházi előadásnak. 1944-ben, 18 évesen Debrecenből vitték el családjával Auschwitz–Birkenauba. 2003-ig – 59 éven keresztül – senkinek sem beszélt erről. Azután ellátogatott Auschwitzba, és az egykori élmények áttörték a gátat. Megírta* A Dolgok Lelke *című kötetét, és rátalált a küldetésére. „Holokauszt-aktivistának” nevezi magát. A Soah magyarországi túlélőjeként 2015-ben, a hetvenedik évfordulón, Angela Merkel német kancellárral közösen szólalt fel Berlinben. Fahidi Évával a történelmi tragédia tanulságairól beszélgettünk.*

– Mielőtt felidézem a velem történteket, túlélőként egy fontos üzenetet szeretnék megfogalmazni e lap olvasóinak. Üzenetem tartalma több évtized tapasztalatát foglalja össze, és e tapasztalat azt mondatja velem, hogy a magyar holokauszt nincs a helyén. Amikor 1944 nyarán Auschwitz–Birkenauban voltam, még láttam olyan csoportokat, akik a háború kezdete óta, 1939-től – akkor már öt éve, csontsoványan, szinte mozgó hullaként – éltek a táborban. Lengyelek voltak. A magyar holokausztnak az a része, ami Auschwitz–Birkenauba irányult, mindössze 57 napig tartott. Dőre dolog rangsorolni a szörnyűségeket, mégis meg kell állni egy pillanatra. 57 nap alatt 437 ezer ember bevagonírozása; ez nagyon rövid időn belül, borzalmasan sok embert jelent. Hadigazdálkodás idején, az 1944-es évnek megfelelő logisztikával mégis mindent meg tudtak szervezni. 143 szerelvényben, vonatonként 3000 embert indítottak a halálba. A transzportokhoz csendőrök is tartoztak, akik belepofoztak bennünket a vagonokba. Rettenetesen tragikus, hogy az akkori magyar kormány buzgósága következtében igyekeztek minél hamarabb megszabadulni a magyarországi zsidóktól. Nagyon szomorú, de az üzenetem így hangzik: a magyar holokausztot az akkori magyar kormány magyar segédlettel hajtotta végre. Tudom, bizarr, de túlélőként azt kell mondanom, hogy nem Eichmann a felelős a magyar holokausztért. Az európai zsidókérdés megoldását Eichmann személyes ügyének tekintette. A perében azt vallotta, hogy „Magyarországon igazán nem volt semmi dolgom”.

A velem történtek ellenére, vagy talán éppen azért, különös érzékem van arra, hogy az életben azt lássam meg, ami jó. Nemrégiben ki kellett hívnom egy szerelőt, aki magával hozta a könyvemet *(A Dolgok Lelke* – a szerk.), amikor a lakásomra jött. Elárulta, hogy korábban soha nem találkozott még holokauszt-túlélővel. Beszélgettünk, mert rettentő kíváncsi volt. Elmesélte, hogy szeret motorozni, és egy motoros társasággal jártak többek között Birkenauban is. „Teljesen felháborodtam – mondta –, hogy nekünk volt a legnagyobb

veszteségünk, és még sincs ott egyetlen sor sem magyarul." Én pedig, ettől a „nekünktől" úgy éreztem, hogy kisütött a nap és megmelegedett a szívem! Az ehhez hasonló biztató jelekre azt szoktam mondani, hogy itt nagyon sok olyan ember él, akinek az a feladata, hogy megmentse Magyarországot az előítéletektől. Szerencsére létezik közöttük egy komoly értelmiségi réteg, amelynek tagjai nem érintettek, tárgyilagosan gondolkodnak és élesen látnak. A segítségükkel a holokauszt tragédiája a magyar történelem keretei között is megkaphatja a maga méltóságát.

– A könyvében és a korábban adott interjúkban is, szinte napokra, hetekre lebontva képes elmesélni mindazt, ami a családjával és önnel történt. Hogyan tudja felidézni ilyen részletesen a több mint hét évtizeddel ezelőtti eseményeket?

– Nagyon irigyeltem Primo Levit, hogy a háború után szinte azonnal megírta a vele történteket. Ő ki tudta mondani mindazt, amiről én 59 évig nem beszéltem. A túlélők többségénél ez volt a jellemző. Nem ismerem az emberi lélek működését, de létezik egy pszichológiai szabály, amely szerint arra az eseményre, ami az embert traumatikusan érinti, nem szeret emlékezni. Amíg az ember eljut odáig, hogy végre kibeszéli magából, addig majdnem belehal. Képtelen vagyok visszaemlékezni arra, hogy az 59 évnyi „némaság" alatt egyszer is eszembe jutott-e, hogy beszélni akarok a velem történtekről. A felismerés, ami választ ad a feltett kérdésre, a következő: minden öregembernél eljön az az időszak, amit én „bezzeg-korszaknak" hívok. Hányszor halljuk, hogy „bezzeg, amikor én fiatal voltam, akkor volt az igazi világ; akkor volt minden szép, jó és harmonikus". A hajdanvolt közösségek idős tagjai – pl. egy iskola diákjai, egy katonai egység vagy tornacsapat tagjai – mindig a „hőskort" emlegetik. Mi, bajtársnők negyven éven keresztül nem is találkoztunk. Akadtak kisebb társaságok, többnyire testvérek, unokatestvérek, régi barátnők, akik gyakran összejártak. Nekem nem jutott ilyen. 45 év után még azoknak is rimánkodni kellett, hogy álljanak velem szóba, akiket nagyon szerettem. De eljött az a bizonyos „bezzeg-korszak".

Otthon, nyuszikkal

Akad még egy dolog, ami minden túlélőre jellemző: az a megválaszolatlan kérdés, hogy „miért pont én maradtam életben?". A statisztika szerint három Auschwitzba érkezőből kettőt azonnal a gázkamrába küldtek. Belőlük semmi sem maradt. Számomra ez is a megemészthetetlen gombócok egyike. Ott volt az anyám 39 évesen, és az unokatestvérem 26 évesen. Mindhárman ugyanazoknak a feltételeknek feleltünk meg; őket elvitték a gázba, engem nem. Utólag arra gondolok, hogy gyerekkoromban tudatosan tanítottak a mesélésre. A szüleim – különösen az apám – nagyon sokat meséltek nekem. Ma is nagyon szeretek mesélni, talán ezért kellett éppen nekem életben maradnom. Amikor

fölfedeztem, hogy ezt hivatásszerűen kell tennem, nagyon boldog lettem, mert én mindig azt keresem az életben, ami jó. A lehetőség, hogy a velünk történtekről hivatásszerűen mesélhetek és írhatok, számomra felszabadító érzés. Sok év után ki tudom végre beszélni magamból a traumatikus élményeket.

Unokatestvéremmel és húgommal

– 1944-ben, 18 évesen, a gyerek- és felnőttkor határán élte meg, hogy a családjával be kellett költözniük a debreceni gettóba. Annak idején hogyan fogadták a hírt?

– Abban az időben a Zeneakadémiára készültem, ültem a zongoránál és Bachot játszottam. Akkoriban legfőképpen Bachot szerettem játszani. A háború nem érdekelt, mert messze volt. Ma sem tudom azonban felfogni, hogy a szüleim nem látták, mire megy ki a játék. Az egykori Monarchia országaiban mindenütt voltak rokonaink, és a folyamatok nem nálunk kezdődtek. 1938-ban eltűntek a bécsi tantik, édesanyám felvidéki rokonainak is bujkálniuk kellett. Még 1939-ben, '40-ben, sőt '41-ben is el lehetett volna menni. Ráadásul Hitler a *Mein Kampf*-ban előre megírta, hogy mit tervez. Vajon miért nem hittek neki?

Sose fogom megérteni azt a cinizmust – amin akkoriban senki sem akadt fenn –, hogy a zsidóknak hivatalosan is ki kellett jelentkezniük a saját lakásukból, házukból, és bejelentkezni a gettóban kijelölt szűk és nyomorúságos kényszerlakhelyre. Mindennek az volt a látszata, hogy mindenki „önként és dalolva" hagyta ott a házát, a kertjét, az életét. A két Fahidi család – az apámé és a bátyjáé, összesen tíz személy – kiváltságosnak számított, ezért egy negyven négyzetméteres szobát kapott. Ennyi volt az életterünk.

– Akkor sem tört ki a pánik, amikor elkezdődött a deportálás?

– Azt mondták, hogy dolgozni visznek bennünket. Mindnyájan éreztük, hogy közel a háború vége, és bíztunk benne, hogy hamarosan visszatérünk. Vagononként nyolcvan embert zsúfoltak össze egy-egy batyuval, egy vödör vízzel és egy küblivel. Nyár volt, és amikor ránk csapták a vagonajtót, odabent emelkedni kezdett a hőmérséklet. Három napig utaztunk, ezalatt akadt, aki megbolondult, és sokan meghaltak, mire Auschwitz–Birkenauba értünk. A kiszállás után villámgyorsan szétválasztották a nőket és a férfiakat. Apámat akkor láttam utoljára. Ezután közölték velünk, hogy az öregebbeket és a fiatalabbakat kifárasztotta a hosszú utazás, őket majd teherautóval hozzák utánunk. Anyám elkísérte a 11 éves húgomat… Eltelt néhány nap, mire megkérdeztük a kápónkat, hogy mikor jönnek már a rokonaink. Ő a kéményre mutatott, és azt mondta, nézz oda, látod ott azt a füstöt? Na, abban van az apád meg az anyád. Az ember az eszével tudta, hogy igaz, de képtelenek voltunk elhinni.

Amikor felidézem, hogy megérkeztünk Auschwitz–Birkenauba, megszűnik az egyes szám első személy. Csak mi vagyunk, mi öten. Ötös sorokban álltunk

az Appelplatzon, naponta egyszer még azt a barna, meleg löttyöt is így kaptuk, amit csak befogott orral lehetett lenyelni. Szinte azonnal felismertük, hogy csak egymásra számíthatunk. Egyedül ezt nem lehetett volna végigcsinálni. Óriási támaszt nyújtottunk egymásnak; ha nincs a családpótlóvá formálódó ötös sor, akkor egyikünk sem maradt volna életben. Azóta tudom, hogy minden koncentrációs tábor alapja, lelke és támasza az ötös sor. A mi ötösünk három debreceni lányból és egy miskolci testvérpárból állt. 18 és fél évemmel én voltam a legidősebb. Társaim: két hetedikes lány a debreceni Svetits leányiskolából – ők tizenhét évesek voltak –, valamint a miskolci testvérpárból a nagyobbik 16, a húga 14 éves (nyúlánk, magas lány volt, így nem volt feltűnő, hogy mennyire fiatal). Én voltam a legöregebb, és ma mégis én vagyok az egyetlen, aki még él. Egész életre szóló barátság fűzött össze minket.

– Egy idő után újabb transzportba válogatták a nőket. A gyári munkára jelentkezni kellett, vagy kiválasztották az embereket?

– A Harmadik Birodalom az 1942-ben tartott wannseei konferencián határozta el a zsidókérdés „végső megoldásának" részeként a jó fizikai állapotban lévő európai zsidók kényszermunkára hurcolását. Auschwitz–Birkenauból a legerősebbeket kiválasztották, és Allendorfba, a Dinamit muníciógyárba vitték. Ezer nőre volt szükség, és mi öten igyekeztünk belekerülni a csoportba.

Az Appelplatzon mindennap tartottak olyan ellenőrzést is, amelyen meztelenül kellett felsorakoznunk és fel-alá járkálnunk. Ezt nemcsak az emberek megalázása miatt követelték meg, hanem azért is, hogy megnézzék, milyen az erőnlétünk. (A lágerben egyébként folyamatosan terjedt valamilyen skarlátszerű járvány.)

Mi nagyon hamar felismertük, hogy minél előbb el kell onnan jönni, ha életben akarunk maradni. Legfőképpen azonban azért akartunk eljönni, mert 14 éves társunk állapota napról napra romlott. Egyszer már visszalökték a maradók közé. Végül a testvérével azt beszélték meg, hogy a kishúg a válogatáskor úgy csinál, mint aki nem lát, nem hall, és mint egy őrült, rohan a másik oldalra, a munkára alkalmasak közé. A testvére, aki erős volt, futott utána. A lány elbújt a sok meztelen nő közé, és mielőtt az Aufseherinnen, azaz a felügyelőnő megtalálta volna, útjába akadt egy olyan kislány, akinek az anyja a túloldalon maradt. Az a kislány visszament szegény az anyjához, ezzel a társunk megmenekült.

Az 1944. augusztus 12-éről 13-ára virradó éjszaka Weimar–Buchenwaldon keresztül Allendorfba, a 127-es altáborba vittek minket. A táborparancsnok nagyon dühös lett, amikor meglátta a csoportot, mert férfiakra számított. Ami ott várt ránk, igazi rabszolgamunka volt. Párban kellett dolgoznunk, 50 kilós bombákat mozgattunk, miután megtöltöttük robbanóanyaggal. A miskolci nővér volt a párom.

– Hogyan lett mindennek vége?

– A vége nagyon szép történet. A háború vége felé a német koncentrációs táborok vezetői központi parancsba kapták, hogy a foglyokkal sem a Vörös Hadsereg, sem a szövetséges erők katonái nem találkozhatnak. Ez minden parancsnokot úgy ért, mint derült égből a villámcsapás. A „normális" lágerélet közepette arra utasították őket, hogy el kell indulniuk a rabokkal, úgy, hogy az égvilágon semmi sem volt megszervezve. Ekkor indultak el a halálmenetek.

Sok ezer ember indult el az országúton. Eltelt egy hónap, még mindig mentek. Nem mosakodtak, nem húzták le a cipőjüket, nem kaptak enni. Kint aludtak a szántóföldön. Halálmenetekkel volt tele egész Németország.

A lelkes fiatalokból álló SS-állománynál a mi táborparancsnokunk, Adolf Wutke valamivel idősebb, 45-50 éves volt. Talán ennek köszönhetően, volt egy kissé több esze, és természetesen a saját bőrét akarta menteni. (Végül három év börtönt kapott.) Úgy döntött, hogy megtagadja a parancsot, és egyelőre nem indulunk sehová. Közeledtek a szövetségesek, és amikor már nagyon közel voltak, az SS kiürítette a tábort, és mi elindultunk az amerikaiak felé. Az első éjszakát egy mező közepén lévő juhakolban töltöttük. Nappal már nem mehettünk, mert egy ezerfős csoportot fentről, a repülőkről is jól lehetett volna látni. Ott dekkoltunk az akolban, és amikor besötétedett, elindultunk.

Fahidi Éva visszaemlékezései *A Dolgok Lelke* címmel megjelent németül és magyarul is. A 70. évforduló berlini megemlékezésén mondott beszédében Fahidi azt mondta: „Mi tudjuk, hogyan teszi tönkre a gyűlölet a lelket, és magasan a gyűlölet felett állunk” © Hannibal Hanschke / Reuters (forrás: nol.hu)

Nekem addigra csupa seb lett a lábam a faklumpában. Feltűnt előttünk egy patak, rajta egy fahíd. A híd azonban túl keskeny volt, nem fértünk át rajta ötös sorokban, ezért kisebb zavar keletkezett. Az utolsó sorban álltam, mellettem a kutyás őr zárta a csapatot. Amikor meghallotta a csődületet, előrement. Én pedig leültem a fűbe. A zaj elcsendesedett, én vártam, hogy visszajön értem az őr, de nem jött. Emlékszem, telehold volt és csönd. Nem tudtam elhinni, hogy szabad vagyok.

Visszamentem az akolba. Megijedtem, hogy teljesen egyedül maradtam, de a sarokban megmozdult a szalma. Egy kislány volt, aki még nálam is gyengébb volt, és elbújt. Később többen is visszajöttek, végül vagy húszan lehettünk. A negyedik napon valaki felkiáltott, hogy jönnek a tankok. Fehér, ötágú csillag volt rajtuk. Amerikaiak voltak, feketék. Az első kérdésük az volt, hogy mit követtünk el. Nem értették, hogy mitől lenne valaki rabruhában és ilyen állapotban, ha nem bűnöző. Nehezen tudtuk megmagyarázni nekik, hogy mi történt velünk. Elvittek bennünket a legközelebbi faluba, és elosztottak a helybeli családoknál.

– *Hogyan jutott vissza Magyarországra?*

– 1945. november 4-én érkeztem haza, vonattal. Minden állomáson névvel teli listákat hagytunk a Vöröskeresztnél. A listák eljutottak Érsekújvárra is, ahol a nagynéném élt a férjével. A nagybátyám orvos volt, értem küldött. Azonnal befeküdtem egy ágyba, és két évig tartott, mire képes voltam talpra állni. A családomból 49 embert veszítettem el, és egyedüliként tértem haza. 1947-ben költöztem haza Debrecenbe. Egy hét alatt beleszerettem egy fiatalemberbe, férjhez mentem, és újra kezdtem az életem.

Mohácsi János

A Dohány utcai seriff

A szöveg története, ahogyan emlékszem rá. Valamikor 2010–11-ben még Kaposvárom tanítottam színészmesterséget. Rusznyák Gábor rendező és barátom kért meg, hogy tartsak osztályának rádiós gyakorlatot. Ez engem nem nagyon érdekelt, viszont mondtam neki, hogy szívesen csinálnék egy olyan előadást, ahol a színészhallgatók csak a hangjukra vannak bízva, mert teljesen sötétben vannak, és nem látjuk őket, mégpedig a holokausztról.

Ez ez az ötlete onnan támadt, hogy akkoriban rendeztem meg Kaposváron Rolf Hochhuth *A helytartó* című darabját, és a dráma szövegének egy részét, amelyben Hochhuth a vagonban Auschwitz felé tartó emberek monológjait írta meg, egyszerűen leváltottam. Tudtam, hogy azoknál sokkal megrázóbb, és főleg igazabb szöveget fogok találni, bár először csak Claude Lanzmann *Shoah* című filmjének szövegeiből gondoltam idézni oly módon, hogy a szereplők jelmezeikből aznapi civil ruhájukra váltanak, leülnek a színpad szélére, és mind elmondanak fejenként két-három vendégszöveget, amelyeket én ástam elő a *Shoah* filmből, illetve olvasmányokból (Nyiszli Miklós könyve[1], illetve Konrád Györgyé[2]), valamint az interneten található forrásokból (*degob.hu, emlekezem.hu*, stb). Amikor az első adagot felolvastuk a próbán, bizony megállt a levegő, megkérdeztem a színészeket, hogy van-e jogunk ezekkel a visszaemlékezésekkel gyilkolni a nézőt. Elsöprő többséggel igennel szavaztak, így aztán ez a rész beépült az előadásba.

Egyet kértek tőlem, amivel egyet is értettem, hogy mindig friss szöveget kapjanak, tehát ne ismerjék a szöveget, amelyet mondani fognak, ne váljon színészi alakítássá. Ezt megígértem, de nem tudtam, milyen folyóba lépek nem is egyszer, mert attól fogva minden előadásra, ha nem is teljesen, de olyan egynegyedében új szövegeket kaptak, ami nekem rengeteg olvasást jelentett, és hogyan mondjam, a téma nem a megfáradt ember vidám esti olvasmánya… Azzal is nehezítettem a dolgukat, hogy nem rögzítettem, ki melyik szöveget mondja, hanem az éppen elhangzó szöveg után beálló csendben kellett eldönteniük, hogy ki fogja felolvasni a következőt, ami nagyon nehéz színészi feladat, de talán kétszer, ha összeakadtak, ami viszont komoly színészi teljesítmény a kaposvári színház akkori társulatától.

Ez a textus lett a magja *A Dohány utcai seriff* alant olvasható szövegének. Amikor a munkának nekiláttunk, Gábor színészosztályát keresésre és kutatásra biztattam, rengeteg anyagot hoztak (Erdélyi László, Révész Margit visszaemlékezéseit stb.), és hoztak saját történeteket, ezekből kettő benne is maradt az anyagban (Deák Péteré és Lakatos Mátéé).

Aztán ebből a vizsgából nem lett vizsga, pedig nagyon készen álltunk, Kovács Márton rengeteget zenélt az osztállyal, ritkítottuk a hozott szövegeket, megszerkesztettem a sorrendet. A szövegeken változtatni nem engedtem, csak ha értelemzavaró megfogalmazást találtunk, az volt a tétel, hogy olyan előadást csinálunk, amelynek szavait-mondatait valaki már egyszer kimondta.

Már végzett ez a színészosztály, amikor Lakatos Máté megkeresett, hogy engedélyezném-e a szöveg felhasználását, mert a Jurányi-házban[5] lehetőségük lenne eljátszani. Annyira engedélyeztem, azonnal mondtam neki, hogy meg is rendezem, megbeszéltük Kovács Marcival, aki megírta és bepróbálta a végleges zenei anyagot, ami pedig – totál sötétben zenélni… – nem volt könnyű, kialakult a végleges szereplőgárda, ők is hoztak anyagokat (Bánfalvi Eszter négyórás videója az azóta elhunyt Moller Ágnessel), és a végén még be is mutattuk. Ma is műsoron van.

A kérdést, hogy lehet-e ezekkel az emlékekkel mint művészi avagy hatásvadász eszközökkel élni, feltettem Bori lányomnak, aki megnézte az előadást, pontosabban meghallgatta. Rám nézett könnyekkel a szemében, és azt mondta:

– Nem lehet. Kell.

***

egy. kenyér között

világos

Csak olyan emberek visszaemlékezéseiből tudunk idézni ma este, akik visszajöttek.

Akik nem jöttek vissza, azoknak az emlékeire nincsen szó.

nyitány

dó ré mi fá szó lá ti dó
szalonnát eszik a zsidó

a viccek alatt lassan sötét, marad a zaj

Kisfiú kérdezi a rabbit:
– Miért felelnek a zsidók kérdésre kérdéssel?
– Miért, baj kérdéssel felelni?

Kohn haldoklik. Gyenge hangon kérdezi a körülötte állóktól:
– Sára, drága feleségem, itt vagy-e mellettem?
– Itt vagyok, kedves…
– Arje, egyetlen fiam, itt vagy-e?
– Itt vagyok, apám…
– Záli, drága leányom is itt van?
– Igen, tata…
Kohn utolsó erejével felül, és kétségbeesetten kérdi:
– És akkor ki van az üzletben?

Kohn és Grün beszélgetnek:
– Te, magyarázd már el, mit jelent az a szó, hogy dilemma!
– Mondok egy példát: ingyen-disznóhús.

Kohn elmegy a rabbihoz tanácsot kérni:
– Rabbi, mit tegyek, hiányzik a kasszából ezer pengő?
– Tedd vissza, fiam.

Móricka rugdossa a templom falának a labdát. Kijön a pap, így szól:
– Fiam, ha tovább rugdosod a falnak azt a labdát, Isten az atyám, megkeresztellek! – Móricka tovább rugdossa, kijön a pap, hóna alá csapja, beviszi és jól megkereszteli. A gyerek szomorúan kullog hazafelé, otthon anyjának elmondja a hírt, erre az jól megveri. Hazajön az apja a munkából, ő is megtudja, jól elveri. Móricka kirohan az utcára, és így szól:
– Még csak fél órája vagyok keresztény, de már utálom a zsidókat.

– Hogy mentesz ki egy fuldokló zsidót?
– Nem tudom.
– Nagyon helyes.

a nyitány vége – csönd

Kohn és Grün találkoznak az utcán. Kohn mellén egy nagy sárga csillag virít. Grün meglepődve kérdi:
– Kohn, te zsidó vagy?
– Nem. Én vagyok a Dohány utcai seriff.

– Te, képzeld, öregapám Auschwitzban halt meg.
– Jaj, ne is mondd, hát ez szörnyű!
– Á, ő tehet róla. Be volt rúgva, és leesett az őrtoronyból.

Hitler odaszól a raboskodó zsidókhoz:
– Zsidók! Disznóvágás lesz az éjjel!
– Éljen! Éljen! – örülnek a zsidók.
– Kuss, disznók!

– Hogy bújócskázik a zsidó gyerek?
– Ajtón be, kéményen ki.

Hitler megkérdez egy kisfiút:
– Hány éves vagy?
– Kilenc leszek.
– Nem leszel!

Móricka kérdezi az apukáját:
– Apa, én zsidó vagyok vagy cigány?
– Miért kérded, kisfiam?
– Hát, mert van a ház előtt egy bicikli, és nem tudom, hogy ellopjam vagy lealkudjam.

Hitler megkérdi a zsidó kisfiút.
– Na és te mi szeretnél lenni, ha nagy leszel?
– Hát, katona.
– Nem azt kérdeztem. Szappan vagy lámpabúra?

zene indul – Di zun vet aruntrgeyn –

– Mi a különbség a kenyér és a zsidó között?
– A kenyér nem dörömböl a kemenceajtón.

Kohn, te zsidó vagy?
Kohn, te zsidó vagy?

Kohn, te zsidó vagy?

Nem. Én vagyok a Dohány utcai seriff.

kettő. hanem áldozatok

> Di zun vet aruntrgeyn hintern barg
> Vet kumen di goldene pave tsu flien
> Und mitnemen vet zi undz ale ahin
> Ahin vu di benkshaft vet tsien

Az én dédapámat úgy hívták, hogy Mandel Nándor, és ő állítólag talált gyerek volt, az mindenesetre biztos, hogy Csengerben született – egyébként ez se biztos, mert mellette született –, és elkezdtem keresgélni ezen a Yad Vashemen meg… meg ilyen holokausztos valami központi oldalon, hogyha lenne internet, akkor megmutatnám, és rákerestem, hogy Csengerben Mandel nevű van-e. És összesen egy, egy olyan… tehát egy családot talált, meg hát ez valószínűleg nem egy ilyen nagyon-nagyon ismert, vagy, vagy hát ilyen gyakori név az, hogy Mandel, vagy legalábbis Csengerben nem. És akkor megtaláltam a… találtam egy ilyen Mandel Ferenc nevű embert, meg az ő, az ő szüleit. Tehát hogy ők… ők… ők így hárman, holokausztos… de nem, nem élték túl, hanem áldozatok. És akkor utána még ezt a… ezt, mert rákerestem konkrétan a Yad Vashemnek az oldalán, és akkor ott meg kiderült az, hogy 44 júniusában haltak meg. A levéltárban viszont azt tudtam meg, hogy a dédapám jóval a háború előtt kikeresztelkedett, így élte túl. A nagyapám meg tőlem tudta meg, hogy az apja zsidó volt.[4]

Ahin vu di benkshaft vet tsien.
Di zun vet aruntergeyn hintern barg,
vet kumen di nakht un vet zingen lyu-lyu
ariber di oygn vos faln shoyn tsu
tsu shlofn in eybriker ru.

zene kiáll

Nekem az lenne egy hatalmas nagy erkölcsi felmentés, ha végre lenne egy olyan kormányunk, ami ezt a fajtát, ezt az embertípust újra marhavagonokba rakná és elvinné jó messzire dolgozni! Ez az igazi megmaradás, ez az erő, mert innen üzenjük nekik, mert ők valamilyen formán folyamatosan szondáztatnak minket. Végső gondolatként pedig, engem mindig megvádolnak azzal, hogy mítoszt építek az erőszaknak, teszem ezt őszintén, fogom is a jövőben, mert újra azt akarom látni, hogy valamilyen úgymond szinten az ötvenhatosok bátorsága, hősiessége újra ott legyen a pesti utcán, és ez tibennetek nyilvánuljon meg olyan téren, hogy bármelyik hadsereget le tudjátok győzni, amelyik idejön, hogy a mi életterünkből kiszorítson. Adja Isten, hogy így legyen![5]

Ariber di oygn vos faln shoyn tsu
tsu shlofn in eybriker ru.

Ariber di oygn vos faln shoyn tsu
tsu shlofn in eybriker ru.

csönd

három. gettó

Elsőnek le kellett adnom, illetve be kellett szolgáltatnom a féltve őrzött biciklimet. Aztán a rádiónkat kellett leadni. Megjelent egy plakát, hogy minden zsidó nőnek 14-től 50 évesig be kell vonulni a KISOK-pályára, háromnapi élelemmel, október 24-én. Volt egy hátizsákom, amibe beraktam a 13 éves koromban kapott imakönyvet, szintén a születésnapomra kapott, számomra gyönyörű első melltartós kombinémat, világoskék és csipkés, aminek kimondhatatlanul örültem. Ha kaptam valami ruhát, első az volt, hogy a tükör elé álltam, és vajon mit csináltam? Táncoltam.[6]

Emlékszem, hogy a nagyapám elment, nagyon szeretett sörözni, elment a kijárási tilalomban, mit tudom én, a kávéházba, visszajött, és azt mondta, legyél nyugodt, mámsikám, úgy hívta az édesanyámat, nem lesz semmi baj, hamarosan vége lesz a háborúnak, semmi baj nem lesz, nem is érdemes vele foglalkozni… Azt mondja az anyám, hát mér' mondsz ilyet, hát hogy mondhatod? Hát a Schenkellbach mondta. A Schenkellbach? Az egy órás volt Óbudán. Most a nagyapámnak mondta, hogy nem lesz semmi, az megnyugodott, hazajött és kész.[7]

És jött a sárga csillag. Az volt a legelső. A sárga csillagot mindenkinek magának kellett megalkotnia és rávarrni a ruhára. Sárga csillag nélkül nem… halálbüntetés terhe mellett nem volt szabad kilépni a házból. Na most ugye… az olyan aljas csirkefogók, mint én, gyorsan összeszedtem a barátnőimet, hetünket, és mondtam, hogy vegyük fel a kosztümöt sárga csillaggal együtt, és mindenki fölvette, és kimentünk az utcára, és Göncölszekér alakzatban vonultunk végig a főtéren. Nem értünk el vele semmit.[8]

A nővéremet másnap elkapták az utcán, soha többet nem láttuk. Auschwitzba került, mert onnan kaptunk egy lapot. A levélen egy sztereotip szöveg volt, saját kézírással, németül.

Az volt benne, hogy jól vagyok, minden rendben van. A bélyegzőn az volt, hogy Waldsee. Közismert dolog, hogy Auschwitznak ez volt a fedőneve. Az 1944 kora nyarán odakerült emberekkel ilyen levelet írattak megnyugtatásul. Aztán, amikor már százezerszám vitték oda a vidéki zsidókat, akkor már nem helyeztek olyan nagy súlyt erre. Nem is volt kivel tudatni, mert mindenkit elvittek vidékről.[9]

– Hány éves vagy?
– Kilenc leszek.
– Nem leszel!

Mindenki otthon ült, engedelmesen vártuk a csendőröket, meg volt mondva, hogy egy kézi bőrönddel vagy hátizsákkal lehet menni. Hát egy udvarra, egy üres területre vittek ki, ahol nem lehetett tudni, hogy meddig, de három hétig ott ültünk, esett az eső, hideg volt, étel nem volt. Amikor bevittek a gettóba, akkor egyik osztálytársam ott állt és nézett, és kértünk vizet, és kihozott egy üveg vizet, és kért tíz pengőt.[10]

Még aznap bejöttek a gettóba Majtényi Béla és Müller Antal római katolikus lelkészek, akik közölték velünk, hogy miután a zsidó hitközség megszűnt, és mivel a zsidó vallást nem létezőnek mondotta ki a kormány, hajlandóak minket megkeresztelni, természetesen, aki át akar térni. A megriadt tömeg valósággal megrohanta a két lelkészt, és bár világos reggelig kereszteltek, nem készültek el a sok jelentkezővel. Már régen kifogyott a szentelt víz, de ők csak tovább keresztteltek. Mindenki római katolikus akart lenni még azon az éjszakán. [11]

– Hogy mentesz ki egy fuldokló zsidót?
– Nem tudom.
– Nagyon helyes.

Révész Margit adott nekem hamis papírokat. De volt egy házmesterné ott a Dohány utca 16–18.-ban, aki összegyűjtött minket október huszonharmadikán reggel, és azt mondta, hogy ő kísér el minket, és név szerint átad a sportpályán. Megfenyegetett, hogy aki meg talál szökni, annak az otthon maradt családtagja, nevezetesen mondjuk az én anyám, fogja ezt megbánni. Úgyhogy nem szöktem meg.[12]

Volt az aranyverés. Megkezdődött, volt egy verőszoba, egész Magyarországon volt, verték az embereket az aranyért. Amikor az apámra is sor került, két bordáját törték el verés közben, iszonyatos verések voltak, a nőknek gumibottal a hüvelyükbe nyúltak. Ezt nem tudom, nem állítom biztosan, asszem anyámat is megkínozták, de ezt nekünk soha el nem mondták, az biztos, hogy anyámat is bevitték ebbe a helyiségbe.[13]

– Zsidók! Disznóvágás lesz az éjjel!
– Éljen! Éljen! – örülnek a zsidók.

Volt olyan kikeresztelkedett zsidó család, ahova a perzsaszőnyegeinket adtuk be, amiket feldaraboltak, elégettek, féltek, hogy valaki feljelenti, volt nekik is vagy harminc perzsájuk, de attól a kettőtől, amit odaadtunk, féltek. Nem ítélem el, az ítélkezzen, aki nem élte át ezt a fajta félelmet. Szóval, hogy mondjam… a háború nem volt egy leányálom.[14]

A harmadik ház kapujában karszalagos katonák álltak, szemergett az eső, és talán nem is tudták igazán, hogy most mi a dolguk. Odahívtak: „Te, öcsi, gyere csak. Nem vagy te

zsidó?" „Miért lennék?" – kérdeztem. „Hát csak, lehetnél" – mondták. „Lehetnék" – mondtam. „De nem vagy?" „Miért lennék?" – tértem vissza eredeti kérdésemhez. „Te, így a zsidók beszélnek." „Maga zsidó?" – kérdeztem. „Miért lennék?" – kérdezte. „Mert úgy tudja, hogy beszélnek." „Na, ereszd le a nadrágodat!" Nem mozdultam, néztük egymást. „Nem ereszted?" „Esik." „No menjél." Ő is tudta, hogy mi van, én is tudtam. Ez a katona nem kívánt megölni.[15]

– Miért felelnek a zsidók kérdésre kérdéssel?
– Miért, baj kérdéssel felelni?

Négyheti gettóélet után elvittek bennünket az állomásra, hogy bevagonírozzanak. Útközben megtudtuk, hogy bútorainkat és egyéb ingóságainkat el fogják árverezni, így az én fogatomat is. Még oda is szólt nekem egy gazda: – Nézd, Béla, neked már úgyis mindegy, mi történik a kocsiddal, más viszi-e el, vagy én, hisz te úgyse kerülsz ide többé vissza. – Az állomáson hatvanunkat tereltek egy vagonba, se vizet, se élelmet nem kaptunk. A vagonokat leplombálták, majd elindultunk. Három nap és három éjjel utaztunk. Közben Kassán megálltunk. Itt kivették a halottakat – köztünk hárman voltak –, kaptunk vizet, és átvettek az SS-ek.[16]

Kohn és Grün találkoznak az utcán. Kohn mellén egy nagy sárga csillag virít.

A Pozsonyi út 49. sarkán magasodott az úttest kockaköveiből a barikád. Vadászcsizmás, fekete nadrágos, zöld inges fiatalemberek felügyeltek a munkára, egyiknek olyan díszes ostora is volt, mint a konfliskocsisoknak, azzal csördített az öreg zsidók nyakába.

Alighanem ez az ostoros fiatalember botránkoztatott meg egy idősebb urat a szomszéd házból, ahol keresztények laktak. Valahonnan elővette serétes vadászpuskáját, és megsebesítette ezt az ostorpattogtató fiatalembert. A nyilasok azt hitték, valamelyik zsidó lőtt. Elkezdtek ők is vaktában lövöldözni. Erdős doktor is elindult gyorsított lépésekkel a ház kapuja felé, nem rohant, hogy ne keltsen gyanút. Kinyitottam a bedeszkázott kaput. Erdős doktor beugrott, gyorsan be akartam csukni és kulcsra zárni, de a talán huszonöt éves ostromlónak sikerült nekifutásból úgy visszatolnia bennünket, hogy a vadászcsizmája orrát a résbe betehesse.

Erdős doktor arcán egy kis mosoly futott át, a vesztes játékosé. A fiatalember odatartotta Erdős úr arcához a pisztolt, és belelőtt a halántékába. Dr. Erdős Kálmán elesett, fejéből a lépcsőház sáros, rózsaszínű műmárvány kövére folyt a vére. Az egyenruhás fiatalember most az én homlokomra célzott. Inkább csodálkozva, mint rettegve néztem rá. Leeresztette a pisztolyát, és kifordult a kapun.[17]

Kohn, te zsidó vagy?
Nem. Én vagyok a Dohány utcai seriff.

Latrinára emlékszem. Szegény anyám oda ment elvégezni a dolgát, és akkor a nyilas a puskatussal fölemelte a szoknyája szélét. Szóval olyan… szörnyű dolgok voltak ott. Én attól kezdve, hogy el akartak szakítani anyámtól, fogtam a szoknyája szélét így, és nem voltam hajlandó elengedni, ha WC-re ment, akkor elkísértem, ezért volt ez a szörnyű latrina-élményem is. Ha bárhova ment, én úgy éreztem, hogy muszáj fognom, mert akkor elvisznek.[18]

Ostoros nyilasok beállítottak korán reggel a szobába, és te büdös kurva, azonnal kelj föl! Szegény fölkelt, fölöltözött, és azonnal velünk jössz, és én ott maradtam, én utánaszaladtam, volt legalább 20 fok hideg, és mezítláb szaladtam ki a körfolyosós házban, szomszédok visszatartottak, mert ordítottam, és rám ordított és le akart lőni az a nyilas, a szomszédok aztán fölvittek a padlásra és hogy ne sírjak, párnát nyomtak a számra, alig kaptam levegőt, de valahogy megnyugodtam, de ott maradtam egyedül, hát az szörnyű volt. Anyámat elvitték a Klauzál térre. Ott volt a vagonírozás előkészítése, és egy nagy, délceg, csinos katonatiszt állt ott, magyar, és ahhoz leborult, térdre borult az anyám, és azt mondta neki, hogy én látom a maga szemében a jóságot, hát ott maradt a gyerekem egyedül, maga egy jó ember, nem teheti azt, hogy engem elvigyenek. Erre azt mondja, hát ne térdeljen elém, hát ne, hát hogy hozhat engem ilyen helyzetbe, takarja el a csillagot és szaladjon vissza. Anyám eltakarta a csillagot, miközben mindenki arra ment, ő visszajött.[19]

Kilenc leszek.
Nem leszel…

Végre mi is kifordultunk a téglagyárból a rókusi állomás felé. A járdák szélén a környék lakossága és a kíváncsiak nagy tömege várakozott. Az ablakokat is megszállták az érdeklődők és kárörvendők. A kíváncsi nézők között húzódtak meg azok a könnyező emberek, akik maguk megszabadultak ugyan a kitaszítottság keserveitől, de hozzátartozóik ott voltak közöttünk. Ezek napról napra és úgyszólván reggeltől estig az út szélén várakoztak, mert nem tudták, hogy szüleik vagy testvéreik melyik csoportba vannak beosztva, és mikor indulnak útnak, és ha már nem is beszélhettek velük, mert a csendőrök ezt nem engedték meg, legalább búcsúpillantásukat akarták feléjük küldeni.[20]

Komáromban megszöktem a barátnőmmel, aki nálam két-három évvel idősebb volt. Volt a vásártéren egy vízcsap, meg tudtuk mosni a cipőnket, lemostuk róla a sarat, kicsit konszolidáltabbá tettük a küllemünket, lefejtettük a sárga csillagot a kabátról, és egyszerűen kiléptünk a sorból a sokadalomban, és elindultunk a Duna felé. Egy hat-hét éves gyerek elkezdett kiabálni, hogy szökevények. Tíz perc múlva ott volt biciklivel a csendőr. Elvitt minket a csendőrkaszárnyába, és másnap hozzácsaptak a következő napi menethez.[21]

shnirele perele – dal indul

Azt gondoltam, hogy biztos van a zsidóknak valami olyan elkövetett bűnük, vagy valami, amit én nem tudok és nem emlékszem, valami, szóval nem tudtam azt felérni ésszel, hogy ok nélkül, hát csak nem csinálják, biztos valami oka van ennek a dolognak, csak nem tudtam értelmezni, hogy mi. Azt gondolom, hogy talán szégyelltem is, hogy én is zsidó vagyok, akkoriban.[22]

Nem volt már elég vagon számunkra. A vidéki zsidóságot még vagonban szállították el. Mi gyalog mentünk, egészen Ausztriáig. A gyalogmenet úgy ment, hogy napi húsz-huszonöt kilométert tettünk meg. Aki nem bírta, azt lelőtték. Mindennap elhatároztam a hamis papírok birtokában, hogy megszököm. Mert meg lehetett szökni útközben, főleg ott, ahol szabadtéren aludtunk. Számolatlanul men-

tünk, mint egy tehéncsorda. A magyar keretlegények, akik kísértek minket, nem voltak kifejezetten ellenségesek. Akik nagyon rohadtak voltak, azok a csendőrök voltak. A lakosság, aki végignézte ezt, nem volt ellenséges, nem volt olyan, aki röhögött. Azt gondolom, hogy az emberek zöme inkább közömbös volt, mint ellenséges.[23]

Kohn utolsó erejével felül:
– És akkor ki van az üzletben?

shnirele perele

Shnirele perele, gilderne fon
Moshiekh ben Dovid zitst oybn on.
Halt a bekher in der rekhter hant,
Makht a brokhe oyfn gantsn land.

Oy, omeyn veomeyn, dos iz vor,
Meshiekh vet kumen hayntiks yor!

Vet er kumen tsu forn –
Veln zayn gute yorn,
Vet er kumen tsu raytn –
Veln zayn gute tsaytn.
Vet er kumen tsu geyn –
Veln di yidn in erets-yisroel aynshteyn!

négy. vagon

A bevagonírozást csendőrök intézték inkább puskatussal, mint szavakkal, és igen rosszul járt, aki a túlzsúfoltság miatt vonakodott beszállni. A hat ló vagy harminchat ember részére készült teherkocsiba mintegy hetvenet tuszkoltak be, de volt olyan kocsi is, amelyben nyolcvanan szorongtak. Természetesen mindenki szeretett volna magának annyi helyet biztosítani, hogy lábait kinyújthassa, mert nyilvánvaló volt, hogy nem pár órai utazás előtt állunk. Lefekvésről persze szó sem lehetett, és boldog volt az, aki maga alá húzott lábakkal valahogy leülhetett.[24]

Már várták őket a marhavagonok, előbb az öregeknek kellett beszállni, aztán a fiatalabb zsidóknak, legvégül a gyerekeknek. A gyerekeket valósággal behajították a már bepasszírozott felnőttek fölé.[25]

A mi vagonunkban cirka hetvenen voltunk, iszonyú kicsi volt, és két dologra emlékszem, az egyik, hogy a Farkas Annuska – édesapám unokahúga – titokban a nagyon szűken kiadagolt vízből mosakodott. És akkor az édesapám egy iszonyú patáliát csapott, hiszen a víz életmentő volt, szomjaztunk, hörögtünk a szomjúságtól. A másik pedig szegény Ropart Pali, aki édesapámnak jó barátja volt, egy nagyon jómódú szappangyáros, aki fellázadt az apám által rákényszerített rendre, hogy a férfiak állnak, és azt mondta, hogy egyformák vagyunk, ő pedig most le fog ülni. És ez volt, amikor az én végtelenül békés természetű édesapám összepofozkodott a vagonban. Mind a ketten hazajöttek, nyilván egymás nyakába borultak, satöbbi, én nem tudtam elfelejteni soha.[26]

Nyáron nem volt levegő a nagy forróságban, és sokan megpróbáltak kijutni a szabadba, a tehervagon ablakán. Levették a szögesdrótokat és kimásztak az ablakon. Aztán leugrottak. És csak leültek a földre, az őrök meg, amikor odaértek, fejbe lőtték őket.[27]

Mindenhol félretoltak minket, amikor mentek a katonavonatok meg a fegyverszállítmányok. Egy ilyen félreállítás során láttuk kiírva, hogy Berlin. Külső vasúti sínen álltunk, Berlin külvárosában. Leszállt az éjszaka, egy nagyon

világos, holdas éjszaka volt, és megvilágította Berlin külvárosát, és valami fantasztikus érzés volt látni, hogy le voltak bombázva a házak, csak szellemfalak álltak. Mint egy operadíszlet, olyan volt. Ha lehet mondani, hogy maradéktalanul boldog voltam ettől a látványtól, akkor ezt mondhatom. Azt éreztem, hogy ha meghalok, akkor is boldog leszek. Bergen-Belsenben aztán rájöttem, hogy ez egy nagyon reális lehetőség.[28]

Minden állomáson felszálltak csendőrök, akik zsákokat hoztak magukkal, és ismételten felszólítottak bennünket, hogy adjunk oda minden értéket, mert ha valamit megtalálnak, akkor agyonlőnek. Egy vagont kiürítettek, és abba az üres vagonba a nőknek egyenként kellett beszállni. Ott a csendőrök levetkőztették őket meztelenre, megvizsgálták, hogy nem rejtettek-e el valamit, benyúltak mindegyikünkbe. Aki menstruált, annak a felkötőjét szét kellett teregetni, azt is alaposan megnézték. Háromnapos gyötrelmes utazás után, este érkeztünk Auschwitzba.[29]

Shnirele perele, gilderne fon
Moshiekh ben Dovid zitst oybn on.
Halt a bekher in der rekhter hant,
Makht a brokhe oyfn gantsn land.
Oy, omeyn veomeyn, dos iz vor,
Meshiekh vet kumen hayntiks yor!

öt. rámpa

Shnirele perele, gilderne fon –

És jöttek a vonatok, egyik a másik után, legalább kétszázat láttam a rámpáról, ahová be voltam osztva.

Moshiekh ben Dovid zitst oybn on –

És jöttek, jöttek az emberek, szakadatlanul a világ minden tájáról,

Halt a bekher in der rekhter hant

és mind ugyanarra a helyre, és az előző transzportok sorsát illetően ugyanolyan tudatlanul.

Makht a brokhe oyfn gantsn land –

De én tudtam, hogy két óra múlva ennek a hatalmas embertömegnek a kilencven százaléka már el lesz gázosítva.[30]

Oy, omeyn veomeyn, dos iz vor,
Meshiekh vet kumen hayntiks yor!

Akkor azt a parancsot kaptuk, hogy rakjuk rendbe a helyet, hogy ahol kétezer ember vetkőzött le, ott nem maradhat semmi. Egyetlen szempillantás alatt minden el lett takarítva, mintha mi sem történt volna. Mintha senki sem járt volna ott. Soha. Semmi nyom nem maradt. Semmi. Minden eltűnt, szinte varázsütésre.[31]

Az állomásnál széjjelválasztottak, anyám négy kistestvéremmel balra került, két fiútestvéremet a férfiak közé állították, és én egyedül a jobb oldalra, a munkaképes nők közé kerültem. Elvittek a fürdőbe, hajamat lenyírták, ruhánkat, cipőnket elvették, és bevittek egy blokkba. Nagyon sírtam anyám után, erre azt mondták a szlovák lányok, hogy nézzem meg a krematóriumot, ott ég az anyám.[32]

Sokat mesélünk mi, magyar zsidók a lengyelek brutalitásáról, állatiasodásáról, csak ők négy évig élték ezt. Ők végignézték, ahogy agyonverik a gyermekeiket, testvéreiket és a többi. Mi nem.[33]

Apámmal voltam együtt a G lágernek a 15-ös barakkjában, és onnét kisze-

lektáltak, átvittek a gyermekbarakkba, a 9-esbe. Ez az a híres barakk, amelyiket aztán teherautóra ültettek, vitték őket a gázkamrába, és a gyerekek tudták, hogy viszik őket a gázkamrába, és énekelték a hatikvát, a zsidó himnuszt. Én megszöktem ebből a kilencesből. Nagyon egyszerűen. Egy emberélet árán. Valaki más halt meg helyettem. Hogy az apámmal legyek, kiugrottam az ablakból, átszaladtam. Simán sikerült, annyi volt, hogy az appelnél hiányzott egy gyerek, hoztak valahonnan egy másik gyermeket, aztán ment egy-két hét múlva a krematóriumba.[34]

– Kilenc leszek.
– Nem leszel…

hat. tábor

Egy egy méter széles árkot kellett átugornunk. Akinek ez sikerült, azt életben hagyták, akinek nem, azt azonnal elvitték. Rengetegen voltak, akiket a tífusz annyira legyengített, hogy képtelenek voltak ugrálni, ezeket mind a gázba küldték. Ezen a napon 25-30 000 nőből nem maradt több életben, mint 4000. A halálraítélteket azonnal autón elszállították. Kétezren hiányoztak még a haláltranszportból. Erre az egészséges asszonyok közül találomra levágtak kétezer személyt, és ezeket is elvitték.[35]

Naponta kétszer Appelre kellett felállnunk. Ötös sorban kellett felállnunk, megszámoltak, hogy megvan-e mindenki. Ez a sorban állás reggel három órától délelőtt tíz óráig tartott. Zuhogó esőben, tűző napon, dermesztő hidegben, délután is. Sokszor nem álltunk, hanem térdelnünk kellett a vizes, agyagos földön. Előfordult, hogy a barakkunkban meghalt valaki, és azt reggel és este becsavarva, holtan kivittük az Appelre, hogy a létszám meglegyen. Az Appelnél igyekeztünk vidáman nézegetni, mert aki sápadtnak vagy betegesnek látszott, azt kiválasztották a csoportból és vitték a gázkamrákba.[36]

Ha ma megkérdezik, hogy mi volt az én számom, akkor először németül jut eszembe, és onnan fordítom le magyarra, mert akárhova ment az ember, a számát kellett mondania. A mai napig is németül jut eszembe az, hogy 10 851. Ez volt a számom.[37]

Mindenki, aki tehette, futott a drótok felé. Vagy valaki testvér, rokon élt a dróton túl, vagy pedig egy kochany. Kochany volt a kedves, a szerető. Töméntelen olyan eset volt, hogy az ismeretség a dróton át kezdődött, és az illetők soha nem is jutottak közelebb egymáshoz. A kochany kenyeret, margarint, szardíniát, csokoládét, mazsolát, diót, sok-sok mindent dobott át a drótsövényen. Kedves küldte a kedvesnek… Csomagok, levelek röpültek át a dróton, szerelmek születtek, szerelmek múltak el, újak támadtak. Néha csak napokig tartott a szerelem. A kochany csinosabb nőt látott meg, vagy a nő talált jobb állású barátot. Olyat, aki a rámpánál dolgozott, vagy kanadásat, sonderkommandóst, ezek többet tudtak adni, és egy ilyen kochany életet jelentett.[38]

Lilla. Debrecenben az Arany Bikában volt dizőz. Nem kellett dolgozni… Már nem tudom, hogy milyen apropó volt, de… lehet, hogy már azért, mert nagyon lőttek akkor már az oroszok. Közel voltak már. És akkor kint voltunk az udvaron, és ott volt az az asztal. És akkor a Lilla, aki valahon-

nan organizált magának egy melltartót… de a többit nem sikerült, csak melltartója volt neki… És lerántotta a rabruhát, és melltartóban föl az asztalra, alul semmi, fönn a melltartó, és elénekelte a *Sorrentói szerenád*ot, de azzal a szöveggel, amit ő csinált hozzá:

> Rab vagyok és rab a sorsom,
> Hidd el, édes, ha én mondom.
> Elüldöztek szép hazámból,
> És én marha, visszavágyom.
>
> Jöjj, ó, jöjj, ó, jöjj ma még,
> Rabságból ma már elég,
> Szeretlek, ó jöjj ma még,
> Hogyha nem késő még.

Valahogy így volt a szövege.[39]

mind:

> Rab vagyok és rab a sorsom,
> Hidd el, édes, ha én mondom.
> Elüldöztek szép hazámból,
> És én marha, visszavágyom.

A lengyel férfiak már az első napokban, kezükkel a füst- és lángcsóvára mutatva, szemünkbe vágták: „Látod? Az a H láger, ott az anyád, apád, ott vannak a gyerekeid! Mindenki, akit szerettél, már ott van a Himmel lágerben, és te is mész már nemsokára a füstbe!" Úgy éreztem, hazudnak, bennünket akarnak kínozni. Ám az a nap is eljött, amikor már szinte vigasznak éreztem azt, amit mondtak, s hinni akartam, hogy igazat beszélnek, és apám, anyám már nem szenvedik valahol hiába naponta végig azt, amin mi átmegyünk. Ők legalább, mikor beléptek a gázkamrába, nem tudták, mi vár rájuk. Mi már tudtuk.[40]

Munkásokat kerestek, mint később kiderült, a krematórium számára. 12 000 ember állott appelt mozdulatlanul. Ebből a 12 000 emberből kiválasztottak négy lengyelt és négy magyart. Köztük voltam én is. Este kilenc órakor már átvezényeltek a krematóriumhoz. A lengyelek, akik már több éve éltek Auschwitzban, lemondóan legyintettek: „Három hónap, és mi is a tűzbe kerülünk." Egy vasárnap este behoztak hozzánk kétezer gyereket, fiúkat és lányokat vegyesen. A fiúkat kilencéves korig kiválasztották, egy deszkához állították, ha azt megérintette, akkor megmenekült, ha nem, visszaküldték a csoportjához. Ez alkalommal felfedeztem a gyerekek között egy kis unokaöcsémet, a fiúcska is észrevett, odakiáltott nekem: „Béla bátya!", majd rácsukták a nagy vasajtót.[41]

Na, és te mi szeretnél lenni, ha nagy leszel?

Az emberek úgy el voltak gyengülve az éhségtől, hogy a saját szememmel láttam egyszer két testvért beszélgetni egymással, és beszéd közben az egyik csak behunyta a szemét, és meghalt. Egy szál fű volt, azt azonnal kiszedtük és megettük. De nem volt elég fű, és csak kövek voltak.[42]

Na és akkor tömegesen szaladtak neki a magasfeszültségű drótnak ott a lányok. És azt mondja nekem az egyik jászapáti barátnőm, hogy „Gyere, szaladjunk neki a drótnak!" Mondom: „Hülye vagy te? Dehogy szaladok!" Asszondja: „Mér nem?" Mondom: „Ide figyelj! Ha én most neki szaladok a drótnak, és ezek másnap elveszítik a háborút, engem a másvilágon megüt a guta!" Aki ezt hallotta körülöttem, mindegyik elkezdett röhögni. Aznap egyetlen öngyilkos nem volt. Egyetlen röhögésért.[43]

Ott térdepel ötszáz meztelen asszony előtte, most már senki sem mer mukkanni, szinte hallani, hogy lüktet mindenkinek a szíve egészen a torkában. Amit mond, az nagyon egyszerű: „Ha nem lesz csend, mind élve és meztelenül mennek a tűzbe." Aztán sorra járulunk elé magasba emelt jobb karral. Mindenki reszketve nézi saját testét, nincs-e rajta valamilyen kis pattanás. Nem bírja a kiütést, a pattanást, képes valakit ezért gázra küldeni. Egyeseket lila tintaceruzával megjelöl a mellükön.[44]

Az a nő, aki a mi barakkunknak a parancsnoka volt, egy tizenhat éves lengyel lány volt. Rettenetesen kegyetlen dög volt. És nemcsak velünk volt szörnyeteg, hanem a saját anyjával is, aki vele volt. Ha nem tetszett neki valami, amit az anyja csinált, akkor őt is korbáccsal verte. Egy szíjból fonott korbácsa volt, és amerre ment, aki a közelébe került, függetlenül attól, hogy bármit csinált, azt ütötte-verte. Egy tizenhat éves szörnyeteg. A felszabadulás után meglincselték a foglyok, kinyírták. Én sajnos nem tudtam ebben részt venni, mert nem tudtam járni, pedig részt vettem volna.[45]

Ha a lágerben született kisbabákat két nap után előrevitték a kapuhoz, tudtuk, mi vár rájuk, és előzőleg mégis megnéztük őket el-elgyönyörködve, amint ott feküdtek valamelyik ápolónő karján, aki vitte őket a kapu felé. Mert gyerekek születtek a lágerben. Nem egy terhes asszony csúszott át a rámpán a szortírozásnál. Rettentő körülmények között megszülték gyermekeiket, két napig náluk hagyták, aztán elvették tőlük.[46]

Minden teherautóba nyolcvan embert lehetett betuszkolni. Az SS-ek kiadták a parancsot: „Ajtót kinyitni!" És a hullák már bukfenceztek is kifelé. És addig dolgoztunk, amíg az egész transzportot el nem hamvasztottuk. És ez így ment reggeltől estig. Emlékszem, az is előfordult, hogy még éltek, mozogtak, éledeztek… És amikor bedobták őket a kemencébe, hirtelen magukhoz tértek, úgy égtek el, elevenen.

Nem volt rám semmilyen hatással. Tizenhárom éves voltam, és addig nem láttam mást az életből, csak hullákat, hullákat meg hullákat. Egyre csak az járt a fejemben: ha életben maradok, csak egy vágyam van, hogy egyszer legyen öt kenyerem. Csak nekem, egyedül, öt kenyér, semmi más. Ilyesmi járt a fejemben.

Meg az is, hogy ha túlélem, csak én fogok élni az egész világon.

Én egymagamban.

Egy szál egyedül.

Hogyha életben maradok, én leszek az utolsó ember a Földön.[47]

Én vagyok a Dohány utcai seriff.

Mit tehettem volna? Sírtam. A harmadik nap a feleségemet meg a gyermekeimet ismertem fel az áldozatok között. Befektettem a tömegsírba, és azt kértem a németektől, hogy lőjenek agyon. De azok azt válaszolták, nekem még van erőm dolgozni, még élhetek egy kicsit.[48]

1941 decemberétől a három használatban lévő gépjárművel viszonylag zökkenőmentesen kilencvenhétezret sikerült feldolgozni. A kamionok átlagos terhelése nem lehet több négyzetméterenként kilenc-tíznél. Az ideális megoldás az volna, ha a teret legalább egy méterrel szűkítenénk, nem pedig az, hogy miként eddig, csökkentsük a munkadarabok számát. Ez ugyanis azzal a következménnyel jár, hogy a működési idő megnő, mivel a kipu-

fogógáznak az üresen maradt teret is meg kell töltenie. Ha azonban valamivel szűkebb rakodótérrel számolunk, de a teret teljes mértékben kihasználjuk, akkor a működési idő számottevően csökkenthető. A rakomány a művelet időtartama alatt természetes hajlamánál fogva az ajtókhoz nyomakodik, és a művelet legvégén főleg ezen a helyen található.

A lámpákat dróthálóval kell körülvenni. Megfigyeltük, hogy a kiáltozások mindig az ajtó bezárásakor kezdődnek. Ezért ajánlatos volna a világítás felkapcsolása már a művelet előtt és annak első perceiben.[49]

Egy alkalommal a teherautó a kanyarban megcsúszott és felborult. Fél órával az eset után jártam arra, az erdésszel volt dolgom. „Kár, hogy csak most jössz! – újságolta. – Képzeld, az egyik teherautó felborult. Kinyílt a hátsó ajtó, és a zsidók kiestek az útra. Még éltek. Akkor az egyik SS fogta a fegyverét, és egyenként főbe lőtte a földön fetrengő zsidókat."[50]

hét. gázkamra

Tumbalalaika

Schtejt a Bocher, schtejt un tracht,
tracht un tracht a ganze Nacht,
wemen zu nejmen un nit varschejmen,
wemen zu nejmen un nit varschejmen.

Tumbala, tumbala, tumbalalaika,
Tumbala, tumbala, tumbalalaika,
Tumbalalaika, tumbalalaika,
tumbalalaika, frejlich soll sain.

Szóltak, hogy a fodrászok lépjenek ki. Én akkor már jó néhány éve fodrász voltam. Az volt a parancs, hogy menjünk a németekkel, odavittek minket a gázkamrákhoz, ez a tábor másik felében volt. Amikor odavittek minket, már padok is voltak, hogy a nőknek legyen mire leülni. Egyszer csak odajött egy kápó: „A fodrászoknak az lesz a feladatuk, hogy elhitessék az összes nővel, akiket idehozunk, hogy tényleg hajvágás lesz meg zuhanyozás, de aztán mindenki kimehet innét." De mi már tudtuk, hogy innen nincs kijárat, hogy ez az utolsó állomás, hogy innen élve nem kerül ki senki.[51]

Történt például, hogy épp szülővárosombeli, vagyis czestochowai nőket hoztak a táborba. Nagyon sokat ismertem közülük. Egy városban laktunk, nem egy asszonnyal pedig egy utcában. Olyanok is voltak, akiket közelebbről ismertem. „Abe, mit csinálsz te itt? Mi lesz velünk?"

Mit mondhattam volna nekik? Mit is mondhattam volna?[52]

Néha a nők vetkőzésénél szörnyű jelenetek játszódtak le. Hajukat tépték, őrültek módjára viselkedtek. Ilyen esetekben az örök tarkólövéssel elnémították őket… Egy nő a gázkamra ajtajának bezárásánál minden erejét megfeszítve nekifeküdt az ajtónak, hogy visszanyomja a vetkőzőbe gyermekeit. Megfigyeltem, hogy olyan nők, akik sejtették vagy tudták, mi vár rájuk, a szemükből sugárzó halálos félelem ellenére nyugalmat erőltettek magukra, és tréfálkoztak a gyerekekkel, csak hogy azok megnyugodjanak.[53]

Nem azt kérdeztem. Szappan vagy lámpabúra?

Egyik barátom ott volt velem. Ő is czestochowai. Amikor a húgát meg

a feleségét észrevette a gázkamrába hajtott asszonyok között… Megpróbált beszélni velük, de megmondani nem mondhatta meg, se az egyiknek, se a másiknak, hogy utolsó perceiket élik, mert ott álltak mögöttük a nácik, az SS-ek. És tudta, hogy ha csak egyetlen szót is szól, akkor osztoznia kell annak a két asszonynak a sorsában, akiknek csak néhány perce volt hátra. De azért mindent megtett értük, egy-két másodperccel többet töltött velük, megölelte, megcsókolta őket. Tudta, hogy akkor látja őket utoljára.[54]

A munkaasztalomnál ültem vele. Az addig feldolgozott ikrek iratcsomóiban lapozgattunk, amikor az egyiknek a fedelén, a világoskék kartonon halvány zsírfoltot vett észre. Szemrehányóan nézett rám, és nagyon komolyan kérdezte: „Hogyan bánhat ilyen gondatlanul ezekkel a dossziékkal, amelyeket én annyi szeretettel gyűjtöttem össze?"[55]

zene

Mejdl, Mejdl 'ch well baj dir fregn,
wos kon waksn, waksn on Rejgn?
Wos kon brennen, un nit ojfheren?
Wos kon benken, wejnen on Trenen?

Tumbala, tumbala, tumbalalaika,
Tumbala, tumbala, tumbalalaika,
Tumbalalaika, tumbalalaika,
Tumbalalaika, frejlich soll sain.

A nehéz tölgyfa ajtókat becsapták mögöttük, a villanyt eloltották, és a következő percekben megjelent egy vöröskeresztes autó, amiből egy orvos százados és egészségügyi altisztje négy darab cirka egy kilogrammos bádogdobozt vettek ki. A négy betonlapot, ami a föld felszínéről a föld alatti bunkerbe vezető szellőzőket fedte, eltávolították, gázálarcot vettek fel, beütötték a bádogdoboz fedelét, és a babszemhez hasonló, liláspiros, inkább borvörös színű kristályokat beöntötték a négy nyíláson át a gázkamrába, majd a betonlapokkal a nyílásokat azonnal lefedték.[56]

A haldoklás tíz-tizenöt percig tartott. Amikor kinyitották a gázkamra kapuját, az emberek mint a bazaltkőzet, olyan tömören, olyan szilárdan préselődtek össze, és szinte egy tömbben dőltek ki a kapun. Nemegyszer láttam ezt. Úgy dőltek ki, egy tömegben, mint a sziklatömb, ahogy a kövek gurulnak le a teherautó megbillentett platójáról. És az emberek teste… tele volt sebbel, zúzódással, mert sötét volt, és ütötték, vágták egymást a nagy kavarodásban.[57]

A hullák nem hevernek szanaszét a terem padlóján, hanem emeletmagasan, egy halomban tornyosodnak. Ennek az a magyarázata, hogy a lehullott Zyklon B szemcsék előbb közvetlen a betonpadló fölötti levegőréteget árasztják el, és csak fokozatosan telítik meg a helyiség magasabb levegőrétegeit. Így kényszerülnek szerencsétlenek, hogy egymást letiporják, egymásra másszanak. [58]

Véresek voltak, piszkosak, mocskosak, vérzett a fülük, az orruk. Néha meg lehetett figyelni, hogy akik a földön feküdtek, legalul, azokat szinte a felismerhetetlenségig agyonlapították… gyerekek például ott feküdtek betört koponyával. Mindenütt hányás, vérfolt. Sokaknak talán a havi vérzése is elindulhatott, nem is talán, hanem biztosan. Elképzelni sem lehet, mi minden történt az életért folytatott harcban, abban a halálharcban. [59]

Megfigyeltem, hogy a hullatorony legalján a csecsemők, gyermekek, asszonyok és öregek feküsznek, tetején az erősebb férfiak. Egymásba fonódva feküsznek, vérző orral, vérző szájjal. Testük véresre karmolva a tülekedésben.[60]

Hogy bújócskázik a zsidó gyerek?
Ajtón be, kéményen ki.

Szinte ajtóstul ront be a gázkommandó vezetője, és felindultan közli, hogy a hullák szétválasztásánál egy életben maradt nőt találtak. Kézbe kapom orvosi táskámat, és már rohanok is le a gázkamrába. A nehezen lélegző, eszméletlen gyermek karjába egymás után három injekciót adok. Szemében vastag könnycseppek fénylenek, de nem sír. Tizenhat éves, szüleivel érkezett egy magyarországi transzporttal.

Megérkezik Oberscharführer Mussfeld. Felvázolom előtte, hogy a gyermek végigszenvedte a gázkamra halál előtti jeleneteit, szippantott is a ciklon halálos leheletéből, de csak egy keveset, mert arccal a kis helyen nedves betonpadlóra zuhant. A ciklongáz nedves környezetben nem hatásos. Egy megoldás lenne, hogy kivigyük a kapuhoz. Ott mindig dolgozik az útépítésnél egy nagy női kommandó. Beállana közéjük, és hallgatna mindenről.

Ha a leányka három-négy évvel idősebb lenne, volt Mussfeld álláspontja, sikerülne is a dolog. Egy húszéves lányban már van annyi komolyság és elővigyázat, hogy a történtekről senkinek ne szóljon. De egy tizenhat éves gyermek az első személynek elmondaná. Negyedóra múlva feltámogatták a lányt a kazánterem előcsarnokába, ott tarkón lőtték. Nem Mussfeld, maga helyett mást küldött.[61]

Na és, te mi szeretnél lenni, ha nagy leszel?

zene

Narrischer Bocher, was derfstu fregen:

A Schtejn kon waksn, waksn on Rejgn!

Libe kon brennen un nit ojfheren!

A Harts kon benken, wejnen on Trenen!

Tumbala, tumbala, tumbalalaika,
Tumbala, tumbala, tumbalalaika,
Tumbalalaika, tumbalalaika,
Tumbalalaika, frejlich soll sain.

nyolc. krematórium

Mivel a magyar zsidók olyan tömegben érkeztek, hogy a krematóriumok kemencéi nem tudták elégetni az áldozatokat, halottégető gödröket ásattak. A gödrök alján csatornákat alakítottak ki, amelyek a holttestekből kiolvadó emberi zsírt a gödrök széléhez vezették, ahonnan a Sonderkommando tagjai vödrökkel kimerték, majd kis mennyiségben a testekre locsolták, így gyorsítva az égési folyamatot.[62]

Körülbelül ötezer lelket számláló tömeg áll az udvaron. Három-négyszázan kerülnek egyszerre a vetkőzőkbe. Innen meztelenül távoznak a ház túloldalán lévő ajtón. Az ajtón kilépve karon ragadja őket egy-egy sonderkommandós, és viszi a fáktól szegélyezett, kanyargós úton a máglyához. A halálordítások közt a lövés csupán egy csattanás. Egy csattanás, és a legtöbbször még élő áldozatot belökik az árok tűztengerébe. [63]

A máglya ötven méter hosszú, hat méter széles és három méter mély árok, telve égő holttestek százaival. Az emberek nagy része ellenállás nélkül

engedi, hogy a vetkőzőtől a máglyáig hurcolják. Az áldozatok a félelemtől annyira megdermednek, hogy talán nem is tudják, mi történik velük. Főleg az öregek és a gyerekek. Ettől az ároktól ötvenméternyire egy másik, ugyanilyen árok van teljes üzemben. A két máglya napi teljesítménye öt-hatezer halott.[64]

A kenyér nem dörömböl a kemenceajtón.

Ha éjszaka dolgoztunk, mindég láttuk, ahogy az autóval hozták a meztelen embereket, és úgy öntötték ki őket a krematórium udvarán, mint egy rakás homokot. Utána mindenkinek be kellett mennie a gázkamrába, és ott intézték el őket. Állandóan négy kémény lángolt, és olyan világosságot árasztottak, hogy mákot lehetett volna számolni. A krematóriumok mellett még gödrök voltak, és ezekben is állandóan égettek.[65]

A holttestek húsz perc alatt hamvadnak el. A krematórium tizenöt kemencével dolgozik. Ötezer ember elégetése a napi kapacitása. Összesen négy krematórium dolgozik, ugyanezzel a teljesítménnyel. Húszezer ember megy át naponta a gázkamrákon, onnan a hamvasztókemencékbe. Nem marad belőlük egyéb, mint egy halom hamu a krematóriumok udvarán.[66]

csönd

Volt ott a közelben egy betonaljzat, és ami csont nem égett el, mint a lábszárcsontok például… volt ott egy láda, kétoldalt fogantyúval, abban odavitték a csontokat, a többiek pedig finom porrá törték. Nagyon finom por volt az a csontzúzalék. Aztán ezt zsákokba töltötték, és amikor jó pár zsák meg volt már töltve, akkor elvitték a folyóhoz, volt ott egy híd, és a hídról beleöntötték a folyóba, és az egészet elvitte a víz.

Az egészet elvitte a víz.

Az egészet elvitte a víz.

Én vagyok a Dohány utcai seriff.

kilenc. hazatérés

Egyszer csak, egy vasárnapi napon, április tizenötödikén, megjelentek az amerikai-angol tankok. Tudtuk, hogy most vége van. Én nem tudtam felállni se, de körülbelül egy óra múlva ahhoz képest, hogy bejöttek a lágerbe, forró tejet osztottak nekünk. Azt a döbbenetet, ami úrrá lett rajtuk, azt nem lehet elmondani. Rögtön akartak adni valamit enni, mert látták, hogy aki él, az az éhhalál szélén van. Mikor otthonról eljöttem, hatvan kiló voltam, a felszabadulás után két hónappal, amikor már rendesen kaptam enni, huszonnyolc kiló.[67]

Ahogy tudom, százunkból heten-nyolcan éltük túl a háborút. Ott nem öltek meg senkit, ki volt számolva, hogy mennyi ideig élhet egy rab ilyen koszton, ilyen munka mellett, és precízen volt kiszámolva. Akik hazajöttünk, mind mások élete árán jöttünk haza. Elvileg nem jöhettünk volna haza. Aki hazajött, az valakinek az adagját valahol megette, élelmiszeradagját, ruháját, fekhelyét stb. Persze ezt senkinek nem lehet egyénileg így felszámolni.[68]

Napok alatt picikét megerősödött az ember, úgyhogy már lábra tudtam állni valamelyest, és kitántorogtam a barakkból, ahova lépcsőn kellett lemenni. Fölmenni persze nem tudtam,

és akkor odajött egy magyar katona hozzám, hogy segítsen föllépni, és azt mondta nekem, várjon, néni, majd én segítek. Én, a tizenhat éves kislány, ennek a katonának, aki volt mondjuk harmincéves, néni voltam.[69]

De… valahogy aztán tényleg elértünk Pestre. Déli pályaudvar. Hidak a Dunában. Brrr! Ez már Magyarország. És akkor hazajöttem, és azt hittem, hogy engem úgy fognak fogadni, boldogan, meg az Emit is, hogy „Jaj, hát éltek?" Neeem. Itt Jászberénybe', szülőhazámba' azt mondták, hogy ezek is visszajöttek, többen jöttek vissza, mint amennyien elmentek… Igen. És akkor kiderült, ott voltak a plakátok mindenütt, hogy a visszatérő elhurcoltaknak a javaikat vissza köll adni. Hát ez volt a… rákfenéje a dolognak. Hogy vissza köll adni. Mer' aki nem adja vissza, azt megbüntetik. Senkit nem büntettek meg. Semmit nem adtak vissza.[70]

Megtörtént az is, hogy a háború után az ócskapiacon megvásároltam a saját kabátomat. Ráismertem, megtaláltam a saját kabátomat. Egyébként ez egy rossz emlék, mert ráismertem Auschwitzban is, egy ilyen kocsin, ahol a ruhákat, egy ilyen fogasokkal ellátott kocsin ráismertem anyám és a húgomnak a ruhájára, amikkel fel voltak öltözve a vagonban, és egy nap múlva tisztázódott, hogy ez a krematóriumból jött ki.[71]

Akkor kiderült, hogy egyáltalán nem örülnek, sőt, mintha rossz néven vették volna, hogy életben maradtunk. Ha már oly rengeteg zsidó pusztult el odakünn, úgy gondolták, mi is rákerülhettünk volna a mártírok listájára, és nem veszélyeztetnénk senki állását és lakását. A második csalódás, ami a hazatért deportáltakat érte, még nagyobb volt. Azt hittük, hogy már lakat alatt vannak azok, akiknek az eltelt esztendőt, amelyet a halál árnyékában végigkínlódtuk, köszönhetjük. Tévedtünk.[72]

Ez volt a legszörnyűbb abba', ami velünk történt. Mert ez az, ami maradandó. Ez az, ami nem múlik el. Mert az, hogy fázni kellett, hogy éhezni kellett, hogy ez volt, hogy az volt, hogy ott van az orromba' még mindig a hússzag, ez tény. Hogy… még a mai napig átélem azt, amikor a cigányokat égették. Szóval… ezek mind borzalom. De nem hat úgy ki az életre, az egész életemre, az egész… életben elfoglalt helyemre, mint az a tény, hogy az emberi méltóságomtól megfosztottak. És hogy meg lehetett fosztani, és tulajdonképpen bármikor meg lehet újra fosztani. És mindenkit. Akárkit.[73]

Ajtón be, kéményen ki.

„Miért szeretem a hazámat?" Ez volt a házi dolgozat címe 1945 augusztusában. Azt kellene írnom, hogy szeretem? Engem a hazám meg akart ölni, azt hiszem. De ha nem a hazám akart megölni, hanem csak néhány ember, akkor már csak azt szeretném tudni, miben különbözik az én hazám azokétól, akik ezeket a dolgokat elrendelték és végrehajtották. Ők is a hazáról beszéltek, és nem is keveset. Ha én is a haza része vagyok, akkor a hazának része az is, ami velem a tavalyi évzáróvizsga óta történt. Ezt azonban ebben a dolgozatban nem tudtam elbeszélni.[74]

Akkor volt egy család, az meg megmaradt, Lebovics Miksa bácsi volt, az meg olyan volt, hogy kocsmája is volt, tejcsarnokos is volt… A holmijukat

széthordozták, ki mit lopott, elvitték… Ide is került egy szekrény, de nemigen van az már meg, szíjjelverhette Reha nagyapád. Ilyen fiókok voltak benne, barna, régifajta szekrény, abba' tartottuk a zsírt meg a szalonnát, de mások sok mindent vittek el… hát mindenki lopikált, nagyapád is elment, mástól hallottuk mi is, hogy hoztak ezt, hoztak azt; nem volt olyan gondolatunk, hogy nem kellett volna, mert mindenki vitte. Volt is egy olyan, hogy vigye vissza mindenki, amit lopott, mert megbüntetik, de annyiban maradt.

Van itt egy család, azokkal jóba' voltak, azok sok mindennel segítették őköt… hát mindenkinek van egy jó embere, úgyhogy azokkal szövetkeztek, az egy nem zsidó család, Eszenyi Béla. Béla engem akart elvenni feleségül, mindig mondta, nem jöttél hozzám, hiába mondtam, hogy jó leszek neked… hát igen, mert az anyja is olyan nagy zsidósféle volt, nagyon szövetkezett a zsidókkal, nem csípett… meg már akkor nagyapádat szerettem, de minek… Utána Béla még a mai napig szeretget…

Erről a falunak a véleménye… vélemény… mondjuk, mindenki sajnálta a zsidókat, inkább a cigányokat ölték volna meg, inkább a cigányokat, mint a zsidókat… sajnálták űköt.[75]

Mivelhogy túlélő vagyok, a legnagyobb hálával tartozom a gondviselésnek, amelyet nem szeretnék puszta véletlennek képzelni. De innen származik a neheztelésem is minden gondviselésszerű kegyelem illúziójára, mert ha a sorsok ura akarta is az én életben maradásomat, miért nem akarta a többi gyerekét is, akik semmivel sem voltak bűnösebbek nálam. Nem lehetek olyan bőkezű, hogy Verát, Gyurit, Katit, Jutkát, Babát, Jancsit, Gabit, Icát, Sarolta nénit, Dolfi bácsit, Giza nénit, Náci bácsit, Ilonka nénit, Pista bácsit, Margit nénit, Béla bácsit, Gyula bácsit és a többieket odaadjam a teljes enyészetnek.

A gyerekkor helyén ott maradt a hiány, egy kibeszéletlen és talán kibeszélhetetlen történet. És most már, két emberöltő múltán, megjelent a készség az egykori zsidó berettyóújfalusiak emlékének őrzésére. A zsinagóga ma vasraktár, szó volt róla, hogy zeneterem lesz, de nem lett.[76]

dó ti lá szó fá ré mi dó
dó ré mi fá szó lá ti dó

Én vagyok a Dohány utcai seriff.

dó ré mi fá szó lá ti dó
dó ré mi fá szó lá ti dó
szalonnát eszik a zsidó

világos

világos

1 Dr. Nyiszli Miklós, *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban* (Magvető, 2004)
2 Konrád György, *Elutazás és hazatérés* (Noran, 2001)
3 Jurányi Közösségi Produkciós Inkubátorház, 1027, Budapest, Jurányi utca 1., www.juranyihaz.hu
4 Deák Péter színészhallgató saját története
5 Tyirityán Zsolt, a Betyársereg vezetőjének beszéde 2012. október 23-án a Corvin közben. (https://www.youtube.com/watch?v=2W-R8Gk1oD4)
6 http://www.emlekezem.hu/text/kovacsmiraeletem.html
7 Kun Ágnes és Erdélyi László visszaemlékezése – 94-2008 USC Shoah Foundation Institute
8 Moller Ágnes videóinterjúja (Bánfalvi Eszter saját gyűjtése)

[9] Révész Gáborné (http://www.centropa.org/hu/biography/revesz-gaborne)
[10] Kun Ágnes és Erdélyi László visszaemlékezése, i. m.
[11] http://degob.hu/?showjk=3555
[12] Révész Gáborné, i. m.
[13] Kun Ágnes és Erdélyi László visszaemlékezése, i. m.
[14] Kun Ágnes és Erdélyi László visszaemlékezése, i. m.
[15] Konrád György, i. m.
[16] http://degob.hu/?showjk=2437
[17] Konrád György, i. m.
[18] Kun Ágnes és Erdélyi László visszaemlékezése, i. m.
[19] Kun Ágnes és Erdélyi László visszaemlékezése, i. m.
[20] http://degob.hu/?showjk=3555
[21] Révész Gáborné, i. m.
[22] Kun Ágnes és Erdélyi László visszaemlékezése, i. m.
[23] Révész Gáborné, i. m.
[24] http://degob.hu/?showjk=3555
[25] Claude Lanzmann, *Soah*, ford. Ádám Péter, Kossuth Kiadó, 1999
[26] Kun Ágnes és Erdélyi László visszaemlékezése, i. m.
[27] Claude Lanzmann, i. m.
[28] Révész Gáborné, i. m.
[29] http://degob.hu/?showjk=1
[30] Claude Lanzmann, i. m.
[31] Claude Lanzmann, i. m.
[32] http://degob.hu/?showjk=1774
[33] Kun Ágnes és Erdélyi László visszaemlékezése, i. m.
[34] Kun Ágnes és Erdélyi László visszaemlékezése, i. m.
[35] http://degob.hu/?showjk=3223
[36] http://degob.hu/?showjk=1
[37] Révész Gáborné, i. m.
[38] http://degob.hu/?showjk=2257
[39] Moller Ágnes videóinterjúja (Bánfalvi Eszter saját gyűjtése)
[40] Rózsa Ágnes, *Nürnbergi lágernapló 1944–45* (Magvető, 1978)
[41] http://degob.hu/?showjk=2437
[42] http://degob.hu/?showjk=40
[43] Moller Ágnes videóinterjúja (Bánfalvi Eszter saját gyűjtése)
[44] http://degob.hu/?showjk=2257
[45] Révész Gáborné, i. m.
[46] http://degob.hu/?showjk=2257
[47] Claude Lanzmann, *Shoah*, i. m., Simon Srebnik visszaemlékezése
[48] Claude Lanzmann, i. m.
[49] Claude Lanzmann, i. m.
[50] Claude Lanzmann, i. m.
[51] Claude Lanzmann, i. m., Avraham Bomba visszaemlékezése
[52] Claude Lanzmann, i. m., Avraham Bomba visszaemlékezése
[53] Rudolf Höss visszaemlékezése – http://www.holokausztmagyarorszagon.hu/index.php?section=1&chapter=14_2_3&type=content&print=true
[54] Claude Lanzmann, i. m., Avraham Bomba visszaemlékezése
[55] Dr. Nyiszli Miklós, i. m.
[56] http://degob.hu/?showjk=3632
[57] Claude Lanzmann, i. m.
[58] Dr. Nyiszli Miklós, i. m.
[59] Claude Lanzmann, i. m.
[60] Dr. Nyiszli Miklós, i. m.
[61] Dr. Nyiszli Miklós, i. m.
[62] Dr. Nyiszli Miklós, i. m.
[63] Dr. Nyiszli Miklós, i. m.
[64] Dr. Nyiszli Miklós, i. m.
[65] http://degob.hu/?showjk=2817
[66] Dr. Nyiszli Miklós, i. m.
[67] Révész Gáborné, i. m.
[68] Kun Ágnes és Erdélyi László visszaemlékezése, i. m.
[69] Révész Gáborné, i. m.
[70] Kun Ágnes és Erdélyi László visszaemlékezése, i. m.
[71] Kun Ágnes és Erdélyi László visszaemlékezése, i. m.
[72] http://degob.hu/?showjk=3555
[73] Moller Ágnes videóinterjúja (Bánfalvi Eszter saját gyűjtése)
[74] Konrád György, i. m.
[75] Lakatos Máté színészhallgató gyűjtése nagymamájától
[76] Konrád György, i. m.

Hét évtizeddel a Holokauszt után… Ezzel a gondolatindító öt szóval fordult a szerkesztőség több magyar értelmiségihez. Ábécésorrendben tesszük közzé színes válaszaikat: Csorba László, Dobos Marianne, Filep Tamás Gusztáv, Vathy Zsuzsa, Vörös István.

Csorba László

Zsibong az osztály, valamit kezdeni kell velük, lekötni a szanaszét kalandozó, minden ingerre odaforduló – és így a tanárt azonnal cserbenhagyó – kamaszfigyelmet. Nem tudom, melyik órán, miről jutott eszembe, hogy *A Pendragon legendá*ról kezdjek el mesélni. És nemcsak a rózsakeresztes titkokról, a középkori misztikusokról vagy épp a könyvtárban bimbózó szerelmekről – lenyűgözött, hogy egy hercegnő is belebolondulhat egy könyvmoly történészbe… –, hanem azokról a Szerb Antal-mondatokról is, amelyek nyugtalanítottak. Nem akartam elfogadni az igazságukat, ám nem találtam a meggyőző cáfolatot sem. Egy helyütt az Earl azt mondja Bátkynak a régiek bölcsességéről: „mi nagyon sokat tudunk a természet apróka részleteiről; akkor az emberek többet tudtak az egészről." De berzenkedtem John Bonaventura Pendragon kedélyes cinizmusa ellen is: „Minden jótett elnyeri méltó büntetését…" Diákjaimat kezdetben talán csak a beajánlott potya ötös mozgatta, hogy elolvassák, de hamarosan egész osztályok kaptak rá, mert hatni kezdett rájuk a középkori misztikum és az agyafúrt detektívregény, a költői borzongás és a lebilincselő mese varázslatos keveréke. Múlt ősszel, egy harmincéves osztálytalálkozón, az egyik lány nevetve mesélte, hogy azóta is örök kedvence, és immár a gyerekeinél aratja sikereit a *Pendragon*nal…

Majd jött a másik klasszikus, az *Utas és holdvilág*. Több tanítvány újságolta lelkendezve, hogy az első családi kirándulásokon ezt kézbe fogva bolyongták be Umbria és Toszkána tájait. Ebben az volt a pedagógiai ravaszság, hogy mire a külső és a belső utazás végére értek, majdhogynem öntudatlan természetességgel avatta az író az olasz városokat, tájakat és mítoszokat a magyar olvasó személyes életének részévé, közvetlen, belső környezetévé. Egyre többel tartozom Szerb Antalnak! – döbbentem rá az évek során. Majd épp egy osztálykirándulás tervezése idején olvastam újra azt a jelenetet, amelyben az író a római Testaccio melletti protestáns temetőben nyugvó, fiatalon elhunyt angol költő, John Keats sírjának világhírű feliratát megszólaltatja. „Mihály már el akart menni, mikor a temető sarkában egy különálló kis sírcsoportot vett észre. Odament, és az egyszerű empire-sírkövekről leolvasta a felírást. Az egyik csak annyit mondott, angolul: *Itt nyugszik az, aki nevét a vízre írta.*"

Szerb Antal oly korban élt e földön, amikor az ország megvadult, s egy rémes végzeten vigyorgott vértől és mocsoktól részegen. Rájöttem, hogy akiket észrevétlenül tanít és önfeledten szórakoztat határtalan műveltsége és humanista hitvallása, azoknak azt is tudniuk kell, hogy munkaszolgálatosként, 1945 januárjában agyonverték a balfi munkatáborban. A ragyogó májusi fényben hát ott ballagtunk fölfelé a rossz aszfaltúton Szent Farkas temploma felé – a regens-

burgi püspök, Wolfgang, első királynénk, Gizella nevelője egykor szép gótikus egyházat kapott a balfiaktól a faluszéli temetődombon. A kis házak fölött kinyílott a tág látóhatár, a nádasok széles zöldje és mögötte a Fertő hatalmas, kék tükre. Ő azonban – és mellette Sárközi György, Halász Gábor és a többi éhező, lerongyolódott, halálra szánt kényszermunkás – az őszi-téli sárban, fagyban a Südostwall (Délkeleti Fal) értelmetlen és embertelen erődrendszerének árkait csákányozta, teljesen hiába, míg végül kibukott az „erőltetett menet"-ből. Ma ezt a képet fogalmazza kőbe Winkler Barnabás és Kutas László drámai plasztikája, melynek macskaköves útján maguk a stilizált sírkövek menetelnek fölfelé, Radnóti versének ritmusára, és dőlnek el a dombtetőre érve. Amikor az osztállyal a nyolcvanas évek derekán arra jártam, még a régi emlékmű állt ott, Fodor János bronz domborműve, amely ugyanezt a motívumot, az erőltetett menet képét emelte világi oltárra a templomkert falának támaszkodó betonoszlop tövében.

Bámultam a táj ártatlan szépségét, és közben hallgattam a megrendült diákok emlékező szavait. Egyikük visszautalt Keats sírfeliratára: ne hagyjuk, hogy legyen olyan akarat, amely a zsidó és a keresztény kultúra legszebb találkozásainak tudós magyar kutatója, művészi megszólaltatója és személyében is letéteményese nevét, sorsát a feledés vizére írja...

A diákokat azóta sokfelé sodorta az élet. Jó lenne hinni abban, hogy lelkük rejtekében megmaradt a dombtető emléke. Hetven év, hétszáz év, mindegy az idő rostáján. Ha az emberi lény szembesül azzal, mi borzalomra képes a másik emberrel szemben, azt sosem szabad elfelejtenie.*

Dobos Marianne

„Legyetek tehát okosak, mint a kígyók, és szelídek, mint a galambok!". A körkérdésre egy történelmi ténnyel és egy anekdotával válaszolok. Ekként értettem meg magam is XII. Piusz pápa titkos diplomáciájának lényegét.

Íme a történelmi esemény:

1937. március 21-én, virágvasárnapon, szinte minden német templomban felolvasták XI. Piusz *Mit brennender Sorge* kezdetű enciklikáját, amely a „legkiélezettebb dokumentum, amit a Szentszék történetében valaha is egy politikai hatalommal szemben megfogalmaztak".

Kalandos úton történt a szövegének Németországba juttatása. Itt tizenkét egyházi nyomdában sokszorosították. Természetesen titokban. Szétküldését sem bízhatták a postára. Postásai bátor és lelkes keresztények voltak. Jobbára gyóntatószékekben csúsztatták a papok kezébe. Azok a szószékről így kezdték a felolvasást:

„Égető gonddal és fokozódó idegenkedéssel figyeljük már jó ideje az egyház keresztútját abban az országban, ahová egykor Szent Bonifác vitte Krisztus örömhírét..."

* A Nemzeti Könyvtár 37. kötetét bevezető ajánlás átszerkesztett változata

Kényszerűségből – *„még magával az ördöggel is paktumot kötne, ha a lelkek üdvéről van szó”* – írta alá a Vatikán 1933. július 30-án Hitlerrel a konkordátumot.

„Pacelli bíboros-államtitkárnak nem volt más választása, mint hogy ossza a pápa nézetét. Később állítólag úgy fogalmazott: Hitler ’pisztolyt szegezett’ rá és az egyházra. Mégis, ahelyett hogy megadta volna magát a náciknak, cselhez folyamodott. Biztos volt abban, hogy a nácik ’hivatásos bűnözők’, és szükségszerű, hogy a konkordátumot így vagy úgy megsértsék. A náci Németországot minden egyes szerződésszegés esetén nyilvánosan pellengérre lehet majd állítani, és a szerződés Vatikán általi ’felmondásával’ sokkal nagyobb ’ütést’ lehet majd gyakorolni a rezsimre, mint egy esetleges szerződésmegtagadással.”

1937 tavaszán már nem volt mód ’nyilvánosan’ másként ’pellengérre’ állítani, mint ahogyan az a titokban szétküldött enciklikában leíródott, és ahogyan annak – ilyen sem volt se azelőtt, se azután – kihirdetésével megtörtént. De az eredménye az lett, hogy: „Hitler tajtékzott a dühtől, mikor tudomást szerzett az enciklika felolvasásáról. Azonnal megparancsolta, hogy a templomokon kívül fellelhető összes közkézen forgó példányt le kell foglalni. Mind a tizenkét nyomdát, ahol a szöveget sokszorosították, kártérítés nélkül kisajátították, a felelősöket pedig letartóztatta a Gestapo. 1937. május 1-jei beszédében Hitler az egyház nyílt fenyegetésével tért ki a dokumentumra. A ’felingerelt bestiával’ szemben minden további ’ingerlés’ azzal a veszéllyel járt, hogy a német katolikusok helyzetét súlyosbítja.”

Ennek tudatában fejeződött be XI. Piusz pontifikálása, és ez volt a meghatározója utódja, XII. Piuszénak is. Megválasztásakor Goebbels propagandaminiszter a következőt jegyezte naplójába: „Politikus és bizonyos körülmények között rafináltan és ügyesen eljáró, harcias kedvű pápa. Tehát figyelmesnek kell lenni!”

És így kezdődött el XII. Piusz csendes és titkos diplomáciája. Annak egyik legfontosabb célja és feladata volt az üldözöttek megmentése: „Az egyháztörténelem legnagyobb titkos vatikáni művelete azt a célt tűzte maga elé, hogy minél több zsidót megmentsen üldözői elől. XII. Piusz nyomatékosan utasította nunciusait, hogy a menekülteknek, főleg a faji üldözötteknek minden segítséget meg kell adni. Mint ahogy Leon Poliakov zsidó történész megerősítette, a megszállt Franciaországban papok, katolikus szerzetesrendek tagjai, laikusok versengtek egymással, hogy menedéket nyújthassanak, és így több tízezer zsidó ember életét menthették meg. Lévai Jenő magyar történész az 1966-ban megjelent *Titkos birodalmi ügy: XII. Pius nem hallgatott – jelentések (tudósítások), bizonyítékok (okmányok), feljegyzések az egyházi és állami levéltárakból* (*Geheime Reichssache: Papst Pius XII. hat nicht geschwiegen*, Köln–Müngersdorf, 1966) sokatmondó című könyvében igazolta, hogy a megszállt Magyarországon szerzetesek és apácák saját életüket kockáztatva 32 budapesti kolostorban bújtattak megkeresztelt és megkereszteletlen zsidókat. Görögországban az akkori nuncius, Giuseppe Roncalli, a későbbi XXIII. János pápa XII. Piusz megbízásával több ezer hamis keresztlevelet adott át a rabbiknak, hogy segítségükkel megmentsék az üldözötteket” (Michael Hesemann).

XII. Piusz alábbi két mondata önmagában elegendő lehetne arra, hogy illusztrálja, milyen keservesen nehéz feladat volt az övé:

„Mikor a pápa hangosan kiáltani szeretne, néha sajnos a kiváró hallgatás ajánlatosabb számára; mikor cselekedni és segíteni szeretne, türelmesen várakoznia kell."

„Minden egyes szót, amelyet erről a felelős hivatalok felé intézünk, minden nyilvános utalást a lehető legnagyobb komolysággal mérlegre kell tenni, azok érdekében, akik szenvednek, hogy helyzetüket nehogy rosszabbá és elviselhetetlenebbé tegyük, mint amilyen volt."

És az anekdota:

Michael Hesemann *A pápa, aki szembeszállt Hitlerrel. XII. Piuszról – ferdítések nélkül* című kötetében találtam a történet elbeszélésére. A Mennybemenetel ünnepén miért nem juthatott el a palackposta-üzenet lengyel címzettjeihez? A leírás szerint a bíboros memorizálta, de nem valószínű, hogy valaha is leírta volna a levelet.

1942. augusztus 14-én Krakkóban a bíborosi rezidencia őrzésére rendelt SS-legények nem sejtették, kitől és milyen ajándékot hoztak az imént érkezett látogatók. Egyikük német tábori lelkész, Joseph Kaul atya volt, másikuk az Apostoli Palotában dolgozó Monsignore Quirino Paganuzzi. XII. Piusz személyes küldötteként kellett Adam S. Sapieha érseket felkeresniük, s neki Őszentsége titkos üzenetét átadniuk. A Szentatya kézzel írt levelét könnyes szemmel olvasta az érsek. Másnap, Mária Mennybevételének ünnepén kellett volna a templomokban a szószékekről felolvastatnia. Szolidaritási nyilatkozat volt ez a levél a lengyel nép szenvedései iránt, és egyértelmű elutasítása a náci propagandának. A meghatott érsek reszkető kezéből elejtette a papírt, s felkiáltott:

„Az Isten szerelmére! Egyszerűen lehetetlen, hogy Őszentsége levelét továbbadjam a papjaimnak, és még kevésbé lehetséges, hogy fel is olvastassam velük. Ha csak egyetlen példány az SS kezébe kerül, mindannyiunk feje a porba hull. Akkor az Egyház Lengyelországban elveszett. Hát a Szentatya nem tudja, milyen szörnyű helyzetben vagyunk? Azonnal el kell égetnünk mindent."

Az értékes, nehezen idáig csempészett küldemény a kis cserépkályhában semmisült meg. A következő magyarázó szavakkal kísérte mindezt a bíboros, azért, mert a hős csempészt igen megzavarta a tett: „Szívből köszönje meg a Szentatyának, kedves Monsignore. Senki sem hálásabb nálam részvétéért. Nem szükséges azonban, hogy kifelé is mutassa együttérzését, ez ugyanis csak súlyosbítana szenvedéseinken."

Két és fél hónappal későbbi, a pápához írt levelében pedig erre az eseményre így utalt vissza: „Kínoz bennünket, hogy Őszentségének a levelét nem adhatjuk tovább híveinknek, a levél azonban csak újabb üldöztetés ürügyéül szolgálna, és már így is épp elég az olyan áldozat, akinek azt vetették a szemére, hogy a Szentszékkel tart fenn kapcsolatot."

És a tanulság? Így alakult és öltött testet XII. Piusz „titkos diplomáciája":

1942 augusztusában, amint azt Őszentsége boldoggá avatási eljárásában három, az eseménynél jelen levő tanú eskü alatt igazolta, Őszentsége is arra

kényszerült, hogy elégesse a saját tiltakozását, melynek az *Osservatore Romanó*ban kellett volna megjelennie.

„Nézzétek, úgy küldelek titeket, mint bárányokat a farkasok közé! Legyetek tehát okosak, mint a kígyók, és szelídek, mint a galambok!" (Mt 10, 16)

Filep Tamás Gusztáv

Erről a kérdésről sok közhely kering; megpróbálok a saját kutatásaim által igazolt, ám a közgondolkodásból kiveszett – vagy oda be sem került – faktumokra összpontosítani.

Ezekben a hónapokban többek között egy dokumentumkötethez gyűjtöm az anyagot; a tervezett könyv a két világháború közötti csehszlovákiai magyar ellenzéki pártokhoz kapcsolódó, az általuk irányított társadalomszervezésben részt vevő magyar zsidókkal / zsidó magyarokkal foglalkozik.

A korszak magyar kisebbségeinek életéről viszonylag kevés tény van forgalomban, a legfrissebb történetkutatói produktumok legfeljebb a szűk szakmai közösséghez ha eljutnak.

Hosszabb ideje mondom, hogy a magyar eszmetörténet számos tanulsága éppen a magyar kisebbségtörténet vizsgálatából vonható le; a szlovenszkói vagy erdélyi leletek e vonatkozásban módosíthatják az első világháború után Magyarország históriája alapján kialakított és sokszor rögzültnek látszó képet. Egyszer utaltam rá valahol: mivel 1918 után Magyarországon elképzelhetetlennek látszott, hogy konzervatívok, liberálisok és polgári radikálisok közös csoportosulásban politizáljanak, nyilvánvalónak tűnt föl e világnézetek összeegyeztethetetlensége. A kisebbségi létben viszont e csoportok – ha nem is mindig a legidillikusabb közösségben – együtt léptek fel, ezért – magyar vonatkozásban – újra kell definiálni a konzervativizmus, liberalizmus és polgári radikalizmus fogalmait is.

Tucatszámra, százszámra kerülnek elő az arra vonatkozó nyomtatott bizonyítékok, hogy a két háború között a magyar kisebbségi közösség oszlopai között zsidók is voltak szép számmal; nemcsak írók, kultúraszervezők, hanem a városi közélet hangadói, az önkormányzatok és az ellenzéki pártelit tagjai között is. Ezt az erdélyi kutatások sem cáfolják; ezekről kevesebbet tudok. A két világháború közötti Szlovenszkón és Ruszinszkóban azonban pontosan azt látom, hogy a magyar zsidóság alelnököket adott a Magyar Nemzeti Pártnak, polgármester-helyettest Munkácsnak, ahol egyébként a volt magyarországi területeken meghagyott négy város közül (a többit lefokozták nagyközséggé) az 1930-as népszámlálás után egyedül maradhatott meg hivatalos nyelvként a magyar is – éppen a zsidók között végzett agitáció eredményeként (a hivatalos nyelvhasználathoz egy adott kisebbségi közösségnek el kellett érnie a 20%-os arányt). Ilyenkor aztán szláv településeket csatoltak a körzethez, hogy a magyarok számát e százalékarány alá csökkentsék. A szabadkőművesekhez fűződő mítoszokkal szemben, tény, hogy az 1918 előtti felföldi páholytagok ismertebbjei szintén a magyar kultúra és közösség védelmében sorakoztak föl a cseh megszállás után, köztük evangélikusok, reformátusok, zsidók és

talán felekezeten kívüliek is. A népszámlálások idején magukat magyarnak valló izraelitákat írtak be önkényesen zsidó nemzetiségűnek. Ismerősöm éppen most rendezi sajtó alá az egyik legfontosabb 1920-as évekbeli – szintén a magyar ellenzék vezetői közé tartozó – szlovenszkói gazdasági szakember, Tarján Ödön írásait, aki szabadkőműves is volt, zsidó is, és főszerepet vállalt a szövetkezett magyar ellenzéki pártok napilapjának, a Prágai Magyar Hírlapnak a működtetésében.

Én magam személyesen nem találkoztam az utolsó években holokausztagadókkal. Tapasztalataim szerint sokan vannak viszont, akik szerint a holokauszt szörnyűség, de *mással történt*.

Ami tehát engem ezen a síkon foglalkoztat, annak igazolása, hogy ez tévedés. Ehhez nem kell ideológiai téziseket gyártani. Föl kell lapozni a forrásokat.

A tévhit mögött, hogy a zsidók nem vehettek részt a magyar pártok munkájában – a körülöttük formálódó társadalmi életben –, az az előítélet lappang, hogy eleve nem működhettek együtt a magyarországi politikával, amely ezeket a pártokat támogatta, hiszen ez a reakcióhoz való csatlakozást jelentette volna. Eltekintve attól, hogy ez a szemlélet a marxista korszak paneljeiből építkezik, a magyarság megvallása a magyar zsidók részéről még csak nem is szükségszerűen politikai kérdés volt. Ezt éppen egy politikustól, a Magyar Nemzeti Párt izraelita felekezethez tartozó alelnökétől vett idézettel lehet alátámasztani. Éppen az említett 1930-as népszámlálás előtt jelentek meg Szlovenszkó városaiban a „Zsidó, fizess!" föliratú plakátok, amelyek arra buzdítottak, hogy a magyarországi antiszemitizmussal, például Gömbös Gyula néhány beszédével szemben való tiltakozásként a zsidók vallják magukat zsidó nemzetiségűnek vagy szlováknak.

Halmi Béla szerint azonban a zsidóság, ahogy túlélte a fáraókat, Gömböst is túl fogja élni. De az afféle árukapcsolás, amelyre a plakát biztat, egyébként sincs ínyére:

„Nem arról van szó, hogy mi Gömbös vagy Bethlen kedvéért tartsuk magunkat magyaroknak, hanem arról van szó, hogy ezer Gömbös dacára is tartsuk meg magyarságunkat, ragaszkodjunk nemzetiségünkhöz és édes anyanyelvünkhöz. Minket sem Gömböshöz, sem más magyarországi politikushoz semmi sem fűz, minket a szeretet, a rokonszenv, a nyelv és kultúra az egész magyarsághoz fűz, amely Vörösmarty, Petőfi, Arany és Kisfaludy útján öntötte belénk a lelkesedést a nemzeti idealizmus fenséges eszméje iránt, és oltotta belénk a törhetetlen hitet és meggyőződést a sorsüldözött magyarság igaz ügye iránt" (Halmi Béla, *A zsidók útja*, Prágai Magyar Hírlap, 1930. november 30., 7.).

Nem állíthatom, hogy az 1918 végétől Csehszlovákiába került magyarországi zsidóság egységesen, vagy akár többségében a magyar nemzethez tartozott volna. De az is tény, hogy sokszor keresztyén magyarok sem tartoztak a magyar nemzethez. Az effajta egységeszme egyébként a mesékben él inkább, a történész nemigen tud vele mit kezdeni.

A fentebbiekből logikusan következik, hogy kettős illúzió rabja vagyok. Az egyik szerint a magyarság előbb-utóbb megismerheti történetét vagy történeteit. A másik szerint ennek talán pozitív következménye is lehet.

Vathy Zsuzsa

Pápa és a holokauszt. Írásom lehet, hogy csalódást okoz, mert nem tudok arra válaszolni, hogy a holokauszt utáni hetven év milyen elvárásokat teljesített vagy nem teljesített, a történelem brutális eseményei után milyen út, milyen változat az, amelyik megóvhat bennünket attól, hogy hasonló ne ismétlődhessen meg.

Ha a zsidósághoz való viszonyomat akarom meghatározni, csak gyerekkoromra és szülővárosomra, Pápára tudok hivatkozni. Pápának, földrajzi elhelyezkedésének köszönhetően – hat fontos út vezetett át rajta –, rendkívül kedvező kereskedelmi forgalma volt, már Mária Terézia idején sok zsidó család érkezett Pápára. Gróf Esterházy Ferenc, a város földesura már 1748-ban védnökséget biztosított számukra, iskolát, hitközséget, honossági kérelmet.

A városban 1846-ra elkészült Közép-Európa egyik legszebb zsinagógája, főrabbinak Lőw Lipótot hívták meg Nagykanizsáról, aki ekkor éppen azzal foglalkozott, hogy reáliskolai tantervet dolgozott ki a zsidó iskolák számára. 1848-ban ő lett a Drávánál harcoló magyar hadsereg zsidó katonáinak tábori lelkésze. A szabadságharc leverése után Haynau a Neugebaudéba záratta, az ott töltött idő után Lőw Lipót nem jött vissza Pápára, Szegeden folytatta életútját. Többek között azért, mert a pápai ortodox zsidók feljelentették asszimilációt pártoló és az egyenjogúsításért folytatott tevékenysége miatt.

A 18. század második felétől Pápa lakosságának 18–25 százaléka zsidó, vagyis minden negyedik-ötödik ember. Esterházy Ferenc engedélyt adott nekik borkimérésre, mészárszék fenntartására és a „szombatkorlátok" betartására. A városban saját imaházuk, temetőjük és saját bírájuk volt. 1848. április 11-étől pedig, mint tudjuk, az egész országban törvény szentesítette a jogegyenlőséget és a közteherviselést.

Ezeket a történelmi tényeket felnőttkoromban ismertem meg, gyerekkoromban, természetesen, másféléket éltem át. Ügyvéd apám gyakran küldött át egy-egy papírral – idézéssel, végzéssel, levéllel – valamelyik ügyvéd kollégájához, akik vagy a szomszéd utcában, vagy a közeli keresztutcában laktak. Egyik alkalommal Györki – korábbi nevén Gottlieb – ügyvédékhez kellett mennem, és feleségének, Emi néninek adtam át a papírt, akiről tudtuk, hogy lánytestvérével, csodával határos módon, tizenhat évesen jött haza Bergen-Belsenből. Éppen hároméves fiát, Jancsit fürdette a fürdőkádban, és ezt vagy harminc évvel később, az Ausztráliában élő dr. Györki Jánossal, egy pápai találkozón meg is beszéltük. A tizenkét-tizennégy pápai ügyvéd irodája a Kossuth utcában, a Fő utcán és a Deák Ferenc utcában nagyon közel volt egymáshoz, a város némi humorral „Csallóköznek" nevezte a három utcát.

Pápán lakott dr. Sulyok Dezső ügyvéd és politikus is, a Magyar Szabadság Párt vezetője. Sok pápai zsidónak gondolta őt, talán azért, mert a Szálasi-időszak minden szélsősége ellen fellépett, parlamenti képviselőként a második zsidótörvény ellen szavazott. 1945. április l-jén megbízták a pápai polgármesteri feladatok ellátásával, de ez nem tartott sokáig. 1946-ban kizárták a Független Kisgazda Pártból, ezután társaival megalapította a Magyar Szabadság Pátját. Mint a felnőttek beszélgetéséből megtudtam, Sulyokék pártja „az államosítások

külföldi és belföldi szakértőkkel való ellenőrzését követelte a kormánytól, és az ország semlegességét". Az 1947-es kommunista politikusok válasza, többek között Kádár Jánosé, erre az volt, hogy „a munkásság a fasizmust még a Sulyok-párt formájában sem fogja eltűrni Magyarországon". Kádárt biztosan elfelejtették tájékoztatni róla, hogy a pápai politikusnak a nyilas-időkben bujkálnia kellett – egy részét a Pannonhalmi Apátság nagykovácsi uradalmában vészelte át, és őt fasisztának nevezni nemcsak hamis, hanem nevetséges is.

Ennek, sajnos, sokféle változata és a fordítottja is megtörtént. 1944 tavaszán a holokauszt áldozata lett a pápai Református Nőnevelő Intézet nyugdíjas igazgatója, dr. Kőrös Endre tanár, költő és műfordító is. Nagyváradi születésű és zsidó származású volt, aki később áttért a református hitre, és tanárként, nevelőként is fontos életművet hagyott maga után. 1944 májusában kapta meg a hírt, hogy zsidó származására tekintettel neki is be kell vonulnia a pápai gettóba. Néhány nap után úgy döntött, öngyilkos lesz. Így történt, pár nappal később megmérgezte magát. Felesége eltemette, majd, temetése napján, ugyanazzal a méreggel ő is megmérgezte magát. Kőrös Endrét ismeretlenül is ismerősként tisztelem, emléktáblája előtt tisztelettel fejet hajtok Pápán.

Sok példát írhatnék még. A pápai „nevelés" életem későbbi korszakára is kihatott, férjem, Lázár Ervin, aki a Tolna megyei Rácegresen született, nyilván más okokból, de hasonló gondolkodású volt. Pécsi újságíró korából életre szóló barátságokat ápolt, Kézdy György színésszel, Karikás Péter diplomatával és a budapesti Kőbányai György újságíróval. Amikor Kőbányai György bejelentette, hogy ha fiunk születik, ő lesz a keresztapja – így is lett. És amikor nekem elmesélte, hogy a Hungária Kávéházban nemrég találkozott az Izraelben élő, egykori pápai ügyvéddel, Kardossal, és ő megkérdezte tőle, ismerte-e a pápai apámat, persze hogy ismerte, mondta Kardos, este kilenckor szoktak a posta előtt találkozni, korrekt, jó kapcsolatuk volt – ennek én is örültem.

Hogy a holokauszt utáni hetven évről mit lehetne írni, mi a tanulsága, arról írjanak azok, akik többet foglalkoznak politikával, mint én. Remélem, a hozzáértők elemzik az eltelt időszakot, és véleményüket nem vezetik sem önös érdekek, sem komisz indulatok, a tények nem változnak át hazugságokká.

Vörös István

Hét évtizeddel a holokauszt után...

nem hét évtized távolságra vagyunk tőle, hanem hét évtizednyi közelségben, csikordulnak a hodály vasúti kocsik, koppan a zuhanyozó kis felső csapóajtaja, ahol a mérgező kristályokat bedobták, bősz egyenruhába bújnak, akik reménykednek benne, hogy több is jut, mint meccseken verekedni, állatot kínozni. Azokat, akiknek a tudata az emberiség tudatalattija, le kell szorítani a tudatalattiba.

Hét évtizeddel a holokauszt után...

rég visszatemettük a halottakat az égbe. Az ég nyitott sírgödör. Az embernek nem szabad túl sok visszafordíthatatlan dolgot véghezvinnie. Bár semmi sem visszafordítható. Még a jó dolgokkal is óvatosan kéne bánni.

Hét évtizeddel a holokauszt után...

lassan meghalnak az utolsó túlélők és elkövetők. Az áldozatok már akkor se élnének, ha nem lettek volna áldozattá. Megint a zsidóság adta a szakrális halál kiszemeltjeit, ezúttal nagyon sokat, milliónyi megváltót. Persze voltak cigány megváltók is, meleg megváltók, kommunista megváltók. És kajafásokból, poncius pilátusokból, na meg káinokból is egyre több van.

Hét évtizeddel a holokauszt után...

fölnéz rám egy lány a témát taglaló egyetemi előadásomon, és mosolyogva ezt suttogja: Azt beszélik, talán nem is volt igaz az egész. Hát nem igaz volt ez, hanem igazságtalanság. Hát nem igaz, hogy ez megtörténhetett, de ettől még tény. Hát nem igaz most se, egyszerűen maga a valósággá vált hihetetlen. Hát nem igaz, csak a lehetségessé vált kizárt, olyan-nincs, na-ne-beszélj-már.

Hét évtizeddel a holokauszt után...

az egész történelem lett. De a történelem nem ilyen. Még a legmocskosabb lapjai sem. Azért tűnhet meg nem történtnek, mert történelmen kívüli dologról van szó. Mivelhogy megeshetett, átértelmezte a történelmet is, az ember önmagáról kialakított képét. Két gonosz testvérével: nővérével, a Gulaggal, és húgával, Hirosimával új időszámítás kezdődött. Javaslom a nulladik évnek Auschwitz haláltáborként való megindítását. Akkor ez most A. u. 74? Mi történt 74-ben a Római Birodalomban? Közeledett a Vezúv kitörése.

Hét évtizeddel a holokauszt után...

le kéne vonni valami tanulságot az első évszázad történéseiből? Kell-e számolnunk történelemismétléssel? Hogy megismételje önmagát? Kezdünk túl sokan lenni, és a tévedéseink egyre súlyosabbak A. után talán már nem lehet gettót és koncentrációs tábort építeni. (Mind a kettőt megtették.) A. után minél több embernek kötelező verset írni, és verset olvasni mindenkinek. Már megint elmulasztottuk valamilyen kötelességünk.

Hét évtizeddel a holokauszt után...

mindenki egyedül van, álmos, fél, fölriad, csapatokba szerveződik, bátor próbál lenni. Gondold el, milyen, mikor belülről kopogsz a gázkamra ajtaján. Mögötted sikoltozás, fuldoklás, sírás, félelem, gyorsítva pereg száz év történelme, többen is veritek az ajtót, vigyázat, itt baleset történik, itt emberek vannak veszélyben, még élsz, amikor odakint már a holmidat szelektálják.

Hét évtizeddel a holokauszt után...

még mindig fölmerülhet, hogy öltek már máskor is, haltak már meg háborúban, mészárlásban mások is. Mindig minket ölnek ilyenkor, bármelyikünket, és egyik bűntény sem mentség a másikra. De a lehűtött indulat, a megszerkesztett gyűlölet működése új, nem kívánt rétegeket tárt fel az emberi lélekben, ha a lélek szót nem csak megszorításokkal lehet használni ezután. Sok jel mutat arra, hogy A. után a lélek elveszett.

Sylvia Plath

Papi

Kinőttelek, kinőttelek
Rég, fekete cipő –
Hordtalak, akár egy láb,
Harminc éven át, süket fehéren,
Lélegezni, tüsszenni se mertem.

Meg kellett ölnöm, papi, téged.
Bár meghaltál, mielőtt erre időm volt –
Te márványkolonc, te istennel teli zsák,
Lidérc-szobormű szürke karommal,
Irdatlan, akár egy friscói fóka,

Aki lóg le fejjel a szeszélyes Atlanti-óceánba,
Ott, hol a vizek kékje, mint zöld
Babhüvely felforr gyönyörű Nausetnél.
Csak imádkoztam egyre, hogy visszanyerjelek.
Ach, du.

Német volt a nyelv, lengyel a város,
És laposra préselt a háborúk, háborúk,
A háborúk hengere.
Gyakori ez a város, a név.
Polák barátom

Azt mondja, van két tucat, három is belőle.
Sose tudtam hát, hova vitted
A lábad, semmit a gyökereidről.
Csak hebegtem előtted, nyelvem
Lappangott a számban,

Megakadt egy szögesdróthurokban.
Ich, ich, ich, ich,
Nem volt hozzád szavam.
Azt hittem, minden német te vagy.
És szemérmetlen a nyelv,

Kattogó kerék, vonat,
Mely elcsörtetett velem, holmi zsidóval.
Zsidóknak irány Dachau, Auschwitz, Belsen.
Úgy kezdtem beszélni, zsidósan.
Azt hiszem, zsidó lehetek.

A tiroli hó, a bécsi világos
Sör, nem, ez aligha tiszta, nem jó.
Cigány ősanyámmal, furcsa mázlimmal,
E pakli tarokkal, tarokk-lapjaimmal, igen,
Még tán zsidócska is lehetnék.

Mindig rettegtem tőled, míg te a
*Luftwaffé*ról tódítottál, süketeltél,
Fénylett a bajszod és kéken
Ragyogott árja szemed.
Panzermann, *Panzermann*, ó te –

Nem is isten vagy, hanem horogkereszt,
Feketeséged elemészti a mennyet.
Minden nő magasztal egy fasisztát,
A csizmát az arcán, a brutális
Állat brutális szívét, a tiédet.

A tábla előtt állsz, papi,
Így látlak itt ezen a képen.
Csak az állad *hasított*, nem a csülköd.
De nem kevésbé vagy ördög, igen, semmivel
Nem kevésbé: te vagy a Fekete Ember, aki

Szétverte gyöngéd vörös szívemet.
Tíz voltam, amikor téged elástak.
És húsz, amikor kerestem a halált
És süvítettem vissza-le-vissza tehozzád.
Azt hittem, elég az is, az a pár csont.

De nem, kiráncigáltak a zsákból,
És újra összecsirizeltek.
De én már tudtam, mit tegyek:
Bábut gyűrök belőled,
Embert feketében, *Meinkampf*-pofájút,

Aki élvezi a kínzást, a vért.
„Igen, akarom", mondtam, ez az!
De papi, végleg vége most már.
Kitéptem, de gyökerestül! a fekete kagylózsinórt,
Örökre kinyírtam a hangot.

Ha egyet megöltem, kettőt is öltem –
A vámpírt, aki azt mondta: ő te,
Egy évig szívta a vérem,
Nem, hét évig, ha tudni akarod.
Maradj fekve most már, papi, legyen kuss!

Zsíros fekete szívedben, nézd, cövek,
És a faluban téged sose szerettek.
Csak táncoltak, tipródtak feletted.
Ők mindig *tudták*: te vagy az, papi, te,
Papi, te dögvész. Véged van, slussz.

Báthori Csaba fordítása

Sylvia Plath (1932–1963) amerikai író és költő. Több mint tucatnyi verses és prózai kötete szinte kivétel nélkül halála után jelent meg. Magyarul öt könyve (vers, próza, napló) olvasható.

Andrej Voznyeszenszkij

Az árok*

Lelki folyamat
(Részlet)

Utószó. 1986. április 7-én barátaimmal autóval mentünk ki Szimferopolból a feodoszijai országútra. A kocsiban az óra délelőtt tízet mutatott. A taxis, a hatvan körüli, szélfútta arcszínű, testes, a látottaktól fakókék szemű Vaszilij Fjodorovics Lesznih újra és újra megismételte nyomasztó elbeszélését. Itt, a város mellett, a tízes kilométernél, a háború alatt tizenkétezer békés lakost végeztek ki. „Mi, kölykök meg, akkor tízéves voltam, rohantunk megnézni, hogyan lövik agyon őket. Zárt teherautókon hozták az embereket. Fehérneműre kellett vetkőzniük. Az országúttól egy harckocsiárok indult. Szóval az árok szélén lőtték le őket golyószóróval. Azok meg rettenetesen sikoltoztak, egy merő sikoly volt a sztyep. Ez decemberben történt. Mindenkivel levétették a cipőjét. Több ezer kalucsni hevert ott. Az úton szekerek haladtak el mellettük. A katonákat nem zavarta. Mind egy szálig részegek voltak. Ahogy észrevettek minket, küldtek ránk egy sorozatot. Ja, még valami jutott eszembe: állt ott egy asztal, ahol elvették az igazolványukat. Az egész sztyep igazolványokkal volt tele. Sokukat még félig élve ásták el. Lélegzett a föld. Később találtunk a mezőn egy cipőkrémesdobozt. Nehezet. Egy aranylánc volt benne, meg két pénzdarab. Vagyis egy család vésztartaléka. Az emberek a legnagyobb értéküket vitték magukkal. Később hallottam, hogy akik felnyitották a tömegsírt, aranyat ástak. Tavaly ítélkeztek

* A huszonkilenc részből álló, verses és prózai részeket váltogató elbeszélő költemény a Junoszty c. folyóirat 1986. évi 7. számában jelent meg. A művet az Utószó című rész vezeti be.

fölöttük. De ezt már maguk is tudják…" Nemcsak hogy tudtam, írtam is egy elbeszélő költeményt erről *Kapzsiság* címen. Magamban volt egy másik címe is: *Az árok*. Kikérdeztem a szemtanúkat. Akadtak ismerősök, akik archív anyagokat mutattak meg. A vers elkészült, de nem hagyott nyugodni. Valami újra és újra a pusztítás helyére vonzott. Noha mi volt ott látnivaló? Csak a sztyep benőtt kilométerei. „Van egy szomszédom, Válja Perehodnyik. Talán ő az egyetlen, aki megmenekült. Útközben az anyja kilökte a teherautóból." Kiszállunk. Vaszilij Fjodorovics észrevehetően izgatott. A hitvány, egykor vakolt emlékoszlop, rajta felirattal a megszállók áldozatairól, földbe süppedt, csupa repedés, inkább szól a feledésről, mint az emlékezésről. „Fényképezkedjünk?" A barátom kinyitotta a gép tokját. Mellettünk az úton MAZ-ok és Zsigulik áradata száguldott. A látóhatár felé smaragdzölden sarjadt a búza. Balról a dombon idillbe illőn húzódott meg egy aprócska falusi temető. Az árkot rég feltöltötték, és zöldellt, de körvonalait ki lehetett venni, az országútra derékszögben húzódott vagy másfél kilométer hosszan. Fehérlettek egy virágba borult kökénybokor félénk ágai. Ritkásan akácfák feketéllettek. A naptól elbágyadva, lassan távolodtunk az országúttól. Váratlanul… mi ez? Előttünk a zöld mezőben egy frissen ásott négyszögletes gödör feketéllik; még nyirkos a földje. Mögötte egy másik. Körös-körül kiásott csontok halmai, elmállott ruhadarabok. Feketén, mintha füst lepte volna be őket, koponyák. „Megint ásnak a mocskok!" – Vaszilij Fjodorovics egészen magába roskadt. Ez nem a filmhíradóban történt, nem szemtanúk elbeszélésében, nem rémálomban, hanem itt, mellettünk. Frissen van kiásva. Egy koponya, mögötte egy másik. Két apró koponya, gyereké. És itt van egy felnőtté, szétverve. „Laposfogóval szokták kiszedni belőlük az aranykoronákat." Egy meggyűrődött női kiscsizma. Istenem, haj, egy skalp, vörösesszőke gyerekhaj copfba fonva! Milyen szoros a fonás, bizonyára reméltek még valamit akkor reggel, a kivégzés előtt!… Micsoda mocsadék! Ez nem irodalmi fogás, ezek nem kitalált hősök, nem egy bűnügyi krónika lapjai, ezek mi vagyunk, mi állunk a száguldással teli országút közelében emberi koponyák halma mellett. Ezt nem régmúlt korok gonosztevői tették, hanem mai emberek. Igazi rémálom. A szemetek mára virradóra ástak. Itt egy eltörött filteres cigaretta hever. Még át sem nedvesedett. Mellette egy megzöldült réz töltényhüvely. „Német" – mondja Vaszilij Fjodorovics. Valaki fölveszi, de rögtön el is dobja, fertőzésveszélyre gondolva. Halomban, mint hatalmas pöfeteggombák hevernek a koponyák, a világegyetem e rejtélyei, a földben töltött hosszú évektől barnára sötétülve. A szakszerűen kiásott gödrök kétembernyi mélyek, az egyikből alul oldalvágat indul. A másik fenekén rászórt föld alá rejtett szórólapát – vagyis ma még visszajönnek, hogy tovább ássanak?! Elszörnyedve tekintünk egymásra, még mindig nem hisszük, valódi lidércnyomás. Meddig süllyedhet az ember, menynyire züllött tudatúnak kell lennie, hogy csontvázak közt legyen képes ásni egy forgalmas út mentén, hogy képes legyen szétverni a koponyákat, és hogy fogóval tördelje ki a koronákat a kocsik fényszórója világánál. Ráadásul még csak nem is rejtőzve; minden jelet meghagyva, szinte demonstratívan, kihívóan. Az országúton nyugodtan autózó emberek meg biztos még humorizáltak is: „Ott valaki megint aranyat ás?" Mindenki megőrült, vagy mi van itt? Mellettünk karón a földbe szúrva bádogtábla: „Ásni tilos! Kábel!" Kábelt nem szabad kiásni, embereket meg igen? Tehát még a bírósági per sem tudta helyretenni ennek a

mocsadéknak az agyát, és, ahogy nekem később elbeszélték, a per során csak a bűnözőkről volt szó, az eltemetettek sorsáról nem. És ugyan mire ügyel a közegészségügyi hatóság? Ezekből a gödrökből bármilyen fertőzés elindulhat, egy járvány az egész környéket elnéptelenítheti. A mezőn gyerekek szaladgálnak. És a lelki fertőzésveszély? Nem a sírokat fosztogatják, nem az ócska aranyuk szánalmas grammjairól van szó, hanem a lelkeket fosztják ki, a halottak lelkét, a miénket, a tiéteket! Az országúton rendőrautók hajkurásszák a gyorshajtókat meg a rubeljeiket, de erre nem vetnének egy pillantást sem. Legalább egy őrt kiállítanának! Egyet a tizenkétezerre. Az ember emléke szent. Miért nem lehet a tömegsírnak nemcsak a jogi, hanem a lelki védelmére is gondolni? Egy szó elég, és a legjobb szobrászok emlékoszlopot vagy emlékfalat emelnek. Hogy az embereket elfogja a szent borzongás. Tizenkétezren megérdemelnének ennyit. Mi négyen itt állunk a tízes kilométerkőnél. Szégyelljük magunkat, összevissza beszélünk: mit, mit kellene tenni? Kőlapokkal lefedni, füvesíteni, szegéllyel kiemelni? Az sem ártana, ha a nevekre is emlékezhetnénk. Nem tudjuk, mit, de valamit tenni kell. Azonnal. Így találkoztam ismét az újjáéledt tavalyi 1586-os számú perrel. Hová vezetsz, te árok?

Andrej Andrejevics Voznyeszenszkij (1933, Moszkva – 2010, Moszkva) tizennégy évesen küldte el verseit Borisz Paszternaknak. Építészmérnökként végzett. 1958-tól publikált, minden megjelenése vihart kavart szemléletével és formai eszközeivel. Ennek ellenére igen sűrűn jelentek meg verseskötetei, és megérdemelt nemzetközi sikereket aratott. Telt házas stadionokban tartott felolvasásokat világszerte. A *Juno és Avos* című rockoperája (zeneszerző: Alekszej Ribnyikov) a mai napig mű soron van több orosz színházban, nemzetközi sikert is aratott; nálunk *A remény* címen a Fővárosi Operettszínház mutatta be 1985-ben. Életművének gerincét a legsúlyosabb morális kérdések boncolgatása alkotja. 1964 óta négy kötete jelent meg magyarul (versek és esszék).

Fridrih Zolotkovszkij

A Dmitrijevszkaja utca. Bábij Jár

Megyek a Dmitrijevszkaja utcán
s szívemben zokog a kín.
Látom, nagyapám görnyed,
lépte nemlétbe visz.
Hátulról utoléri
a fasiszták csapata.
És látom Tyina nénémet,
lábánál kölykök hada.

El-elmaradozik sírva
a nagymamikám, Mária.
A fájdalom mardossa lelkét
dermesztő létük miatt…
Egy policáj kevélyen
megböki a hasát:
„Nyomás, jídise máme,
a sírod már készen vár!”

Bánatos, ősz öregasszony
ácsong az út peremén,
csöndesen, tompán ennyit mond:
„Jön még a kutyára dér!”
És vénséges, reszketeg keze
széles kereszttel áldja
a gyászos úton halálba
vánszorgó embereket.

Vándor Anna fordításai

Fridrih Munuszovics Zolotkovszkij 1933-ban született Kijevben, katonatiszt gyermekeként. 1951-ben aranyéremmel végezte el a voronyezsi Szuvorov Katonai Középiskolát, 1964-ben pedig kitüntetéssel a moszkvai Páncélos Katonai Akadémiát. Miközben hivatásos tisztként szolgált a szovjet hadseregben, verseket írt és publikált, oktató- és kutatómunkát végzett. 1999 óta Németországban él; ott, Oroszországban és Ukrajnában publikál. Egyik alapítója a hamburgi Isztocsnyik (‘Forrás’) irodalmi egyesületnek, ahol gyakran szerepel a verseivel.

Marek Danielkiewicz

Egy öregasszony vallomása

Anyámnak

Megölték Shmul Perciket
A zsinagóga küszöbén
Milyen szép volt a nagyfia
Ott ült a Jóisten ölén

A jobb arcán volt egy anyajegy
Csókra ingerelt…
A lányok már attól bepisiltek
Ha feléjük biccentett

Macskakövön vonszolták a testét
Egészen a temetőig
Éjjel volt – ellopták az órát
És a remek bőrcipőit

Geldblum rabbi imádkozott
A többi zsidó jajveszékelt
De Isten valami másra figyelt
Nem látta ezt a gaztettet

Anya

Emlékszik a buchenwaldi haláltáborra
Alvás közben kiáltoz
Mintha a biztonságáért aggódna
Copfjait valaha selyemszalaggal kötötte át
Bricskával ment a városba
Zamoyskiék gyerekével játszott a teraszon
Diót hajigáltak
Megindultan emlékezik erre
Soha nem panaszkodik a kínszenvedés miatt
1942-ben túlélte Németországban a tífuszt
Gyakran megkérdi tőlem a társai halottak-e már

Georges Perec emlékei

Az oltáron két páva
A farkukkal legyeznek
Szarvasbika fut a sűrű erdőben
Patkány sündörög a résnél
Kezdetét veszi a sabbat
Csiripel az óra

A zsidó temetőben összetört sírkövek
És letördelt fák
Üvegcserepet szedegetek
Az eső lemossa kezem

A kegyszobrok elpusztultak
Helyükön szemétkupac
Éjjel valaki kiáltoz –
A holtak nem hallják
Az élők nem értik

Zsille Gábor fordításai

Marek Danielkiewicz (1958) lengyel költő, publicista, színikritikus. A Lublin melletti Lubartówban született. Az Akcent folyóirat munkatársa, a Varsói Költészeti Ősz fesztivál kétszeres díjazottja. Öt verseskötet és egy tárcagyűjtemény szerzője.

Primo Levi (1919–1987) világhírű olasz író, auschwitzi fogolyemlékeit regényekben, novellákban, egy hosszabb elemző esszében és versekben örökítette meg. Prózai művei jórészt magyarul is megjelentek: *Ember ez?*, *Fegyvernyugvás* (regények), *Akik odavesztek és akik megmenekültek* (esszé), *Angyali pillangó* (válogatott novellák). Két terjedelmes interjúja is olvasható a Nagyvilág folyóiratban. Költőként jóval kevésbé ismert.

Gunnar Wærness norvég költő 1971-ben született Trondheimben. Jelenleg Svédországban él. 1999-ben jelent meg első könyve. *Teremj világ* címmel magyarul is olvasható verseskönyve (Napkút, 2010). Az itt közölt írás a *Tungen og tåren* című kötetben jelent meg 2013-ban.

Primo Levi

Naplemente Fòssoliban[1]

Tudom, hogy mit jelent vissza se térni.
Láttam a szögesdróton át,
Amint a nap kihuny, alászáll,
S éreztem, hogy húsomba marnak
A valaha volt költő szavai:
„A Nap megteheti, hogy nyugszik és kel:
bennünket, ha kihunytunk, semmi többé
föl nem ver soha örök éjszakánkból."[2]

Buna[3]

Sebes lábak, átok sújtotta föld,
Szürke hajnalokon népes a szemle.
Füstöl a Buna kéményrengetegje,
Egy nap, akár a többi, ránk köszönt.
Szörnyű a hajnali szirénabúgás:
„Ti élettelen, tompa arcu népség,
Ezen a rémes, örök sárdagasztón
Újabb keserves nap virradt reátok."
Megfáradt szomszédom, szívedbe látok,
Szemedből olvasok, szenvedő társam.
Bensődben hideg, éhség, pusztaság van,
Kiölted utolsó nemes vonásod.
Szürke sorstársam, erős férfi voltál,
Útjaidon mindig kísért egy asszony.
Kiürült társam, kinek neve sincsen,
Ki könnyehagyott száraz sivatag lett,
Ki olyan szegény, hogy panasza sincs már,
Olyan fásult, hogy elmúlt rettegése,
Hunyt ember, aki ismert még erőt:
Ha odakint, a napsütötte drága,
szép külvilágban még összekerülnénk,
Milyen arcot látnánk magunk előtt?

Szénási Ferenc fordításai

---

1 Fòssoliban osztották el a deportálásra szánt foglyokat

2 Catullus, *Lesbiához*, Szabó Lőrinc fordítása

3 A hadiüzem neve, amelyben a fogoly Levi dolgozott

Gunnar Wærness

Fordított zarándoklat

Van, aki Mekkába és Jeruzsálembe zarándokol. Van, aki Auschwitzba. Aki busszal érkezik, azt az döbbenti meg, hogy a helyi lakosok üzletet szimatolva virslit és hamburgert árusítanak a bejáratnál. A taxival érkezőt meg az, hogy a sofőr Krakkótól egyfolytában anekdotázik.

Befizetünk a halál épületes, módszeres nagy látványába. A szörnyűségekről alkotott elképzeléseink világába – az általunk okozottakéba. Megtanultuk, hogy a szörnyűség akkor a legszörnyűbb, ha a gyakorlatisággal és a jól szervezett bürokráciával jár kéz a kézben. Itt állnak hát a halál és a szörnyűség rémisztő kis barakkjai, a halál sivár és gyalulatlan deszkafal tanúi. A hatékony gázkamrák, a ránk vicsorgó ember méretű kemencék.

Nem a próféták lábnyomát követve jöttem. Látni akartam a szörnyűségeket, a szörnyűségek halállal kötött praktikus paktumát. Itt egymásra találtak. Sok könyv szól ezekről. Tudni kell róla, nem szabad elfelejteni. Auschwitz felirattal a homlokunkon térünk haza: Te csak hiszed, hogy gonoszok vagyunk, de én tudom is!

Megtaláljuk, amiért jöttünk, többet is annál: fél üresség, fél békesség. Cipőhegyek mögött, lenyírt hajhalomban, műfogsorok, fogtömések, szemüvegek alatt – *békesség* lapul. Árad felénk a nyomorúságos priccsekről, a kihamuzott kemencékből, a néptelen utcáról, az ürességtől tátongó hodályokból. A halottak kaphatnának egy kis szünetet, leülnénk melléjük, pihennénk együtt. Újólagos lelkifurdalással hallgatnánk vallomásaikat, majd világgá kürtölnénk, tanúskodnánk felőlük. De már elhagyták Auschwitzot, a szélre, a virsliárusokra, a kíváncsiskodókra, a túlélőkre bízva magukat. Ránk. Most már mi vagyunk Auschwitz. Nekünk kell tanúskodni ezentúl, mert az áldozatok szenvedése *békévé* szelídült. A halottak, a megsemmisíthetetlenek, szem nélküli látnokok, fül nélkül is hallók jól tudják, hogy az emlékezet elhalványul. Nem a tudás, a bűnrészesség, az együttérzés hiánya miatt, hanem a megbékéléstől.

Auschwitz vénül. Karban kell tartani. Az egész civilizáció nevében Oświęcim városra hárul a feladat. Ablakokat, födémet kell cserélni, nyikorgó zsanérokat olajozni. Különben elenyészik minden, s akkor a holokauszt-tagadóknak lesz igazuk: gyár állt itt. A haláltáborban nem lett volna szükség konyhákra, étkeztetésre – és így tovább.

Auschwitz jövője Oświęcim ácsain, kőművesein, bádogosain és villanyszerelőin múlik. Rajtuk áll, hogy a halál arca ne váljék felismerhetetlenné.

– Hé, Te halott! Nem sért, hogy a sírodon trappolok? Emlékhelynek, kulturális örökségnek titulálom?

– Semmi gond, csak taposs! Jólesik a társaságod. De tudsz-e a körülöttem megbúvó sírokról is? Lásd, minden fa egyforma magas. Emlékeztetőül azoknak, akiknek van szemük a látásra. S mit gondolsz a rozoga háztetőkről? Nem kellene hagyni, hogy leomoljanak? Gyújts inkább gyertyát! S hallgasd a halottak néma sóhaját…

Kovács kataing Ferenc fordítása

Szepes Erika

Macesz, celofánban

Amikor elkezdtem megérteni apámat, már két éve nem volt közöttünk. Amíg élt, mindig úgy éreztem, hogy csupán két, egymásnak kényszeresen ellentmondó, küzdő fél vagyunk, soha nem békülő, soha nem oldható. Halálával tehetetlenebb lettem, hiszen még az oly sok fájdalmat okozó vitáknak is vége szakadt.

Akkor kezdtem megérteni apámat, amikor halála után két évvel elolvastam Kertész Imre *Kaddis*át. Pedig látszólag kettejük élete homlokegyenest ellenkezőképpen alakult: mint ebből az írásból is kitűnik, apámnak lett gyermeke, kettő is, míg a *Kaddis* a világra születhető Kertész-utódok világra születésének megtagadására mond gyászimát. Mégis van a két élet között hasonlóság: apám úgy próbálta túlélni a családja megsemmisítésével őt ért sokkot, hogy új családot alapított, ez biztosította számára az élet folytathatóságát. Kertész úgy döntött, hogy ha azonos akar maradni azzal a kamasszal, aki megélte a lágerlétet, akkor annak az életét kell folytatnia, tehát csak önmagában, utód nélkül folytatódhat. És ettől a ponttól kezdve a *Sorstalanság* átcsap sorssá: mindketten választottak az előttük álló lehetőségek közül. Ellenkező előjelű választás, mégis rokon gyökerű: apám a régi életét akarta tudata alá kényszeríteni, hogy újat kezdhessen, Kertész nem akart minőségileg mást élni, hogy a régit – mint egyedül neki rendeltet – folytathassa. A sors választása, a további élet minősége feletti döntés a közös a kiheverhetetlen traumától sújtott két férfiban, valamint az, hogy le kell mondaniuk az élet valamely területéről: a múltról vagy a jövőről ahhoz, hogy bármiféle élet folytatódhassék.

A *Kaddis* elolvasása után kezdtem megérteni apámat, halála után nyertek jelentőséget addig jelentéktelennek tűnő események, váltak értelmezhetővé meg nem magyarázott gesztusok, feloldatlanul maradt jelek. Ha nincs a *Kaddis*, talán az egyik legnagyobb élményem nem történik meg, vagy ha megtörténik is, valószínűleg kisebb horderejűnek tartom.

Amíg nem értettem apámat, nem is volt mit nem érteni. Nem érthettem, miért nem beszél soha szüleiről és a húgáról, mert azt sem tudtam, hogy léteztek. Egy gyermeknek, különösen ha együtt lakik velük, éppen elég egy nagypapa és egy nagymama. Ők voltak anyai nagyszüleim. Az apaiakról évtizedekig szó sem esett, el voltak süllyesztve apám tudatában éppúgy, mint az utánuk maradt könyvek, levelek, fényképek a bunker nagyságú és jellegű íróasztalban.

Az évtizedek múlásával apám nemcsak megöregedett, de valamelyest meg is lágyult, közlékenyebb lett. Egy ónos eső mosta szürke délutánon, éppen a hetvenedik születésnapját ünnepeltük, már gyermekeink, az ő unokái jelenlétében, elővette a bunkerszerű íróasztalból az oda száműzött személyes emlékeket. Megmutatta a családjáról készült fényképeket, elővett elmosódott ceruzaírású leveleket, tábori lapokat, héber könyveket. Mindre rettenetesen vigyázott, nem volt szabad semmihez hozzányúlni, csak az ő kezéből nézhettük. A legjobban nagyapám ereklyéire vigyázott: az általa írott vagy fordított köny-

vekre. A sok titok közül előkerült egy sötétkék alaptónusú, aranyozott betűs Haggada, nagyapám fordításával és magyarázataival: első lapján egy dátum volt bejegyezve – 1943 Pészah –, alatta finoman kalligrafált, apró betűivel a neve. Az első lap és a kemény fedél közé volt becsúsztatva egy darab celofánba burkolt macesz. Minthogy az 1944-es Pészahot már nem kedvenc Haggadájával töltötte, a maceszdarabka alapján feltételezhető, hogy a könyv utoljára a bejegyzés pillanatában volt a kezében. Így ez a macesz ennek az évnek során tölti majd be 73-ik évét: három évvel lesz idősebb, mint apám volt, amikor megmutatta. Hogy miért és mikor került bele a Haggadába, arról apám semmit nem mondott. Talán ő sem tudta.

A kincsek nem sokáig szívhattak friss levegőt magukba: egy órán belül mind visszakerült gondosan őrzött börtönébe. Régen volt, homályosult az emléke mindannak, amit akkor és ott láttunk, jött apám hosszan tartó betegsége, majd halála, majd anyám betegségei és halála. A személyes veszteségek mellett a tárgyi emlékek hiánya fel sem tűnt. Merthogy a Haggada azóta nem került elő. Apám nem nyúlt bele többet az íróasztalba, anyám szentnek és sérthetetlennek tartotta, és így őrizte meg a hatalmas rejtekhelyet. És nem került elő a Haggada akkor sem, amikor betörők jártak a lakásban, és feltörték a bunkert. Sok mindent ömlesztettek ki belőle a földre, de a kék fedeles Haggada nem volt köztük.

Időnként megkérdeztem a családot, emlékeznek-e a maceszos Haggadára. Senki nem emlékezett rá, én hiába hajtogattam a magamét, hogy igenis van egy ilyen különleges könyv a hagyatékban. Minthogy senki nem emlékezett rá, soha többé senki nem látta, sokáig úgy gondoltam: apám visszazárta tudata mélyére, és ott vele együtt megsemmisült. Vagy esetleg – próbált felülkerekedni bennem a megrögzött realista –, nem is létezett az a különleges könyv, mert hát nem is nagyon létezhet olyasmi, hogy egy darab macesz, celofánba burkolva, túléljen egy házégetést, egy háborút, több költözést, több rendszerváltást. Valószínűleg én álmodtam ezt a misztikus Haggadát – ha már az életben sült realista vagyok, legalább az álmaim csapongjanak a föld felett, a világon kívül. Ebbe lassacskán beletörődtem, és kezdtem elfelejteni.

A múlt ősszel lányomék, akik a nagyszülők volt lakásában élnek, beállítottak két tömött hajókofferrel, mondván hogy a tartalmukat a lakás valamely zugában, vagy éppen egy ágyneműtartóban találták, nekik nincs rá szükségük, csináljak velük, amit akarok. Letették és elviharzottak. Ősz volt, ónos eső szemerkélt a szürke novemberi délutánon, és csak akkor jutott eszembe, hogy apámnak éppen születésnapja van, amikor elkezdtem turkálni a hajókofferekben. Az elsőt már kipakoltam, végignéztem, és nekiláttam kinyitni a másodikat. Hatalmas könyvkupac volt benne, a tetején anyám érettségi tablója, alatta pedig ott feküdt, sötétkék borítása épségében, az álomnak hitt Haggada. Ősz, születésnap, Haggada – hihetetlen volt, megint kezdett mindent beborítani, elfedni, rejtélyessé tenni a megtagadott misztikum. Nem mertem kinyitni a Haggadát, mert biztos voltam abban, hogy nincs benne a macesz celofánban, és akkor az álomnak csak az egyik fele igaz. Behunyt szemmel nyitottam ki, és először csak a kezemmel tapogattam a fedél és az első lap közti nyílást. Kezem zizegő celofánt tapintott. Most már nyitott szemmel is oda mertem nézni: ott lapult benne a macesz, gondosan celofánba burkolva, érintetlenül, töretlenül, a celofán még csak nem is repedezett, por nem tapadt rá – olyan volt, mint apám hetvenedik születésnapján, amikor először megpillantottam, és feltehetőleg pontosan olyan, mint amikor a két lap közé behelyeztetett.

Összevissza telefonáltam a családot, hogy mégsem álmodtam, megvan a Haggada a celofánba burkolt macesszal! Mindenki örült, de mintha senki sem fogta volna fel a jelentőségét annak, hogy amit én – az ő tanúságtételük hiányában – álomnak hittem, mégis igazi, valódi tárgy.

Lehet, hogy az emlékeit tudat alá szorító, a tárgyakat verem mélyére száműző, egész életében a sérülést hordozó apám egyáltalán nem örülne a megtalált kincsnek. Ő úgy érezte magát biztonságban – vagy Kertész *Kaddis*ának elolvasása után már biztosan tudom, egy önáltatás eredményeként született biztonságban –, ha nem kísértik a múlt árnyai és tárgyai. Csak így tudta elképzelni, hogy velünk éljen, azért döntött egy új család megalapítása mellett, hogy azzal elfeledtesse a régit.

Nem igazán sikerült neki, ezért voltak állandó összeütközéseink, soha meg nem fogalmazott vetélkedéseink, érzelmeinknek ugyanúgy a tudat alá kényszerítése, amiként a régi érzelmeket teljes gátoltság alatt akarta tartani. Döntése számára az egyetlen *modus vivendi* volt, de az életben maradás nem oldotta meg az érzelmi zavart. Kertész Imre döntése, sorsválasztása egyenesebb út, logikusabban következik az élet kínálta lehetőségekből, viszont más, új érzelmeket rekesztett ki világából. Kétféle választás a holokauszt túlélése után, kétféle zsidó élet: maradéktalanul egyik sem lehet boldog.

Aki évtizedeken keresztül őriz egy darabka maceszt celofánban, a Haggadában elrejtve, az sosem tudja a tudata alá kényszeríteni azt az életet, amelyben a macesz és a Haggada mindennapi valóság volt.

Bakonyi Péter

Hol vagy, édesanyám?

Tegnap úgy zokogtam, mint a zápor-eső. Talán, mint még soha. A gyerek éppen jött lefelé a lépcsőn, nézett rám, a tv-re, a bejárat felé, de anynyira meglepődött, hogy kiment a konyhába, fogott egy almát, és indult vissza. A lépcső tetejéről még egyszer rám bámult, és halkan megkérdezte: – Mért sírsz, Apa? – Majd egyszer elmesélem – feleltem, még rázkódó vállal. Sose látott sírni (nem élt még a nagyanyja temetésekor), a férfi pedig nem sír gyakran, ha „megteheti" – mondhattam volna a magam fél-konzervatív liberális neveltetésével. Mégis zokogtam. Egyszerűen nem tehettem mást. Tíz éve talán már nem bőgtem volna, de mostanra megint valahogy érzékenyebb, érzelgősebb lettem, vagy csak öregebb, betegebb, bölcsebb… Hát sírtam. Tegnap ugyanis előszedtem a nagy dobozból anyám papírjait, amelyek tizenhat éve nem voltak a kezemben: töredékek, lapok, vázlatok. Keveset írt, s csak néha: kefegyári konténercsomagoló, aztán műanyagipari szakmunkás volt, nem tollforgató. Azért nyitottam ki a dossziét, mert egy elfelejtett nevet-címet kerestem egy régi, közössé lett történetünkből. De nem találtam meg, s csak raktam a teleírt lapokat egymás után: *Emlékezés a nagyanyámra, Babácskám, Kőbe vésett emlékezet, Kezek dicsérete, Zmentarz Zydowski, Hivatásom a munka, Zamenhof élete, Síró fák vagyunk…* Ilyenek. Aztán egy majdnem üres A/4-es lap közepén az ő kézírásával, mint egy megíratlan dolgozat címe: *Hol vagy, fiacskám?* Hát akkor kezdtem zokogni. Miért? Egy ideje már nem keresem mindenre a magyarázatot, különösen hogy tudom, ha megtalálnám, se lennék tőle nyugodtabb vagy boldogabb. Akkor meg minek? A hiányt legjobban a mértéke méri.

1978-ban, ifjú rádióriporter koromban egyszer kiküldtek az NDK fővárosába. Jutalom volt: nem különleges, mert akkor legalább az NSZK-ba küldtek volna, vagy egy még távolabbi kapitalizmusba, de azért ebben a kis keletnémet szocializmusban is volt valami jó (a nézőnek), s azért mégis-csak érdekes volt látni egy másikfajta mivilágunkat is. Enyhített valamit a kinti munkával szembeni aggályokon, hogy itthon igazából senki se figyelte ezeket a riportokat, s például a Magyar Rádióban az ilyenféle lehetetlent nem is erőltették túlságosan. Én különben is angol–oroszos voltam, legföljebb is franciás, németül csak a konyhában tanultam édesanyámtól, úgyhogy nem is végezhettem túl sokat odakinn. A rovatvezető, Holakovszky Pista is csak azt kérdezte, elmentem-e a Pergamonba, és hogy segített-e az Ilse nevű, nagy mellű külügyes, akihez külön is irányított egy üveg ötputtonyossal. S még hozzátette: azért ha van valamilyen anyagom, vágjam meg szombatra. Megtettem, de én azt a műsort sose adtam le. Nem lustaságból, annál kötelességtudóbb voltam, de az út annyi személyes és élet-filozófiai kérdést indított el bennem, hogy nem maradt kedvem a szocialista vívmányok összehasonlítgatására. A téma ugyanis, amit előre le kellett adnom (nem én találtam ki), ez volt:

pályakezdő szakemberek elhelyezkedése az NDK fővárosában. Élő embert nem érdekelhetett! Jártam ugyan egy-két üzemben, irodában (ha akartam, ha nem: elvittek), de különben utólag találtam ki majdnem az egész szöveget. Nem is meséltem el senkinek, mi történt velem odakinn, s most mondom el először idegennek. Mikor megjöttem, visszaadtam anyámnak a papirost, amelyet most nem találok sehol, s dühös vagyok és tehetetlen: sehogy sem sikerül emlékezetembe idéznem azt a két adatot.

Mindenesetre akkor, két nap unalmas riportozás és viszonylag kellemes Ilsézés után szabaddá tettem magam, s nekiindultam. Volt egy 1972-es U-Bahn/S-Bahn térképem, hátoldalán a belvárossal, turista-vacakság. Ilsének se mondtam meg, hová készülök: annyira nem bíztunk egymásban akkoriban. Gondoltam, segítség nélkül is odatalálok, ahová anyám küldött: „Menj el, kisfiam, erre a címre itt, ha meg tudod oldani, és keresd meg ezt a férfit. Már elég idős lehet, akkor is jóval negyven fölött volt, tehát ma legalább 78-80, és ha megvan, és találkozol vele, mondd meg neki, hogy édesanyám azt üzeni: köszönöm. De csak neki üzenem!"

Gyalog mentem: a világvároskákat, mint Budapest vagy Berlin, csak gyalogosan lehet jól szemügyre venni. Két évvel korábban már voltam egyszer Kelet-Berlinben, első Zsigulimat járattuk be egy barátommal. Megtehettük volna itthon is, de egy kétnapos kirándulás éppen kedvünkre volt. A szüleimnek nem szóltam, ne aggódjanak feleslegesen, csak térültünk-fordultunk egy hétvégén, amibe belefért néhány apróbb kaland is, hiszen akkoriban még mindig igen sok volt a „szabad nő" az NDK-ban, s aztán lecsúszott a torkunkon néhány korsó sör az Alexander Platz környékén: tizenkétféle volt kapható, míg itthon akkoriban három, ha szerepelt az étlapokon. Ennyi. Persze a sörről eszembe jutott egy bizonyos sörgyár is, és hogy én egyszer már Nyugat-Berlinben is jártam, pár évvel korábban, az egyetemi népitánc-csoporttal: a szocdemes főpolgármester, Klaus Schütz vendégei voltunk két napig. Schönefelden szálltunk le, busszal mentünk át a nyugati oldalra, s a „világrészek" közötti, katonákkal telerakott szektorátjáróban ide-oda kacsázott velünk a jármű a mesterséges beton útakadályok, terelők labirintusában. A végén meg alig akart átférni a kapun, mert túl magas volt a tetején az együttes ládáinak és hangszereinek óriás csomagja. A Wedding nevű régi városrészt ünnepelték, amihez jól festett egy magyar együttes a színpadon a híres Schultheiss Sörgyár nagy, tornyos, nyolcvanéves vöröstégla épületében. Fellépés után természetesen csülökvacsora jött és sörözés, Berlin asztali jelképei – óriástartályok, nagy sörös lovak és patkányok szomszédságában. Németországonként 6-800 sörgyár is működött akkoriban, Berlinben is egy-két tucat. Körös-körül mindenütt, falon, söralátéten, poháron a legfőbb reklámmondatuk volt olvasható: *Was drinken wir? Schultheiss Bier!* Az együttesvezető, Náfrádi Laci egyszer, ahogy sétált a csapat a gyárbemutatón az igazgatósággal, jó hangosan odaszólt, persze nem minden él nélkül (hallotta, hogy megjelent néhány versem a Közgazdászban): – Na, Bakonyi! Ezt hogy fordítanád magyarra? – Persze kivágtam magam (azt hiszem, nem is értékelték eléggé, mennyire): – *Mit igyon a világ most? Kőbányai világost!*

Anyám természetesen tudott a nyugat-berlini utazásról, beszéltünk

róla, mivel bízna meg, ha nem oda, hanem a keleti zónába mennék, mert egy ismerőstől egyszer megtudakolta, hová esik az a bizonyos utca. Egy nagy, vörös téglából épült sörgyár közelében van, mondta a sokat utazó külkeres. „Majd legközelebb elintézed, kisfiam – biztatott anyám –, egyszer biztosan jársz majd arra is." Hat év múlva került rá sor, 1978-ban. Reggeli után elindultam, másfél óra alatt legyalogoltam pár kilométert az Alexander Platztól végig a Preznauer Allee-n, onnan letértem a Schönhauser Allee-ra, mert azt mondta a szálloda portása, hogy arra lesz a nagy sörkomplexum. Ott is volt: egy Schultheiss sörgyár. De miután kérdezősködni kezdtem az én utcám után, be kellett látnom, hogy rossz helyen járok, mivel mindenki más irányba akart elküldeni. Mindig magabiztosan eligazítottak a sörüzem hallatára, de az utcámat mintha nem is ismerték volna a berlini utca emberei. Az volt az érzésem, szellemutcát keresek. Két óra múlva megint az Alexanderen álltam, s kezdtem elölről, de most másfelől. Jártam a niederschönhauseni gyárnál Pankowban, és elküldtek a bötzoui üzemépülethez, szerencsémre csak a közeli Prenzlauer kerületbe, amelyben még a Plefferberg Sörgyár épületét is megnéztem. Mire észrevettem magam, eltévedtem a nagyvárosban, én, a „globetrotter". Délután 5 óra lett, amikor végre egy sarkon befordultam, s a házfalon megjelent az én utcám neve. Ma sem tudom, merrefelé jártam éppen. Fáradt voltam és eltökélt. Már amikor letértem a főútról, be a mellékutcák sűrűjébe, kezdtem átszellemülni, mert megéreztem, hogy jó helyen járok: eléggé lepusztult, régi, lift nélküli bérépületek között, régi ferencvárosi utcamiliőben. Néha belestem egy-egy öreg kapualjba. A lakások se lehettek nagyon komfortosak, a munkásvilág múltja sejlett fel a környék atmoszférájából, és igen, én éppen egy munkásembert kerestem, az Argus Motoren nehézgépgyár művezetőjét, aki 1944-ben a hozzá beosztott, Auschwitzból a schönholz-reinickendorfi táborba érkezett női foglyokat próbálta betanítani futószalag-munkára a Flottenstrassén működő hadiüzemben, napi 12-13 órában. Az As 10-es repülőgép alkatrészei készültek ott. De anyám azt mondta: az auschwitz-birkenaui láger leírhatatlan szörnyűségéhez képest (puskatussal verés, bakancsos rugdosás, vizes ruhában történő kiállítás órákra a barakk elé a fagyban, szünettelen éhezés, betegség, rettegés, és mindehhez a létezés minden pillanatában a lélek megállíthatatlan és fájdalmas pusztítása, pusztulása), a két csontsoványra gyengült nagylány (anyám meg a húga) számára a berlini üzem „csak" embertelen munkatempója – tüdőszaggató, testtörő kényszer-feladatai ellenére is – szinte felüdülés volt. Csupán elviselhetetlen és rettenetes, de túlélhető. „A szív tovább bírja, mint a tüdő – mondta anyám –, a lélek tovább bírja, mint a szív, s az agy bírja a legtovább. Én tudtam, hogy túl fogjuk élni. Mondtam: Évikém, édes kis húgom, szedd össze magad, csak ezt a napot éljük túl, még bírd egy keveset! És akkor volt ott egy ember… aki néha enni adott néhány falatot a saját becsomagolt uzsonnájából… bújva, mindenét kockára téve… aki néha azt mondta súgva, amikor a munkafelügyelő katona éppen másfelé indult a soron: most megállhatnak, kislányok, egy percre… s aki nem ütött, mikor valamelyik védtelen és rémült rab térdre esett a terhek alatt… S bár igaz, hogy rajta kívül soha senki más nem segített, de mégis… de akkor is… volt ott egy ember is…"

Én természetesen tudtam, miért megyek, ahová indultam. Mindent tudtam, amit tudnom kellett: a debreceni gettóról, a téglagyárról, a 180 nyomorultról a vagonban, a vasúti rámpáról, ahol a két nagymamát egyenesen a gázkamrába küldték, Auschwitzról, a kemencékről, a felszabadulásról meg a hazatérésről. Mindent. S ahogy haladtam a cél felé a berlini házak között, egyre nyugtalanabb, egyre ijedtebb, egyre elszántabb lettem. Már nem egyszerűen az anyám üzenetét vittem a zsebemben összegyűrődött papír címzettjéhez, úgy éreztem, az egész addigi életemet viszem egy mondatban, s hogy a történelem utcájába léptem be az imént. A fogamat összeszorítottam, hogy szinte fájt, és mintha az egész vészkorszak súlya az én vállamra szakadt volna, úgy lépdeltem az utolsó tíz métereken. Még néhány kapualj, és…

Akkor láttam meg a betontéglasort. Keresztbe szelte a keskeny úttestet, az egyik házfaltól a másikig. 4-5 méter magas volt, a tetején drótkerítés feszült betonhengerek között, s előtte méterekkel egy délután is reflektorral megvilágított úttorlasz állt, hogy még a megközelítése is lehetetlen legyen járművel. Talán négy-öt házszámnyira állhattam a céltól – de az a fal túloldalán volt. Földbe gyökerezett a lábam, mint mikor forró ólmot öntenek valami lágy anyagba, és az hirtelen odaköt: megmozdíthatatlanul álltam szemben a történelemmel. A 192 kettévágott utca egyikében. Persze hogy tudtam! Ki nem tudta? (Ki nem tudta Auschwitzot? Aki nem akarta tudni!) Tudtam a két országról, a két városról, a két népről… s hogy 40 kilométer vasbeton fűrészeli ketté Berlint. Sok komor és döbbenetes történetet írtak, meséltek, s magam is átéltem a Geisterbahnhöfe, a szellemállomás valóságát a berlini metróban, amikor a szerelvény lassítás nélkül robogott át egy-egy valamikori megállón, mert az egy másik, egy ellenséges, egy idegen világ démona, kísértete volt. Tudtam mindent, csak nem számítottam rá, hogy mindennek egyszerre én is a része lehetek…

Hát ennyi volt, kisfiam, elmondtam, ahogy ígértem.

Nyírfa installáció
(Galambos Ádám felvétele)

Fazekas István

„Smá Jiszraél...!”

A ma emberének minden történelmi és pszichológiai tudása kevés ahhoz, hogy valóságos magyarázatot adhasson Auschwitz és Katyń borzalmaira, a nagy világégésekre, a halálgyárakra, az embereket és emberi szavakat megtizedelő, sátáni rezsimekre, az eleven természetet is megrendítő és fölingerlő, kímélet-len tébolyra. Túl sok a tabu ebben a világban ahhoz, hogy ténylegesen megmérhessük azt a mélységet, ahová a huszadik században zuhant az emberiség. Folyondárként telepedett ránk a pénzvilág, melynek erőszakossága elszívja erőinket, rablóösztöne pedig nemcsak a múltunkat, de leigázza és hamisítja jelenünket is. Kufárok és lócsiszárok diktálják a tempót, s egyre inkább úgy tűnik, mintha uzsorások írnák a történelmet is.

Valamikor a múlt század harmincas éveiben, a szabolcsi földvár északkeleti csücskénél, dédapámék szomszédságában élt egy zsidó család. Az öreg Klein lakott ott hat gyermekével és beteg feleségével. Amikor az asszony meghalt, az egész falu meggyászolta. Az öreg Klein kereskedésből élt, de a haláleset után a szomorúság úgy meggörbítette a hátát, hogy csak csoszogni volt már képes, nyáron nagy porfelhőket hagyva maga után. Sorjában adogatta el a vagyontárgyait, hogy taníttatni tudja gyermekeit. Hamarosan olyan szegények lettek, hogy enniük is alig volt mit. Az öreg Klein mélyen vallásos volt, szúrós szemmel utasított vissza minden ételadományt. S amilyen áhítattal ragaszkodott a kóser ételekhez, a két legkisebb lánya éppen olyan áhítattal nézett a sajtárba csorgó tejre minden este, amikor fejésidőben ott téblábol-tak dédapámék udvarán. Nagyanyám és Annuska néném ekkoriban már copfos fruskák voltak, a fejés kizárólag az ő reszortjuk volt. Sajnálták nagyon a két kis bámészkodót, s nem értették az öreg Klein makacsságát. Ám egyszer, egy kicsorbult pillanatban beléjük bújt a kisördög, s Annuska néném, miközben a szalagját igazgatta, azt súgta nagyanyám fülébe, te, Erzsi, adjunk csak nekik egy-egy bögre tejet, lefogadom, megisszák ezek a tisztátalant is. Megkínálták a két kis ácsorgót, s azok egy hajtásra kiitták az egészet. Aztán ez így ment minden este.

Történt pedig, hogy az öreg Klein egyszer éppen akkor sántikált át a kislányokért, amikor azok a tejet szürcsölték. Ahogy az öreg ezt meglátta, dédanyámat, aki ott tett-vett az udvaron, reszketegen átölelte, és hangosan sírni kezdett: *„Drága Konyár néni! Az Isten áldja meg magukat, az Isten legyen hű mindig azokhoz, akiknek ilyen jólelkű gyermekei vannak!”* Dédanyám, akinek huszáros temperamentuma volt, s nehezen tűrte a férfikönnyeket, csak ennyit felelt erre: *„Klán bácsi, amíg nekünk van mit enni, addig itt egy bögre tej a maga gyermekeinek is mindig akad!”* Talán mondanom sem kell, hogy Annuska néném és nagyanyám majd elsüllyedtek a szégyentől, s ahogy a naplementére hunyorgó istállóajtóban lángoló arccal egymásra néztek, a bűntudat szelíd katarzisában egy pillanat alatt beléjük égett örökre, hogy az élet dolgaiban mi is a tiszta, és mi a tisztátalan.

A háború vége felé az öreg Kleint a gyermekeivel együtt elhurcolták Auschwitzba. Évekig hírük-hamvuk sem volt, csak emlékük gomolygott néha a földvár körül, vagy esetenként a földvár belsejében, az ókút melletti zsidó síroknál.

Az ötvenes évek elején megállt a dédapámék háza előtt egy nagy fekete autó. Egy öltönyös ember szállt ki belőle, s mint aki jól ismeri a járást, hazatérő léptekkel indult be a portára. Aztán megállt dédapám előtt. Az öreg Klein egyik fia volt. Az apja és a testvérei meghaltak a koncentrációs táborban. Ő egy fiatal orosz katonának köszönhette az életét, aki agyonlőtte a tábor ostromakor rátámadó vérebeket. Tárgyilagosan elmondta, hogy miként került a minisztériumba, s arra kérte dédapámat, adja el máris a földjeit, mert hamarosan kezdődik Szabolcsban is a téeszesítés, s könnyen megfoszthatják majd azoktól erőszakkal. Dédapám, aki jobban ragaszkodott a földhöz, mint az élethez, ezt kételkedve fogadta. Néhány év múlva az összes földjét elvették.

Talán hároméves lehettem, amikor az egyik reggelen bekiabált a postás dédapámék udvarára. Az istállóajtóban dédapám éppen egy kis csengőt akasztott a nyakamba. Az öreg Klein fia írt levelet Jeruzsálemből. Emigrált. A levél mellé tett egy képeslapot is a borítékba. A betlehemi istálló volt rajta a gyermek Jézussal és Máriával meg az állatokkal. A hátulján ez állt: *„Köszönettel a Konyár családnak, Rebeka és Ráchel nevében!"*

Most, amikor kedves tanáraim, Cs. Molnár János és Karasszon István professzor urak, valamint Kelenhegyi Andor barátom jóvoltából héberből is fordítani bátorkodom, a gyönyörű kvadrát-írásról először mindig az öreg Klein bácsi jut az eszembe, aki mindenét eladta, hogy a gyermekei tanulni tudjanak. Mikor az Ószövetséget héberül olvasom, föltámadnak ők a szívemben, s velük együtt fohászkodom: *„…Az Úr a mi Istenünk, egyedül az Úr!"*

Számomra az antiszemitizmus értelmetlen és érthetetlen fogalom.

Hommage à Ámos Imre
(Kondella Mihály felvétele)

Dupka György

Zsidótlanítási akciók Kárpátalján*

I. A zsidó népirtás első története (1938 októbere – 1947)

A magyar–szovjet határon 1938–1941-ben átszökött zsidók a GULAG-táborokban. A kárpátaljai zsidókról írt szakirodalom máig hiányzó láncszeme a magyar–szovjet határon 1938–1941-ben átszökött és a GULAG-táborokba zárt zsidó menekültek szenvedéstörténete, amely azt is bizonyítja, hogy a náci diktatúrához hasonlóan, a kommunista hatalom is bekapcsolódott a zsidó népirtásba. A szovjet területeken ezrek lettek a megtorlások áldozataivá, s erről a témáról sokáig nem volt szabad írni.

Tanulmányom elsősorban ezekkel a „fehér foltokkal" foglalkozik. Az alábbiakban a Szovjetunióba menekült és koncepciós perekben elítélt zsidók sorsának bemutatására vállalkoztam, ami során a magyar történelemírásban javarészt ismeretlen orosz és ukrán dokumentumokat: NKVD-feljegyzéseket, jelentéseket, kihallgatási jegyzőkönyveket, katonai bírósági határozatokat, leveleket és visszaemlékezéseket használtam fel.

A zsidó közösségek „megtörése": menekülési lehetőségek napnyugat vagy napkelet felé. 1938. november 2-án, az ún. *„első bécsi döntés"* következtében Kárpátalját gyakorlatilag kettéosztották. Podkarpatszka Rusz területéből 1523 négyzetkilométer Magyarországhoz került, ehhez a területsávhoz 97 település tartozott, ahol a 173 233 lakosból nemzetiség szerint 25 427 zsidó (15,47%) élt.

Az 1939 márciusában önmagát függetlenné kikiáltó Kárpát-Ukrajna területe ekkor 11 094 nézetkilométert tett ki, a 390 településen 552 124 fő élt, ebből nemzetiség szerint 65 828 zsidó (12,08%) volt.

Eleinte *„a kárpátaljai zsidóság a terület Magyarországhoz történő visszacsatolását bizakodással fogadta… Ugyanakkor rossz előjel volt, hogy a magyar haderő formális bevonulása előtt a térségben tevékenykedő »rongyos gárda« tagjai több településen betörték a zsidó boltok ablakait és számos zsidót megvertek. Zsidók, különösen a vallásosak bántalmazása később is na-*

* A szerző adta cím, alcím, pontosítás: A kárpátaljai zsidó lakosság kiirtásának vázlatos történelme (A magyar, német, szovjet-orosz és ukrán hatósági intézkedések alapján 1938–1991 között) (Részletek egy nagyobb tanulmányból). A teljes tanulmány – a jegyzetekkel egyútt! – olvasható a naputonline.hu-n.

pirenden volt. A magyarországi zsidótörvények bevezetése minden kárpátaljait érintett." A területen *„megkezdődtek a szigorú zsidóellenes intézkedések."*

A hamarosan megvalósított intézkedések azon magyar ajkú zsidók lelkesedését is elapasztották, akik közül sokan *„felszabadítóként"* fogadták a bevonuló magyar hadsereget és a hivatalnokok százait. A zsidók körében érezhető pánikot, sőt halálfélelmet váltott ki a *„katonai kisegítő munkaszolgálat kötelezettségének"* bevezetése is. Ezzel Kárpátalján is fokozatosan kivonták a munkaszolgálatra kényszerített zsidókat a társadalom normális életéből.

A vagyonukat, életüket féltő zsidó családok csoportos menekülését egy újabb politikai fordulat – a Cseh-Szlovák Köztársaság megszűnése – is előidézte. A budapesti politikusok meggyőződése szerint ezzel a korábbi bécsi döntés is érvényét vesztette, s többek között a magyar vezetés jogot nyert Kárpátalja egész területének megszerzésére, Volosin Avgusztin miniszterelnök (majd elnök) és kormányának elűzésére, illetve Kárpát-Ukrajna felszámolására. Egy pár napos hadművelet keretében 1939. március 19-én *„Kárpátalja területének katonai megszállása befejezést nyert."*

Ezekben a napokban a román határőrök, főleg Máramarossziget térségében, nem tudták megállítani és visszafordítani a határ menti román területekre beözönlő ukrán szicsgárdisták és a zsidók menekültáradatát. A magyar csapatok bevonulása után itt is azonnal hatályba lépett a magyarországi első zsidótörvény. Kárpátalja további sorsa is érdekesen alakult: Kárpátaljai Kormányzói Biztosság néven közvetlen belügyminisztériumi irányítás alá került, majd a néhány hónapig tartó katonai közigazgatást polgári irányítás váltotta fel. A Kárpátaljai Kormányzói Biztosság élére az ugocsai történelmi főnemesi családból származó báró Perényi Zsigmondot nevezték ki.

A következő menekülthullám előidézője a második világháborút kirobbantó ún. Molotov–Ribbentrop-paktum volt, amelyben többek között a szovjet–német *„barátsági és határegyezmény"* keretében döntés született Lengyelország felosztásáról és bekebelezéséről.

A lengyelországi háborús események és a szovjet haderő területfoglalása következtében, a magyar kormány hozzájárulásával, a Kárpátokon át vezető vasútvonalakon (Uzsok–Ungvár, Lemberg–Lavocsnoje–Munkács, Kőrösmező–Máramarossziget) és egyéb határátkelőkön (Uzsoki-, Vereckei-, Tatár-hágó stb.) megkezdődött a lengyel lakosság Magyarországra való menekülése, ahol a hivatalos szervek hozzáláttak a menekültek befogadásához, ellátásához, illetve megszervezték továbbszállításukat. Közben az MTI jelentése szerint a szovjet csapatok a Kárpátokban elérték a magyar határt, és felvették a kapcsolatot a magyar határőrséggel *„a határvonalak pontos megállapítása céljából"*. A szovjetek által uralt zónában a fogságba esett lengyel tiszteket, a letartóztatott lengyel értelmiség kiválóságait, az ellenálló hazafiakat 1940 folyamán a szovjetek kivégezték, százezreket szovjet koncentrációs táborokba hurcolták. A megszállt Nyugat-Ukrajnában tömegesen likvidálták az ukrán patriótákat is.

A Kárpátaljára menekült és ezáltal magyar fennhatóság alá kerülő lengyelországi származású zsidók sorsa igen élénken foglalkoztatta a magyar hatóságokat. A Magyarországra menekült többezres lengyelség közel egytizede lehetett zsidó származású. A rendezetlen kérdés megoldásába bekapcsolódtak a nagyobb városok, így az ungvári zsidó hitközség elnöke is, aki személyesen is sokat

kilincselt a letelepedést kérő zsidó családok ügyében, mert a hivatalos és durva kiutasítás helyett a kivándoroltatásuknak a békés úton való lebonyolításában volt érdekelt. A problémával a vidék mérvadó lapja, a Kárpáti Magyar Hírlap is részletesen foglalkozott egyik szerkesztőségi cikkében: *„A napokban az ungvári zsidó hitközség elnöke a rendőrkapitányság kiküldöttjével kiszállt a szovjet határra, hogy közvetlen tárgyalásokat folytasson a szovjet kirendeltség vezetőjével a galíciai származású zsidók befogadása érdekében. A szovjetorosz határőrtiszt azonban hallani sem akart az egyoldalú »csere« akcióról. Most diplomáciai úton folynak tovább a tárgyalások."* Ugyanebben a lapban egy másik tudósításból megtudjuk, hogy a *„szovjet határőrség szigorú utasítást kapott, hogy az illegális határátlépőkkel szemben a legszigorúbban járjanak el. Értesülésünk szerint a szovjet határőrség több szökevénnyel szemben fegyverzetét is használta, akiket pedig elfognak, átadják a magyar hatóságoknak."*

A lengyelországi származású zsidók, akik a náci megtorlás elől menekültek Kárpátaljára, hamarosan a saját bőrükön tapasztalták meg, hogy itt is *„nemkívánatos vendégek"*. Ugyanakkor maguk a kárpátaljai származású zsidók helyzete is egyre tarthatatlanabbá vált. A pesszimistábbak egyesével, családostul, majd csoportosan kényszerültek menekülésre, főleg azok, akik egyre erősebben kételkedtek, és nem hittek Magyarországban mint biztonságos élettérben. Ezt a gondolatot erősítette az a tény is, hogy kormányrendelet tiltotta a visszacsatolt területek zsidóságának beszivárgását a székesfővárosba.

Csak kevesen tudtak biztonságos menhelyet találni, illetve megbízható támogatót szerezni a palesztinai kivándorláshoz. A *„nemkívánatos bevándorlóknak minősített"* közép-kelet-európai népek, illetve a továbbvándorlók előtt Amerika és Nyugat-Európa is csaknem teljesen bezárta kapuit: a szűkös éves kvótakeret miatt csupán néhány ezren kaphattak beutazási vízumot. De szigorították a bevándorlást korlátozó törvényeket Angliában, Svájcban és más nyugati országban is. Ezek az országok a nácik által beindított halálgyárak nagyüzemi működése alatt sem könnyítették meg a politikai menekültek bevándorlását. Puskás Julianna az USA bevándorlási politikáját elemezve többek között megállapítja, hogy *„lakosságának számához arányítva a fasiszták által üldözöttek számára az Egyesült Államok sokkal kevesebb menedékhelyet nyújtott, mint Nagy-Britannia, Franciaország vagy Hollandia"*.

A Nyugatra történő kivándorlás lehetőségeinek beszűkülése folytán sokan a Szovjetunió felé fordultak, azonban ide csak a Komintern által leigazolt kommunisták és családtagjaik kértek és kaptak bebocsátást. Bevándorlási célvárosként különböző településeket, köztük a távol-keleti Birobidzsant jelölték meg. Ekkor már nyugatra is eljutott a hír, hogy a szovjet kormány 1928-ban zsidó nemzetiségi körzetet hozott létre, 1934-ben a hozzátartozó terület pedig formális autonómiát kapott. Azonban Sztálin kategorikusan megtiltja a nácizmus elől menekülő európai zsidók letelepedését Birobidzsan körzetében. A terjeszkedő nácizmus hírére a harmincas években a zsidók tömegesen hagyták el a Szovjetunióhoz tartozó nyugati országrészeket is. Az évtized végére a zsidóság 40%-a a Szovjetunió hat legnagyobb városában élt.

A beutazási vízumkorlátozásokat a kárpátaljai zsidók is riadtan vették tudomásul, ugyanakkor naivan azt gondolták, hogy egy esetleges határátlépést követően mégis tárt karokkal fogadják őket.

Magyar hatósági intézkedések a szökések megfékezésére. A magyar kémelhárítás, a rendőri és csendőri szervek és más hatósági testületek 1939 – 1941. június 22. között az átszivárgókról, illetve a Szovjetunió területére átszökő ruszin, ukrán és a zsidóságoz tartozó személyekről, csoportokról a budapesti vezetésnek számos jelentést küldött, ezeknek tucatnyi másolata a Kárpátaljai Állami Levéltárban is tanulmányozható.

A magyar Miniszterelnöki Hivatal már 1939. október 25-én a sajtóban közzétette, hogy a kommunista beállítottságú ruszinok/ukránok és más nemzetiségek képviselői többnyire 10–14-es csoportokban naponta szöknek a falvakból, de még Munkácsról, Ungvárról is.

Az első tömeges határátlépésre a magyar hatóságok is felfigyeltek: *„1939. november 23. – november 28. között a m. kir. rendőrség ungvári határvidéki kapitányságának jelentése szerint Kárpátaljáról 457 személy szökött át a Szovjetunióba."* A határátlépők nemzetiségi megoszlása eléggé változatos: a romániai, lengyelországi, magyarországi származású zsidókon kívül a jobb élet reményében baloldali felfogású és párton kívüli ruszin, ukrán, szlovák, cseh és magyar férfiak, nők lépték át a magyar–szovjet határt.

A magyar hatóság hírszerzői arról is pontos információval rendelkeztek, hogy a szovjet határőrök az elfogott szökevényeket a *„szovjet gyűjtő- és átszűrő táborokba"* hurcolják, elítélik. Marina Gyula görög katolikus teológus tanár, a kárpátaljai kormányzóság oktatási ügyekért felelős kormánybiztosa erről emlékiratában így ír: *„Egészen pontos adatszerű kimutatásaim is voltak, sőt néhány fényképünk is volt arról, hogy például a sambori gyűjtőtáborban a Kárpátaljáról kiszökött fiúk és leányok százával éltek egyazon táborban szögesdrót kerítések mögött, a legprimitívebb életviszonyok között. […] A mi biztonsági szerveink elég nagyszámú »visszaszivárgót« fogtak el és azokról fényképfelvételeket vettek. Ezeken a képeken tisztán látszott, hogy minden visszatérő rühesen és nagyon leromlott testi állapotban került vissza. Az ilyen visszaszivárgók szívesen vették, ha felkértük őket, hogy 1-1 határ menti középiskolánkban elmondhassák életük részleteit a szovjet táborokban és megmutathassák testükön annak nyomait."*

Az ungvári Fenczik István parlamenti képviselő Teleki Pál miniszterelnökhöz 1939 júliusában írt levelében többek között felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar csendőrök durva és személyiségsértő viselkedése miatt eddig több mint 2000 kárpátaljai fiatal lépte át a szovjet–magyar határt.

A jelenség megfékezése végett budapesti irányítással Ilosván, Técsőn, Beregszentmiklóson nyomozócsoportokat alakítottak az elfogott szökevények ügyének kivizsgálására. A nyomozás a huszti, ungvári, munkácsi és a kassai ügyészség ellenőrző közreműködésével folyt. Emellett Budapestről és az ungvári Határvidéki Rendőrkapitányságról irányított határszéli rendőr-kirendeltségek jöttek létre Aknaszlatinán, Fenyvesvölgyön, Huszton, Kőrösmezőn, Ökörmezőn, Szolyván, Volócon.

Az adminisztratív intézkedések ellenére, az illegális határátlépések 1941. június 27-ig, a háborúba történő belépésig folytatódtak. A legtöbben embercsempészek segítségével az Ung, a Latorca, a Rika, a Tarac, a Tereblya, a Fekete- és Fehér-Tisza völgyében, az itteni ruszin települések érintésével szelték át a titkos ösvényeken a határ menti „zöld folyosót".

1939. október 17-én Meskó Arisztid, az ungvári rendőrkapitányság tanácsosa a Budapesti Országos Rendőrkapitányságnak küldött táviratában többek között megjegyzi, hogy az illegális határátlépők száma Oroszország felé egyre növekszik. Az ungvári kémelhárítás nyomozóosztályának október 25-i feljegyzésében arra utal, hogy főleg a baloldali gondolkodásúak köréből verbuválódnak azok a 10–40 fős csoportok, amelyek az éjszaka folyamán akadálytalanul átlépik a magyar–szovjet határt. A Szuromi Demeter, Bec László járőrözők által november 2-án felvett jegyzőkönyv szerint a volóci csendőrőrsön néhány olyan férfit (Kahan Ferencet, Kahan Jánost) tartóztattak le, akik a kommunista propaganda hatására a Szovjetunióba szándékoztak átszökni. November 9-én Rideg csendőr alezredes, a magyar csendőrség nyomozóosztályának parancsnoka a belügyminisztternek küldött közleményében megerősítette, hogy a csendőrök az orosz területről visszatért 55 főt határsértőként fogták el. A további nyomozásról később tesz jelentést. A november 24-i – a belügyminisztériumnak továbbított – részletesebb jelentés szerint 516 fő távozott illegálisan a Szovjetunióba, ezek még nem tértek vissza, közülük 312 főnek az adatait a rendőrségi közleményben (Nyomozati Közlönyben) is leközölték. A Podkarpatszkij Visznik 1941. évi októberi és decemberi száma közölte azon szökevények listáját, akiket megfosztottak magyar állampolgárságuktól. A hatóság jelen rendelkezése többek között a Szovjetunióba átszököttek feleségére és kiskorú gyermekeire is kiterjedt.

Ez a rendőrségi jelentés többek között megnevezte a kárpátaljai és a budapesti kommunista és pártonkívüli szervezőket, köztük a huszti, zsidó nemzetiségű Rappaport József (Huszt, 1914) volt egyetemistát, Klein Jenő (Budapest), a budapesti Mautner bőrgyár munkását is, az ismeretlen személyek kilétének azonosításával foglalkoznak.

A katonai adminisztráció a határon átszivárgók visszaszorítása érdekében a határ menti településeken szigorú kijárási tilalmat és rezsimet vezetett be. Például a határvadászok azt a parancsot kapták Budapestről, hogy az első elhangzó figyelmeztetést követően nyissanak tüzet a határsértőkre.

A magyar–szovjet határ illegális átlépésének forgatókönyve szinte egyforma volt: az embercsempészek vezetésével, illetve a helyi lakosok útbaigazításával egyesével, kettesével, olykor hármasával, sőt 10–15 fős csoportokban vágtak neki a határnak. 1940-ben több mint 4 ezren lépték át a határt.

A magyar határőrök éberségét kijátszó, legbátrabb és legismertebb embercsempész Gnatkovics nevű volt, akinek fejenként 5–20 pengőt fizettek.

A megvizsgált dokumentumok szerint voltak olyan személyek, akik két államhatáron is átszöktek, azaz Magyarországról a németek által megszállt Lengyelországba, onnan pedig a Szovjetunióba, vagy pedig Románián keresztül érték el a Szovjetuniót.

1939–1943 között a magyar belügyminisztérium és a területileg illetékes szolgabírók körrendeleteket adtak ki, amelyek a helyhatósági szervektől megkövetelték az „orosz, lengyel és szlovák zsidók" nyilvántartásba vételét, kezdeményezték „esetleges kiutasításukat" a járásokból, visszatérésükről, a „zsidók kereskedelmi jogainak" rendezéséről, a „zsidó katonaszökevények körözéséről és katonaszolgálatuk ellenőrzéséről", valamint az „orosz-ukrán partizánok felbukkanásáról Kárpátalján".

A kárpátaljai zsidókérdés „megoldásában" elsősorban Kozma Miklós kormányzói biztos serénykedett. *„Zsidókérdés Kárpátalján is van!"*– jelentette ki

Ungváron a hivatali beiktatásán elhangzott beszédében. Majd így folytatta: *„Sőt a zsidóság számarányánál fogva még fokozottabb mértékben van, mint az ország többi részében. A zsidókérdésben hozott törvényeket és rendeleteket, valamint a kormány politikáját teljes mértékben érvényesíteni fogom, de nem tűrnék el esetleges egyéni akciókat…"*

Ugyanakkor teljes kudarccal végződött az 1940. október 7-én kezdeményezett, hontalan zsidók kitelepítésével kapcsolatos akciója: az uzsoki határátkelőnél a szovjet határőrség megtagadta azoknak a zsidó családoknak az átvételét, akiket még *„a cseh megszállás alatt"* tiltottak ki Ungvárról galíciai illetőségük miatt. Kozma hivatala a továbbiakban már nem kísérletezett a több ezer ún. hontalan, azaz nem magyar állampolgárságú, hosszabb-rövidebb ideje külföldről Kárpátaljára érkezett lengyel, orosz, szlovák stb. zsidó, úgymond *„galíciai, bevándorolt idegen"* családok szovjetunióbeli befogadása ügyében, mivel Németország 1941. június 22-én hadba lépett a Szovjetunió ellen. Pár nap elteltével Magyarország is megszakította a bolsevik állammal a diplomáciai kapcsolatokat, és a németek oldalán hadba szállt. Június 27-én a honvédség csapatai átlépték a szovjet határt, és hamarosan elfoglalták Galíciát is. […]

Perszonális zsidósorsok az NKVD vallatási jegyzőkönyveiben és a vádiratokban. A továbbiakban a kutatást elősegítő ukrán, orosz nyelvű dokumentumgyűjtemények alapján a meghurcolt zsidókra vonatkozó, NKVD Különleges Tanács elé került vallatási jegyzőkönyveket és ítéleteket vizsgáltam meg. Ezekből egyöntetűen kiderül, az elítélt személyek a hatósági üldöztetések elől hogyan és miért menekültek a Szovjetunióba. Például nem akartak szolgálni a leventeszervezetben és *„muszosként"* a magyar hadseregben. Sokan tanulmányaikat akarták folytatni, megfelelő munkát kerestek, a jobb élet után vágyódtak, *„tiszta szívvel, becsületes és nemes szándékkal"* mentek a Szovjetunióba. Álmukban sem gondolták, hogy javító-nevelő munkatáborokba kerülnek. Sokan elővigyázatosságból a szükséges személyi okmányok nélkül lépték át a határt, céljukat viszont őszintén bevallották. Csaknem mindegyik sorsa tragikusan folytatódott.

Társai sorsában osztozott Katz Áron, apja Samuel (Nagybereznai j., Csornaholova, 1917) asztalos, akinek a kihallgatási *Jegyzőkönyv*ét 1939 novemberében egy bizonyos Truber állambiztonsági szakaszvezető rögzítette. Az ügyiratot a folyamat bemutatásának szándékával saját fordításomban teljes terjedelemben közreadom.

A kihallgatás alatt négy feltett kérdésre négy válasz hangzott el:

„Kérdés: – *Fejtse ki részletesen pártbeli nézeteit.*

Válasz: – *Hosszú éveken keresztül tűrtem a nemzeti elnyomást, mint minden zsidó fiú, én is arról álmodoztam, hogy kijutok Palesztinába, hogy kivegyem részem az önálló állam megteremtéséből, és ezáltal a nemzeti függetlenségünket meg tudjuk őrizni. Ez az alapprogramja a cionista szervezetünknek.*

Kérdés: – *Miért változtatta meg most kifejtett nézeteit, és jött át Magyarországról a Szovjetunióba?*

Válasz: – *Először is, nem tudtam kijutni Palesztinába, mert a magyar kormányhatóság nem engedett ki az országból, másodszor, megtudtam, hogy a Szovjetunióban jól élnek a munkások, én is munkás vagyok, itteni létezésemhez megvannak az életfeltételek, harmadszor, meggyőződtem a cionista*

szervezet látszattevékenységéről, ezért úgy döntöttem, hogy megszakítom vele a kapcsolatomat.

Kérdés: – *Miben látja ön a cionista szervezet látszattevékenységét?*

Válasz: – *Abban látom, hogy nem cselekszik határozottan, főleg nacionalista propagandával foglalkozik.*

Kérdés: – *Milyen célokat tűzött maga elé, mielőtt Magyarország határát átlépve a Szovjetunióba került?*

Válasz: – *Lényegében 1939. november 4-e előtt döntöttem arról, hogy átszököm a Szovjetunióba. Az első határátlépési kísérletem szerencsétlenül végződött, a velem tartó négy sorstársamat a magyar policájok elfogták. Én megúsztam, mert abban az időpontban csornaholovai otthonomtól távol voltam, a közeli Dubrinics községben dolgoztam. Itt kaptam értesítést, hogy keres a rendőrség. Innét Volsinki településre menekültem, ahol volt szerencsém megismerkedni Raut Jákob zsidó fiúval, akivel nekivágtunk a magyar–szovjet határnak. Ez 1939. november 2-án történt, átvágtunk a sűrű erdőn, és a Szovjetunióba kerültünk. Azért is léptem át a határt, mert tisztában voltam azzal, ha visszatérek, börtönbe zárnak. Azért is, mert nem akartam a magyart hadseregbe bevonulni, 1940-ben került volna erre sor.*

Aláírás: Csenyigov, az UNKVD PO parancsnoka

Truber állambiztonsági szakaszvezető."

Nemcsak egyes személyek, hanem családok, fiatal házaspárok is döntöttek úgy, hogy a kilátástalan helyzet miatt hazát, illetve lakhelyet cserélnek. Az NKVD-iratok között található a Herskovics házaspár ügye, akik 1940. január 23-án lépték át a határt, aztán a szovjet határőrök fogták el őket. Az 1940. május 11-i *Kihallgatási jegyzőkönyv* Herskovics Matild, apja Martin (Munkácsi körzet, Bukovinka, 1910), volt csinagyijevói lakossal, egykori magyar állampolgárral készült. Foglalkozása: tanító. Férje: Herskovics Arnold, apja Izsák (Csinagyijevo/Beregszentmiklós, 1913). Foglalkozása: tanító.

Kadaner L. I., az NKVD harkovi egységének nyomozója előtt Herskovics Matild beismerő vallomást tett, hogy férjével együtt előre megfontolt szándékkal lépték át a magyar–szovjet határt. A nyomozó által feltett tíz kérdésre egyenként válaszolva elmondta, hogy Csinagyijevón élt, 7 éven keresztül, 1939. április 30-ig a helyi elemi iskolában tanított. A magyar hatóság, mint zsidónak, neki is megszüntette munkaviszonyát. A felmondás után vőlegényéhez, Herskovics Arnoldhoz költözött, aki Brusztura falu népiskolájában tanított, majd tanítói állásából őt is felmentették. 1939. június 1-jén Uszty-Csornára költöztek, ahol összeházasodtak, majd visszatértek Csinagyijevóra, férje családjánál laktak a bekövetkezett határátkelésig, amelyet Csinagyijevo–Volovec–Pilipec–Nyizsnye Sztudenoje vonalon közelítettek meg. Ebben a faluban férje közeli ismerősénél, a helyi Friedman családnál vendégeskedtek, idejövetelük céljaként azt mondták a kíváncsiskodóknak, hogy a helyi zsidó iskola beindításán kívánnak fáradozni. Vernyij Sztudenojében sikerült alkut kötni egy itteni embercsempésszel, aki 30 pengőért január 23-án az éjszakai órákban sikeresen átkísérte őket a határon, és a legközelebbi településen egy gazdánál találtak menedéket. A kiérkező szovjet határőröknek elmondták, azért lépték át a határt, hogy ebben az országban mint tanítók megélhetést biztosító álláshoz jussanak, tudomásuk szerint a Szovjet-

unióban nincs munkanélküliség, mindenki megtalálja számítását, és hogy Magyarországhoz viszonyítva ebben az országban nem üldözik a zsidókat.

Végezetül Herskovics Matild arra is választ adott, hogy a magyar rendőrökkel és csendőrökkel semmilyen kapcsolatban nem állt.

1940. június 7-i dátummal látták el Bergida Jankel, apja Bernát (Nagybereznai járás, Ljuta, 1914) hentes *Kihallgatási jegyzőkönyv*ét, amely szerint egy bizonyos Golub részlegparacsnok volt a kihallgató tisztje, aki 12 kérdést tett fel, és kapott rá konkrét válaszokat. Ezekből megtudjuk, hogy a 26 éves Bergida Jankel a határsértés előtt a nagybereznai járási Ljután lakott, és itt gazdálkodott 54 éves apjával, Bergida Bernáttal, két fiútestvérével (Mór, Manas) és 3 nővérével (Jelena, Dóra, Malka). A hozzátartozók tudtak arról, hogy szökni akar a Szovjetunióba, amire három falubeli szomszédja – Perebzják Petr, Perebzjak Jurko és Gricák Jurko – beszélte rá. Semmilyen pártnak nem volt tagja, a magyar rendőri, csendőri szervekkel nem állt kapcsolatban, semmilyen megbízatást senkitől nem kapott. Idejövetelének célja, hogy munkát keressen és kapjon. Egyedül, kísérő nélkül a 19. sz. kilométerkőnél 1940. június 5-én lépte át a magyar–szovjet határt. Elismerte bűnösségét az illegális határsértésben, az általa elmondottakat és leírtakat kézjegyével látta el.

Előkerült a Bergida Jankel magyar állampolgár, zsidó nemzetiségű vádlott nyomozati ügyével kapcsolatos, 1940. augusztus 14-én megfogalmazott *Vádirat* is, amelyet az NKVD Különleges Tanácskozó Bizottságának ítélethozatalra a nyomozati üggyel foglakozó helyettes ügyész terjesztette fel (aláírása olvashatatlan). Jóváhagyta: Petrov állambiztonsági főhadnagy, az UNKVD DO parancsnokhelyettese. A vádirat megfogalmazója: Koszenko nyomozó. Ellenjegyezte: Pavlucsenko állambiztonsági hadnagy, az UNKVD DO nyomozati hadtest parancsnokhelyettese.

Bergida Jankelt azzal vádolták, hogy az USZSZK Büntető Törvénykönyvének 80. cikkelye szerint illegálisan átlépte a határt. Az USZSZK UPK 204. sz. paragrafusa értelmében Bergida Jankel N-35959 sz. nyomozati anyagát a Drohobicsi területi UNKVD 1. sz. Specrészlegén keresztül az SZSZKSZ NKVD Különleges Tanácsának ítélethozatalra megküldte. Igazolás: Bergida J. B. vádlottat Sztrij város börtönében őrzés alatt tartják. Ettől a naptól számítva az SZSZKSZ NKVD Különleges Tanácsának hatáskörébe tartozik. Személyi irattal nem rendelkezik. A vádirat lapszélén a következő kézzel írt bejegyzés olvasható: *– 5 év ITL (olvashatatlan aláírás) 40. 9. 27. – 5 év ITL (olvashatatlan aláírás) 40. IX. 23.*

A következő elítélt ugyan ukrán, de peranyagában egy zsidó fiú is szerepel. A Peták Ilona, apja László (Munkácsi járás, Medvegyivci, 1921), háztartásbeli vádlottal készített *Kihallgatási jegyzőkönyv* (a dokumentum két részből áll, a másik egy pótlólagos kihallgatási jegyzőköny) 1940. szeptember 13-i dátumot viseli, melynek összeállítója: Kurocapov, a szkolei határőrség nyomozó munkatársa. Az első kihallgatáskor feltett 7 kérdésre Peták a következőket válaszolta: saját elhatározásából döntött úgy, hogy 1940. augusztus 27-én Szerednye–Munkács–Poljana–Guta útvonalon Huszne Vizsna határfalu térségében a kora hajnali órákban átszökik társaival a Szovjetunióba a jobb élet és jól fizető munka reményében. Vele tartott két volt munkatársa: az ukránnak beírt Csáti László, apja Sándor (Szerednye, 1921) és a zsidó Fried Emánuel, apja Bernát (Szerednye, 1922) szerednyei lakosok, akik gépkocsivezető-tanoncok voltak a szerednyei Guberlinat-kórházban, ők a magyar hadseregbe nem akartak be-

vonulni. Hármójukat a határon a Guta faluba való embercsempész, Gnatkovics Iván segítette át 30 pengőért, ezenkívül kapott egy karórát és egy pár cipőt. Csendőrökkel, rendőrökkel nem találkoztak, velük nem álltak kapcsolatban. Beismerték, hogy határsértést követtek el.

1940. szeptember 23-i keltezésű az a *Pótlólagos kihallgatási jegyzőkönyv*, amelyet Kuracapov, a szkolei határőrség munkatársa Grossman András, apja Dezső (Nagyberezna, 1912) zsidó egyetemista vádlottal készített. Ebből közlünk részleteket:

„Kérdés: – *Mi vezette Önt arra, hogy illegálisan Magyarország felől átlépje az SZSZKSZ államhatárát?*

Válasz: – *Azzal a céllal léptem át a határt, hogy elkerüljem a behívást a munkatáborba, ahová jelenleg az 1900–1917. évjáratú zsidókat mozgósítják. Ezenkívül, tudomásom szerint a magyar hadseregbe korábban bevonult zsidókat átirányítják a munkatáborokba, ahol a munkakörülmények elviselhetetlenek, az étkezés rossz, minden apró kihágásért szigorú büntetés jár. A zsidók körében az a hír is elterjedt, hogy a munkaszolgálatos zsidókat Németországba, ottani munkavégzésre viszik. Ezenkívül a kommunista mozgalomban való részvételem miatt a csendőrség megfigyelés alatt tartott, 1940 májusában letartóztatott, 6 napra lecsukott.*

Kérdés: – *Milyen úton és módon beszélte meg a határátlépést azokkal, akikkel erre szövetkezett?*"

Grossman válaszában elmondta, hogy Ungvárról jövet, szeptember 1-jén Nagybereznát felkereste, hogy a csoportos határátkelésről megbeszélést tartson az ottani elvtársakkal, akiket gyerekkorától jól ismert, mivel születésétől kezdve 1935-ig családjával itt élt. Először Malmos Miklóssal és Munk Teodorral lépett kapcsolatba, ám átszökési javaslatát nem fogadták el, később őket elvitték a munkatáborba. Majd szeptember 8-án találkozott Abramovics Mihály, apja Adolf (Nagyberezna, 1906) szabó, Davidovics Szemen, apja Jenaszov (Nagyberezna, 1914) elárusító és egy Guzner nevű zsidó fiúval, akik társultak hozzá, másokat is igyekeztek megszólítani. Guzner kerékpárral jutott el Bukivca faluba, itt adtak egymásnak találkozót. Csatlakozott hozzájuk még Waldman Jenő, apja Sámuel (Nagybereznai járás, Zabrigy, 1913) munkás (CSKP-tag 1932–1935-ben), Weiss Gábor, apja Ábrahám (Uzsok, 1919) hírlapterjesztő. Abramovics egy csornoholovai ismerősét kérte meg, hogy útvezetőt biztosítson. Találtak is ilyen vállalkozót, aki őket elvezette a határ közeli Ljutára, ahol Markovics Mihály, apja György (Nagybereznai j., Ljuta, 1909), pék személyében már másik vezetőt kaptak. Az ő kalauzolásával szeptember 8-án éjjel lépték át a határt.

Kuracapov kihallgató tiszt Grossmantól azt is megkérdezte, hogy a csoportjából vagy családjából állt-e valaki a csendőrökkel kapcsolatban. A többiekkel kapcsolatban erre a kérdésre nem tudott válaszolni, viszont beismerte, hogy édesapja mint ügyvéd munkája kapcsán érintkezett a nagybereznai csendőrökkel és rendőrökkel. Grossman azt is kijelentette, hogy 1938-ban jogászdiplomát szerzett, de a magyarok bejövetelétől számítva munkanélküli, és a csendőrökkel nem állt kapcsolatban, apja tartotta el.

Az idézett jegyzőkövet Grossman András és Kurocapov nyomozó írta alá.

Értékes információkat tudunk meg Friedman Sámuel, apja Jakab (Ungvár, 1913), Kőrösmezőn letelepedett szabó *Kihallgatási jegyzőkönyv*éből is. 1940.

október 28-án Grossman Zsigmond, apja Martovics szabó (Jaszinya/Kőrösmező, 1912), mint tolmács közreműködésével Zsadan nyomozó hallgatta ki. A 15 feltett kérdésre a következőket válaszolta: Átszökése előtt Ignác Ernő kőrösmezei szabómester műhelyében dolgozott. Ötvenkilenc éves apja Friedman Jakab az Ungvár közeli Radváncon él, jelenleg munkanélküli, korábban az ungvári kórház ápolója volt. 47 éves anyja, Fajerman Lejni háztartásbeli. 25 éves fiútestvére, Ármin a magyar hadsereg közkatonája, a határőrségnél teljesít szolgálatot. Pártonkívüli. Indoklása szerint az emberségesebb élet reményében szökött át a határon, nem akart a magyar hadseregben szolgálni, tudomása van arról, hogy a zsidókat koncentrációs táborba zárják. Egy kőrösmezei embercsempésznek, Kapraljuk Vaszilijnak 10 pengőt fizetett, hogy 1940. szeptember 20-án átsegítse a határon, akit az előtte átlépő Grossman Endre jól ismert, majd egy fiatal lány elkísérte őt a szovjet határőr-parancsnokságra. Kitudódott, hogy egy nővére Kolomija városban él, korábban levelezési kapcsolatban állt vele, 1937-ben legális úton személyesen is meglátogatta, 15 napot töltött a vendégségben. Amikor a Vörös Hadsereg Nyugat-Ukrajnát elfoglalta, azóta a nővérétől postán keresztül két levelet kapott, amelyben a közérzetéről és a jó életről számolt be. Ezekre a levelekre ő is válaszolt, a rendőrség emiatt nem zaklatta. A nyomozó utolsó kérdésére azt válaszolta, hogy az illegális határátkelés miatt bűnösnek érzi magát. […]

A haláltáborokból szabadult zsidók az 1. Csehszlovák Hadtestben. Az 1. Csehszlovák Hadtest első szerelvénye 1943. szeptember 30-án indult Novohoperszk városból a frontra. A Csernyihiv területi Jahnyivk állomáson a 18605. sz. szerelvényt ellenséges bombatámadás érte. Ennek következtében 57 katona, köztük 42 kárpátaljai életét vesztette. Az elesetteket a Nyizsnyinszki járási Szvitanok nagyközségben temették közös sírba.

A dandár 1943. október 17-ét követően az I. Ukrán Front 38. sz. hadseregének kötelékébe került. Már novemberben részt vett a Kijevért vívott harcokban, amelyben a kárpátaljaiak közül 34-en estek el.

Majd a Kijev térségében – Vaszilkovóban, Csernyahivkában, Kodakiban – végrehajtott támadó és védelmi hadműveletben 29 kárpátaljai vesztette életét.

Az 1943 januárjában folytatott hadműveletekben a Bila Cerkva környékén 133, cserkaszi és vinnyicai területen 62 kárpátaljai esett el.

A 4. Ukrán Front előrenyomulásához hozzájárult az 1. Csehszlovák Hadtest is, amikor a Duklai-hágó környéki hadműveletben vett részt, a harcba induló 17 000 főből 7200 fő kárpátaljai volt, közülük az 1944. szeptember 9-étől október 28-áig tartó hegyvidéki hadműveletben 800 fő esett el. A Duklai-hágó elfoglalásáért folyó harcban a történészek szerint még drágább árat fizettek, hiszen a kiképzetlen, hegyvidéki harcra alkalmatlan kárpátaljaiak ezrével estek el itt is. Nem harcászati-szakmai elvek, hanem hibás ideológiai-politikai megfontolások alapján áldoztak fel ágyútölteléknek sok száz embert. Drága árat fizettek Liptovsky Mikulas (Liptószentmiklós) város bevételéért, itt 1346 harcos vesztette életét. Az 1. Csehszlovák Hadtest harci útja Morvaföldön ért végett. A több mint 7000 kárpátaljai katona abban a reményben kockáztatta életét a csehszlovák harctéren, hogy Kárpátalja a felszabadított Csehszlovákia kötelékében marad. Tévedtek. Érdekes NKVD-jelentés került elő a Kárpátaljára szabadságra hazatért első hírvivőkről, akik a csehszlovák hadsereg önkéntesei

voltak, elmondták (Kvásziban Kvasznyuk alhadnagy, Rahón Jurcsuk Vaszil) hozzátartozóiknak, hogy a Kárpátaljáról a Szovjetunióba menekülteket, köztük a kommunistákat is lágerekbe zárták, közülük sokan meghaltak. Boszij alezredes, a 4. Ukrán Front hátországának ellenőrzésével megbízott NKVD-osztagok törzsparancsnoka, és Levitin alezredes törzsparacsnok-helyettes jelentését azzal zárja, hogy az ilyen álhíreket terjesztőket megfigyelés alá kell venni, és a hadsereg soraiból is ki kell szűrni.

A Vörös Hadsereg kötelékében, illetve a Szovjetunióban alakult I. Csehszlovák Hadtestben harcoló 204 zsidó önkéntesből a különböző területeken folyó védelmi és támadó hadműveletekben 110-en elestek, nyomtalanul eltűntek.

A szolgálatra alkalmatlanok sorsa. A fentebb ismertetett kutatások adatai szerint a Szovjetunióban mintegy 8 ezer elítélt kárpátaljai menekült volt. Ám az újabb feltárások a GULAG-tábor kárpátaljai lakóit 10–12 ezerre becsülik. Ebből 7200 főt az Orenburgi területi Buzulukban, a Tulai területi Jefremovban, a Voronyezsi területi Novohoperszkben, a Hmelnyicki területi Kamjanec Pogyilszkban, Sztanyiszlavban/Ivano-Frankivszkban és Csernyivciben a Csehszlovák Hadtestbe besoroztak.

A Buzulukban, Jefremovban és Novohoperszkben felállított fogadó- és toborzóbizottságok a katonai szolgálatra alkalmatlan több száz személyt, főleg lányokat és asszonyokat Kazahsztánba irányították, munkára. Számukra a Dzsambuli Állami Répatermelő Gazdaságot jelölték ki. 1943 májusában az itt dolgozó, a katonai szolgálatra felkészülő 27 volt magyar és csehszlovák állampolgárságú, különböző nemzetiségű kárpátaljai nő (Magyar A. I., Mlavec M. Hmily Anna, Lucsin G., Kriványics Mária, Magyar Anna, Káli Mária, Rákóci Zsófia, Forzan Mária, Tarpai Márta, Gusevszka Mária, Molnyinec Éva, Placsinda P., Magyar Agafija, Ternavcsuk Mária, Varga Agafija, Ruscsák I., Rusznák Mária, Rákóci Kalina, Scsur Anna, Babicsin Jusztina, Markovics Éva, Babicsin Mária, Gáll Anna, Krizina Gafa, Tyuh Anna, Ljavinec Anna) – a csehszlovák követség közreműködésével – közös levélben üdvözölte az amnesztiával szabadult kárpátaljai harcosokat, akik a csehszlovák hadtest soraiban kezdték el szolgálatukat, és ruhával, lábbelivel látták el földijeiket. Érdekes, hogy 99 aláírással a kárpátaljai származású csehszlovák hadsereg katonái a „viszontlátás reményében" válaszoltak a „Nase vijszko" (A mi hadseregünk) c tábori újságban is 1943 júliusában leközölt levélre, fogadalmat tettek, hogy harcolnak Csehszlovákia felszabadításáért.

Az NKVD megfigyelése alatt állók osztoztak a száműzöttek sorsában, az itteni kolhozokban iparvállalatoknál dolgoztak. Az úgynevezett „amnesztiásoknak" a munka- és a lakóterületet tilos volt elhagyni.

A megvizsgált kérvények tükrében elmondható, hogy a javító-nevelő kényszermunkatáborokból kiengedett „amnesztiások" túlélési szempontból jobb helyzetbe kerültek, mint a munkatáborokban fogva tartottak, akiknek sorait továbbra is ritkította a lágerhalál. Olyan tényekre is fény derült, hogy a kárpátaljaiak közül százakat nem engedtek el a táborból. Visszatartásukról a szovjetunióbeli csehszlovák katonai misszió 1942. május 8-i leveléből szerezhetünk tudomást, amelyet a moszkvai csehszlovák nagykövetségnek címzett. A levél rámutat, hogy például az észak-dvinai javító munkatábor vezetősége nem

engedte szabadon az amnesztiában részesített csehszlovák állampolgárokat, mert úgymond, a táborban kevés a dolgozó. A táborparancsnok elutasította a szabadon bocsátási kérelmeket, mert, amint magyarázta, ezek az emberek nem csehszlovák állampolgárok, amennyiben illegálisan lépték át a határt, és a szovjet törvények szerint állampolgárság nélküli személyeknek tekintendők.

Tucatnyi levél tanúskodik a hasonló visszatartásokról, a táborparancsnokok többek között az észak-vasúti lágerből, Knyazs-Pogosztból 1943 januárjában az amnesztiára jogosult személyeket elindulásuk előtt visszatartották, okmányaikat elvették. Csoportosan aláírt levélben kérik az illetékes hatóságokat, hogy ereszszék őket szabadon, és küldjék a csehszlovák alakulathoz, amely 1943 márciusában Ukrajna területén bekapcsolódott a frontharcba a náci megszállók ellen.

Hazatérés a szovjet fogságból. A kárpátaljai zsidók százai sem nyerhettek felvételt a csehszlovák dandárba. Továbbra is fogva tartották őket. A túlélők hazatérését jóval a második világháború befejezése után, 1946–1947 között tették lehetővé. Akire rábizonyították, hogy a munkatáborban szovjetellenes agitációt és propagandát fejtett ki, azokat 1949–1954 között engedték haza.

Többeket a három év letelte után is a táborban tartottak. A határátlépés vádjával háromévi kényszermunkára ítélt Wieder Ernő/Cvi munkácsi, magyar anyanyelvű zsidó fiú büntetését, annak letelte után, azzal az indokkal, hogy Magyarország és a Szovjetunió hadban áll egymással, bizonytalan időre meghosszabbították – végül 6 évet töltött lágerben. A kényszermunkatábor Vorkutához tartozott, közel volt az Északi-tengerhez. Vasutat építettek. *„Amikor 1943-ban véget ért a három év, amire elítéltek, kihívattak, és azt mondták, hogy mivel Magyarország háborús viszonyban van a Szovjetunióval, nem engedünk ki. Bizonytalan időre elhalasztjuk a szabadlábra helyezésedet. Valóban, három év helyett hatot voltam ott. Onnan levelezni nem lehetett. Teljes információzárlat volt, százszázalékos. Nem hallottunk a holokausztról, sőt, a háborúról is nagyon keveset hallottunk. Egypár hír itt-ott kiszivárgott, de részleteket nem tudtunk semmit. Azt tudtuk, hogy háború van, azt nekünk is mondták azok a tisztek, akik ott voltak, hogy a német fasiszták megtámadtak. Ennyit tudtunk, de más semmit."*

Sem Wieder Ernő, sem Stern Zoltán, sem más zsidó sorstársa nem részesülhetett az 1942. november 19-én kihirdetett amnesztiában. A tábor vezetői meggátolták jelentkezésüket a Szvoboda-féle hadseregbe. Az ítélet-végrehajtók jogtalanul tartották őket fogva és végeztettek velük rabszolgamunkát.

Wieder azon kevesek közzé tartozott, akiknek sikerült túlélniük Sztálin embertelen táborát is *„Fiatal voltam, valahogy kibírtam, és hazajöttem. 1946 decemberében jöttem haza Munkácsra. Amikor megérkeztem, nem tudtam senkiről semmit. Munkácson nem láttam senki ismerőst. Elmentem oda, ahol laktam, hátha valaki ki fog jönni: anyám, testvérem? Nem tudtam semmit. Állok vagy másfél órát, nem jön ki senki! Egyszer látom, a szomszéd házból jön ki egy ember, nagyon hasonlít Káhán Janira, édesanyám unokaöccsére. De nem mertem megszólítani. Megyek utána. Ő ment be a városba, a központ felé. Én meg utána, utána. Mikor a színházhoz értünk, hátulról kiabálok: Jani! Hátranézett. Megismert. Én is őt. Bizonyos időre befogadott, nála laktam hónapokig. A mi régi házunkat a szovjetek elfoglalták, más lakott benne.*

Aztán megtudtam, hogy anyu és apu elpusztult Auschwitzban. Mert elvitték őket, és nem jöttek vissza. Háború után visszajött egy Groll nevezetű ember, ő is apuval volt. Látta, mikor aput elvitték balra. Mert volt jobbra osztás, balra osztás [lásd: szelektálás]. Aput balra vitték, a krematórium felé. Groll szemtanúja volt annak. Anyut nem látta, de anyu olyan korban volt, hogy az ilyen korúakat mind gázkamrába vitték.

A testvéreim közül nem volt Munkácson senki, és nem is tudtam róluk semmit. […]"

Stern Zoltán három év helyett kemény 7 évet raboskodott. 1948-ban szabadult a GULAG-táborból, visszatért Ungvárra: *„1947. január harmincadikán magához hívatott a lágerparancsnok. Zavart volt, és azt mondta, hogy kijutott neki már belőlem, mert az ítélet szerint már lejárt az időm, de még mindig a lágerben vagyok. Elküldtek a telepre, a bánya személyzeti osztályára a papírokért. Az utat nem ismertem, csak körülbelül magyarázták el, hogy át kell kelnem egy hegyszoroson, befordulni néhányszor, és így jutok el a telepre. Leírhatatlan érzés volt – sok év után először mentem egyedül, fegyveres kíséret nélkül, szabadon!"* […]

Epilógus a zsidók további szenvedéstörténetéhez. Miután a hitleri Németország hadüzenet nélküli háborút indított a Szovjetunió ellen, a nyugati térségben letelepedett zsidók esetében újabb fordulat következett be. A szovjet kormány döntésére a megszállás veszélyének kitett területekről 1,5 millió zsidót telepítettek át az ország belsejébe.

Nyugat-Ukrajna börtöneiből a zsidó és más nemzetiségű foglyokat a Szovjetunió belső területeire szállították, sok száz el nem ítélt rabot a sztanyiszlavi börtönből az Ivanovói terület Ivanovo és más települések börtön-táboraiba evakuáltak. Azonban a náci támadó seregek gyors előrenyomulása miatt az NKVD őrző-védő karhatalmi egységei a túlzsúfolt nyugat-ukrajnai börtönöket, fogolytáborokat teljesen nem tudták kiüríteni.

A kémeket, terroristacsoportokat, szovjetellenes elemeket hajszoló NKVD rettegett elit egységeit Galícia térségében SS-sonderkommandók, Einsatzgruppék, illetve bevetési csoportok váltották fel, akik folytatták a zsidóüldözést. Külön fejezet a zsidók történetében a német *„különleges egységek"* garázdálkodása, megtorlásai a nyugat-ukrajnai börtönökben és lágerekben a szovjet őrök által otthagyott, védtelen zsidókkal szemben, akikkel kegyetlenül leszámoltak. A túlélők visszaemlékezése szerint például Sztanyiszlav központi börtönéből a kárpátaljai ruszin, ukrán foglyokat hazaengedték, akik közül többet a magyar csendőrség otthonukban letartóztatott (F. F. Migyanka, Migyanka V. F /Siraki Luh/, J. J. Hiszem, J. F. Jaszinko /Vonyigovo/, M. V. Larion /Csumalovo/, M. M. Major, P. M. Kövesligeti, V. I. Ilko /Dulovo/, V. M. Krailo, M. V. Gorkavcsuk / Ruszka Mokra/, J. A. Braj /Dubova/, I. Sz Filip /Nankova/ és mások), és több évre elítélték őket mint határsértőket.

A munkára alkalmas zsidó foglyokkal kényszermunkát végeztettek. A foglyok őrzésébe a szovjetek fogságából kiszabadult és ukrán nacionalisták köréből verbuvált milícia bosszúálló tagjait is bevonták, akik később a dicstelen és szégyenteljes kamenyec-podolszki zsidó-kivégzésekben, a nyugat-ukrajnai lengyel lakosság népirtásában is aktívan közreműködtek, de ez egy másik történet.

II. A zsidó népirtás második története (1941. június – 1944. augusztus 28.)

Adalékok a kőrösmezei zsidódeportáláshoz. A második világégés után az orosz, ukrán történetírásban is sokáig elhallgatott „fehér foltnak" számított a Magyarországról Nyugat-Ukrajnába kitoloncolt hontalan zsidók története. A holokauszt történetével foglalkozók körében sem volt ez a szomorú történet eléggé köztudott. A rendszerváltás előtt és után az 1941-es kőrösmezei deportálással, a zsidók likvidálásában részt vevő német különleges egységekkel, a közreműködő ukrán milícia szerepével és más kérdéskörökkel számos publikáció foglalkozott. Az alapmunkák közlésén kívül, 2011-ben Budapesten Kőrösmező 1941 nevű kutatócsoport is alakult, amely folytatja az adatgyűjtést, -elemzést. Az 1941-es deportáltakkal az eltelt két évtized alatt több kutató foglalkozott, de átfogó monográfia azóta sem született róluk.

Az eddigi feltárások szerint „előholokausztként" ismertté vált, hogy a Magyarországról – alapos szervezéssel – kitoloncolt hontalan zsidók halálmenetét 1941. augusztus 1-től Kőrösmezőről indították el (a menetből sokan életüket mentve megszöktek, visszatértek), és 1941. augusztus 28-án Kamenyec-Podolszkban tragikusan ért véget.

A hontalan zsidók erőszakos kiutasításáról 1941. június végén a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH, vezetője Pásztóy Ámon) javaslatára a minisztertanácsi ülésen először született döntés: a *„nem honos vagy honosságuktól megfosztott zsidó állampolgárokat" Magyarország területéről ki kell telepíteni, úgymond a rendezetlen állampolgárságú zsidóság „hatósági támogatással új életet kezd Galícia földjén".*

1941. július 8-ától a Kárpátok térségében a rendelet végrehajtásában aktív szerepet játszott a már említett Kozma Miklós kormányzó, a lebonyolítás technikai részleteinek kidolgozásában Kricsfalussy-Hrabár Endre csendőr alezredes, országgyűlési képviselő, Ághy Zoltán csendőr őrnagy, Meskó Arisztid, a kárpátaljai határrendőrség főnöke. Ajtay Gábor, Máramaros vármegye alispánja is nyíltan beállt a hontalan zsidók deportálását helyeslők kórusába, többek között erről 1941. július 8-án így nyilatkozott a sajtóban közzétett felhívásában: *„Máramaros vármegye területén […] több mint 45 000 zsidó él, akik, illetőleg elődeik Galíciából, Bukovinából és Lengyelországból szivárogtak a vármegye területére. Magában Máramarossziget megyei városban a zsidók száma meghaladja a tízezret. […] Átköltözésüket [visszaköltöztetésüket] […] nagyban megkönnyíti az a körülmény, hogy a megszállt területekről a lakosság nagy részét az oroszok eltávolították."*

A „rendezetlen állampolgárságú" (lengyelországi, szlovákiai, osztrák, galíciai menekültek) zsidókat (ismeretlen számban cigányokat is deportáltak) hatósági közreműködéssel először Kárpátaljára (Munkácson, Ungváron, Técsőn felállított gyűjtőtáborba), illetve marhavagonokban július 15.–augusztus 12. közt Kőrösmezőre szállították, egy katonai vezetés alatt álló táborba, ahol embertelen körülményeket (gyakori volt az éhezés, nem volt egészségügyi ellátás stb.) éltek át. Az itt állomásozó honvédegységek bevonásával (Werth Henrik vezérkari főnök irányításával), augusztus 1–22. között innen szervezték meg először mintegy 18 ezer ember (ebből 13 ezer kárpátaljai, 4 ezer az ország más területéről volt ösz-

szegyűjtve) több hullámban történő áttelepítését Galíciába, illetve a Kőrösmezőtől kb. 100 km-re elterülő Kamenyec-Podolszk környékére szállították, amely már a német haderővel együttműködő magyar hadsereg műveleti területéhez tartozott.

A titokban tartott, embertelen akcióról a felelősen gondolkodó magyar állampolgárok csoportjai is tudomást szereztek. Elítélte ezt több zsidószervezet, és több neves közéleti személyiség és politikus is. Az elhurcolt személyek hozzátartozóinak nagyszámú panaszai hatására közülük többen (Rassay Károly, Slachta Margit, gróf Apponyi György országgyűlési képviselő, gróf Szapáry Erzsébet, dr. Szabó Imre pápai kamarás és mások) – az országgyűlés vizsgálati bizottságot alkotva – Kőrösmezőt is felkeresték. A szemle után élénk tiltakozásba kezdtek a belügyminiszternél is, sajnos eredménytelenül. 1941. augusztus 9-én Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter táviratban utasította Kozma Miklós kárpátaljai kormányzói biztost az áttelepítési akció leállítására. Az egyértelmű utasítás ellenére a Kőrösmezőn összegyűjtött „külhonos", illetve „hontalan" zsidókat a magyar honvédség áttette a határon. A helyi magyar sajtó is tudatta a lakossággal: *„A belügyminisztérium értesítette az illetékes kárpátaljai hatóságokat, hogy a kiutasítások felfüggesztendők és a Galíciába irányított transzport hazaengedhető. – Ügyüket a helyi közigazgatási hatóságok felülvizsgálják […]. Azokat a kárpátaljai zsidókat, akik a volt Galícia területén már elhelyezést találtak, az új rendelkezés nem érinti."*

A kitoloncolt zsidók bedőltek a magyar hatóság megtévesztő taktikájának, azzal hitegették őket, hogy Galíciában az oroszok által kiürített, jól berendezett lakásokban fognak élni, és biztos munkalehetőség várja őket, földet kapnak, amelyen gazdálkodhatnak. Azonban nem így történt. Az ukrán lakosság barátságtalanul fogadta őket, hevesen tiltakoztak a különböző településekre ideszállított zsidók helyben maradása ellen, helyenként véres pogromokra, öldöklésekre került sor, és az ukrán antiszemiták vérengzésének, kínzásainak voltak kitéve. A mintegy 18 ezer deportált közül legfeljebb 2–3 ezer embernek sikerült visszavergődnie Magyarországra. A túlélők írásos történeteiből tudjuk, hogy sok zsidó gyalogosan, lengyel, ukrán, ruszin és magyar gazdák közreműködésével szekereken, illetve magyar katonai járműveken szökött haza. Egyeseket pénzért, másokat sajnálatból rejtettek el a teherautók platóján vagy a személyautók csomagtartójában. Azonban voltak olyan önzetlen magyar tisztek és katonák is, akik segítettek visszacsempészni Magyarországra a kitoloncoltakat, noha ezzel nem keveset kockáztattak. Gellért Ádám nemzetközi jogász kutatása szerint, akadt köztük, akinek bíróság előtt kellett felelnie ezért.

A területet megszálló 18-as német hadsereg vezetősége a magyarországi zsidók deportálásának leállítását, illetve a korábban ideszállított zsidók visszaszállítását követelte, de a magyar hatóság kérésüket nem teljesítette. Végezetül a helyi német hadvezetés a zsidóság kiirtása mellett döntött. A galíciai Horodenka, Sotrumenc, Usecsko, Gaisin, Sztanyiszlav/Ivano-Frankovszkban, Csortkov, Nadvorna, Kolomeja és más települések közelében az áldozatokkal megásatott sírgödrökbe, bombatölcsérekbe lőtték – Friedrich Jeckeln SS-Obergruppenführer alakulatai – a meztelenre vetkőztetett deportáltakat. A legnagyobb vérfürdőt a Dnyeszter menti Kamenyec-Podolszk közelében rendezték meg, ahol a helyi zsidó lakossággal együtt 1941. augusztus 27–28-án tömeges kivégzésekben mintegy 23 600 főt legéppuskáztak. A többiek a belzeci haláltábor gázkamráiba

kerültek. Összességében az 1941-es, csak Magyarországról történt deportálás halálos áldozatainak száma maximum 15-16 ezer fő lehetett."

Budapesten a Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF), valamint a Soá és Kereszténység Kutatóintézete a Magyar Evangéliumi Testvérközösséggel közösen régóta szívügyének tartja az áldozatok emlékének ápolását. 2006 óta rendszeresen megemlékeznek a tragédiáról, s 2009-es zarándokútjuk során emléktáblával is megjelölték a kőrösmezei vasútállomás épületét, a deportáltak végállomását, a Mártírok Parkjában, Kamenyec-Podolszkban pedig emlékművet állítottak az áldozatoknak.

Kamenyec-Podolszk tragédiája az ukrajnai zsidó népirtás elindítója. Itt jegyezném meg, hogy a jelen tanulmányhoz szorosan nem tartozó, de külön monográfiába kívánkozó téma az ukrajnai zsidóüldözés történetével kapcsolatos orosz, ukrán levéltári anyagok feldolgozása. Hiszen a kamenyec-podolszki tömeges kivégzésekkel kezdetét vette a német *Barbarossa-hadművelet* forgatókönyvéhez csatolt, az ukrajnai zsidók megsemmisítésének akcióterve is (gyermeklányok megerőszakolása, zsidó családok kifosztása, értékeik elrablása, helyben történő likvidálása). A „alacsonyabb rendű népek" leigázása és a meghódított térség legnagyobb méretű mészárlása az ukrán főváros Podoli körzetéhez tartozó Babij Jar-i 400 m hosszú, 40–80 m mély bemélyedésű szurdokhoz kötődik. 1941. szeptember 28–29-én (a zsidó újév kezdetén) a német hadvezetés halálbüntetéssel fenyegető és kötelező felhívására (a kitelepítés ígéretével tőrbe csalták a családokat) a város széli temetőnél begyűjtött kijevi zsidókat (korra és nemre való tekintet nélkül) a német tábori rendőrség egyenruháját viselő hóhérok gyalogmenetben ideterelték. A meztelenre vetkőztetett és ezres csoportokban a vesztőhelyre kísért foglyokat a Paul Blobel SS-Standartenführer által parancsnokolt Einsatzgruppe C 4a jelzésű, 150 fős halálbrigádja MG-34-es nehéz és MG-42-es villámgéppuskákkal másfél napon át (óránként kb. 1000 főt) lemészárolta. A kijevi zsidóság totális kiirtását elrendelő SS-akciónak ezekben a napokban 33 771 polgári személy esett áldozatul. A gödrök fölé hányt föld véres volt még évekkel később is.

A Babij Jar-kutatók jóval többre teszik a szeptember 29–30. közti áldozatok számát, amely számításaik szerint meghaladja a román csapatok odesszai vérengzését, ahol 1941 októberében a pogromnak több mint ötvenezer áldozata lett. Babij Jarban 1942 folyamán is szisztematikusan folytatták a tömeggyilkosságokat, az ellenállásban részt vevő kommunisták, ukrán hazafiak, sőt cigány áldozatok összlétszáma meghaladja a 100 000-et, más számítások szerint a 150 000-et, de emlegetnek 200 000-et is. Pontosan nem tudni, a kutatások tovább folynak. Az adatok szerint a németek alapos tisztogatást hajtottak végre, a német katonai adminisztráció korabeli jelentése szerint Ukrajna legnagyobb városát, Kijevet az elsők között zsidótlanították. Az 1942. április 1-én végrehajtott népszámlálási adatok szerint a 352 139 lakosból 281 611 ukrán, 50 263 orosz, 7874 lengyel, 40 cigány, 20 zsidó.

1943 nyarán a németek mindent elkövettek, hogy az égbekiáltó bűntett nyomait eltüntessék, azonban Babij Jar tragédiájának híre már a háború idején bejárta a világot, az itt lezajlott mészárlást csodával határosan néhányan túlélték, és a nácik gaztettéről beszámoltak.

A Kijev környéki tömegsírokon kívül, más megyei és járási központ környékén feltárt tömegsírokban ukrajnai zsidók százai nyugszanak. A genocídium hatásos megvalósításában az SS-kivégzőosztagok Ukrajnában először bevetették az elgázosító, „lélekfojtó" „halál-teherautókat", amelyeknek a lezárt platóján megmérgezték az útközben, egy-egy razzia folytán begyűjtött zsidókat, így fegyverhasználat nélkül százakat öltek meg szénmonoxid-gázzal, akiket egy-egy település határában el is földeltek. A halálosztagoknak Ukrajnában helyi antiszemiták és kollaboránsok is segítettek a gyilkolásban. A náci brutalitás számlájára írható, hogy az elfoglalt szovjet területeken (Ukrajna, Belorusszia, Baltikum, Oroszország stb.) három év alatt, 1944 végéig, más háborús áldozatok mellett (a történészek 27–30 millióra teszik az elesett szovjet állampolgárok számát, ebből 9 millió katona, a többi civil), mintegy kétmillió szovjet zsidó vesztette életét.

A Babij Jar-i mészárlás néven elhíresült tömegsírt a szovjet hatóság a háború után hírzár alá helyezte. A Kreml vezetői a „nemzeti egység", a „szovjet család" megőrzése érdekében a holokauszt elhallgatásában voltak érdekeltek, megpróbálták teljesen kitörölni az emlékét. A hallgatás falát az orosz alkotóértelmiség kimagasló képviselője, Jevgenyij Jevtusenko költő *Babij Jar* című 72 soros versével döntötte le, amely 1961-ben a Lityeraturnaja Gazeta egyik számában jelent meg. Elsőként követelte emlékmű állítását a Babij Jarban kivégzett zsidók emlékére. A poémára alapozva, Dmitrij D. Sosztakovics megírta a szovjet antiszemitizmust elítélő 13. szimfóniáját, amelyet 1962-ben, a bemutató után betiltottak. Megrázó sorok a versből: *Babij Jarban emlékmű nincs sehol. / Mély szakadék –, akár egy sírgödör. / Félelmetes. […] / Kalaplevéve / megállok, s érzem, lassan őszülök. / Tömör s hangtalan / ordítás vagyok ma. / Az ideföldelt tízezrek felett. / Minden agyonlőtt öreg / én vagyok ma. / Én vagyok minden / agyonlőtt / gyerek. / Felejtés, egy emlékemet se öld meg! / Zúgjon „Fel, fel, ti rabjai a földnek", / mikor fekete sírgödörbe zárják / a föld utolsó antiszemitáját. / Bennem zsidó vér csöpp sincs, de azért / engem is tajtékozva ostoroz/ az áláz antiszemita. / S miért? / Mert orosz vagyok! Igazi orosz! (Ágai Ágnes fordítása)*

III. A zsidó népirtás harmadik története (1944. április 16. – 1944. június 7.)

Zsidótlanítási akció Kárpátalján. Amikor a náci népirtás vészkorszakában a német katonaság 1944. március 19-én ellenállás nélkül megszállta Magyarország területét is, „sorfordító történés volt". Berlin erőteljes nyomására, a karhatalmi erők magyar németbarát vezetőinek közreműködésével, a csendőrség, a rendőrség és a hivatalnoki kar bevonásával megszervezték Kárpátalja „zsidótlanítását" is. Gettósításuk 1944. április 16-án kezdődött, majd deportálásuk június 7-én ért véget, ez 85–87 ezer zsidót érintett. A túlélők számát 12–13 ezer főben határozták meg. A kárpátaljai zsidó népirtás harmadik történetének is jelentős szakirodalma van, monografikus feldolgozása még várat magára. A közösség sorstragédiájával kapcsolatban leírtakat csupán néhány ténnyel és adattal egészítem ki.

Kárpátalja négy történelmi megyéjében sikeres és sikertelen embermentő kísérletek történtek, amelyekről eddig keveset szóltak.

1.) Az Ungi Közigazgatási Kirendeltség és Ung vármegyében – a Zsidó Tanácsok bevonásával – 1944. április 16-ától vidékről, április 20–27. közt Ungvárról gettósították a zsidókat: 16 927 főt. Az Ung-parti város Glück fatelepén 2600-at, a Moskovits-téglagyárban 14 327 főt zsúfoltak össze, ebből 5610 ungvári volt. A szórványos szökések megakadályozása céljából dr. Thurzó György rendőrkapitány és dr. Megay Kálmán polgármester nevében április 26-án kibocsátott hirdedmény „…a kitelepítés alól magukat kivont zsidókat haladéktalanul jelentkezésre, a város keresztény lakosságát pedig a megbújt zsidók bejelentésére szólítja fel".

A túlélők és okmányok embermentő rendőrtisztviselők, megnyilatkozó ügyvédek neveit őrizte meg. A feljegyzések szerint az ungvári gettók és a különböző zsidó szervezetek között titkos futárszolgálat működött. Az egyik futárt, dr. Ackermann ungvári ügyvédet azonban elfogták a német biztonsági szolgálat emberei. A nála lévő dokumentumokból kiderült például, hogy Ungvár aljegyzője, dr. Szendrődy (Szendrői) – akinek a gettók élelmiszer-ellátása volt a feladata – emberséges a zsidókkal. Ugyancsak segítőkész volt dr. Török rendőrtanácsos is. Ezek a tisztviselők, életüket kockáztatva, emberek maradtak az embertelenségben. Pl. a prominens zsidóknak a gettóból a kijárást engedélyezték. Egyesek így „megszökhettek, mások utazási engedélyhez jutottak, amely segítségével rendszeres futárszolgálatot szerveztek Budapest és Ungvár között". Akermann futárnak köszönhetően jutott el a felelős vezetőkhöz (az ungvári túlélők közlése szerint: Horthy Miklós kormányzó titkárságához is eljuthatott) a kárpátaljai zsidók nevében is megfogalmazott, életükért könyörgő zsidók levele, amelynek „hivatalos másolata" a kárpátaljai levéltárból nemrég előkerült, és a beregszászi 2014-es holokauszt-konferencián került bemutatásra.

„HIVATALOS MÁSOLAT!

a m. kir. rendőrség ungvári kapitányságának 169/9-1944 biz. sz. iktatmányára

Méltóságos

Nemes Vitéz Thurzó Főtanácsos Úrnak,

Ungvár.

Szívünk vérével írjuk ezt a levelet. Éjjel-nappal sírunk és könyörgünk, hogy a Mindenható adjon Urainknak hatalmat és akaratot, hogy mentsék meg életünket. Magyarország ezeréves állam és nem Mach Sanyo Szlovákiája. A magyar népnek van érzése, lovagias, a magyar nép velünk sír. A zsidó nép túlnyomó többsége halálos ellensége a bolsevizmusnak, amely eltiporta a vallást, ami nekünk nincs és nem is lehet élet. A zsidóság fegyelmezett, a Kormány parancsait hűségesen teljesíti. A megszállás alatt szüntelenül ezeréves hazánkra gondoltunk, magyarul beszéltünk és cselekedtünk. A megszabaduláskor örömünkben sírtunk és táncoltunk, hűséges katonái akartunk lenni édes hazánknak. A zsidóság túlnyomó része soha semmit nem vétett édes hazánk ellen. Vegyék el vagyonunkat, dolgoztassanak velünk, de hagyjanak minket lakásunkban és mentsék meg életünket. Bánjanak velünk legalább úgy, mint az állatokkal, adjanak enni, kíméljék életünket. A Teremtő és a Világ számon fogja kérni szenvedésünket és életünket. A magyar nép Vezetői, a magyar

nép, a magyar szent föld felelősek értünk. A magyarok és a zsidók a teremtőnek egyforma gyermekei. A magyar nép nem pogány. Méltóztassanak saját családjukra, drága szüleikre és édes gyermekeikre gondolni, méltóztassanak fáradságot venni és végignézni, hogyan szállítják be a falvakból öreg haldokló és apró síró csecsemőket éhesen, rongyosan a szabad ég alá, a hideg éjszakákban. Méltóztassék végignézni, hogyan törik a kezüket és az éghez könyörögnek az összes őslakos keresztények, magyarok, ruténok egyaránt, amikor az úttesten végig látják a legbarbárabb módon szállítani az ártatlan zsidókat, magyar állampolgárokat. Miért nem lövik mind saját otthonukban agyon, ami sokkal humánusabb lenne. Tudjuk, nehéz a helyzet, de a zsidók ennek nem okai. Államellenes dolgot nem követtek el, ha a múltban ilyen előfordult, büntesse meg az állam annak elkövetőit, de ne irtsák ki az ártatlanokat. Méltóztassanak a Római Szent Atya, a Nuncius, a Hercegprímás és az egész főpapság intelmeire és imáira gondolni, akik szüntelenül értünk, zsidókért imádkoznak. Méltóztassanak az átkokra és áldásokra gondolni. Méltóztassanak arra a rengeteg könnyre gondolni, ami minden pillanatban a Minaji utcai táborban kegyelemért és segítségért hullik. Méltóztassanak áldozatot hozni, Magyarország ezeréves voltára gondolni. Magyarország sohase vetemedett arra, hogy ilyen rettentő módon élő-holtakká nyomorítson minket. Keresztény testvéreink saját szemeikkel látják, hogy szopós gyermekeket, öreg, beteg, mankón járó félholtakat, hogyan cipelnek be, és velünk sírnak. Telepítsenek minket ki a háború után emberies módon, ha így kívánják el. Megyünk édes szeretett hazánkból, melyben mi is ezer éve élünk, de addig legyünk emberek, imádhassuk teremtőnket, édes magyar országunkat, melyért mi is sokat éheztünk. Könyörüljenek rajtunk, kegyelmezzenek meg nekünk, hogy rokonainkat, szüleinket, gyermekeinket, akiket a falvakból ideszállítottak és akiket a legborzasztóbb ragályos betegségek fenyegetnek, hogy magunkhoz vehessük és itt élhessünk. Könyörüljenek, kegyelmezzenek még ma, minden pillanat számít. Imádkozni fogunk Magyarországért, népéért, kormányzójáért, vezetőiért, boldogságukért, egészségükért, S.O.S., S.O.S., S.O.S.

1944. április 17-én.

Örökös hűséggel és legalázatosabb tisztelettel
Az ungvári és kárpátaljai zsidóság.

A másolat hiteléül:
Ungvár 1944. április hó 20-án.

Országos levelek, K. szekció"

Az emberséges tisztviselők ungvári tevékenységüket azonban nem sokáig folytathatták, a helyszínre érkezett Ferenczy csendőr alezredes mindkettőjüket azonnal leváltotta és internálta. Ackermann elfogása után azonnal Ungvárra érkezett Ferenczy László csendőr alezredes, aki az emberséges tisztviselőket eltávolította, és a gettók élére új parancsnokot nevezett ki Pálfy Sándor alezredes személyében. Ekkor internálták családostul dr. Tóth Lajos ungvári ügyvédjelöltet. Bűnét a zsidók kitelepítésével kapcsolatos megnyilat-

kozásaiban, „nemzetgyalázásban" határozták meg. Megtorló eljárás indult dr. Nagy Endre csendőr százados ellen, aki zsidónak minősülő jegyesét lakásán rejtegette, majd Budapesten egyházilag feleségül vette. Sokak nagy megelégedésére, 34 napos szenvedés után, május 17–31. között öt transzportban deportálták Auschwitzba az Ung vármegyei zsidókat, akikből sokan a gettóban haltak meg, a város lakosságának egy része fellélegzett, a másik megkönnyezte a zsidókat.

2.) A Beregi közigazgatási kirendeltség és Bereg vármegyében Munkácson és Beregszászban szerveztek több gettót. Munkácson szintén április 16-ától két gettóba irányították a zsidókat: a Sajovits-téglagyárban a beregvidéki falvakból 14 ezer főt helyeztek el. A másikban a Latorca-parti település zsidóit 10 utca által határolt városrészben (13 ezer fő) gyűjtötték össze. Összesen kb. 27 000 főt május 14–25. között 8-9 transzporttal szállítottak el. Munkácson is akadtak olyan bátor és emberszerető hazafiak, akik felemelték szavukat, tiltakoztak a durva csendőrségi „intézkedések" miatt. Az itteni zsidók összegyűjtését Ferenczy csendőr alezredes irányította, és hírhedt zsidótlanító különítményével sárba tiportatta a zsidók emberi méltóságát is. Feladatát olyan túlbuzgósággal végezte, hogy Álgya-Papp Zoltán tábornok feljelentést tett a csendőrség túlkapásai és a csendőrségi durva „intézkedések" miatt a VIII. Kassai Csendőrkerület parancsnokságán, amelyhez Kárpátalja tartozott. Ezzel azonban csak azt érte el, hogy *„táviratilag leváltották"*, illetve azonnali hatállyal felmentették tisztsége alól, és a magyar hadsereg Kárpátalján állomásozó egységeinek parancsnokává a frontról hazarendelt Fehér (Weisz) tábornokot nevezték ki.

A korabeli krónikások a szöktetési, szökési, bújtatási kísérletekről is beszámoltak. Még a munkácsi gettó lezárása előtt, Strausz József és felesége a lakásukon elrejtették és megmentették a 11 éves Rubin Álmost. A fiú a sors kegyeltje lett amiatt is, mert szülei túlélték a deportálást. Sikertelen szöktetés részese volt Kocsis József, a munkácsi rendőrkapitányság detektívgyakornoka. Ismeretlen körülmények közötti szökés után a szatmárnémeti katolikus gimnáziumban lelt menedéket – reverendába öltözve – ifj. Wohl András egyetemi hallgató, további sorsa ismeretlen. A május 21-én kelt Ferenczy-összefoglaló szerint Nyíregyházán és Munkácson „szökés miatt egy-egy eredményes fegyverhasználat is volt". Akadtak olyan magyarok is, akik bátran szót emeltek kiszolgáltatott embertársaik mellett. Pl. Munkácson félholtra, illetve agyon verték Bíró Géza dési lakost, amiért ilyen tartalmú beadvánnyal kereste meg a kormánybiztost, amely Ferenczyhez került. *„A reménykedésnek, a csodában való hitnek iskolapéldáját mutatja be az a felfedezés, amit Munkácson tettek a múlt héten: egy pincéből, a gettóban, két zsidó családot húztak ki, akik a zsidók kivonulása után 11 személlyel ott laktak befalazva."* A német biztonsági szervek intézkedésére Auschwitz–Birkenauba szállították őket.

Beregszászról és környékéről április 16-án a 8–10 ezer fő zsidót a Vérkeparti város Kont-téglagyárában, illetve a Vály-téglagyárban és a településhez közeli Weiss-tanya gazdasági épületeiben gyűjtötték össze, deportálásukra 4 transzporttal május 16–29-én került sor. Mártírhalált szenvedett hitéért Hirsch Salamon beregszászi főrabbi is. Pásztor Ferenc beregszászi r. k. plébános, pápai prelátus szerette volna megmenteni a koncentrációs táborba hurcolástól a főrabbit, de az elhárította segítségét azzal, hogy osztozni kíván hívei sorsában.

3.) Ugocsa vármegyében is április 16-án, Nagyszőlősön indították el a gettósítást. A zsinagóga környékén 5 utcában 12–14 000 főt tartottak fogságban, ebből 4700 nagyszőlősi lakos volt. Ismertté vált, hogy *„Báró Perényi Zsigmond, Kárpátalja volt kormányzói biztosa, a magyar parlament felsőházának elnöke, valamint fia, akinek Ugocsában voltak birtokai, segíteni próbáltak a gettókban élőkön, többek között élelmiszert küldtek"*. Perényiek emberségességét Stark Tamás is megerősíti egyik tanulmányában. Úgy tudjuk, két szekér lisztet juttatott el a nagyszőlősi gettóba. Hasonlóan cselekedett Bártfay Kálmán (1886–1961) nagyszőlősi plébános is, akit pár évvel később a szovjetek 25 évre ítéltek.

A nagyszőlősi gettóból a helyi bátor embermentők szöktetési kísérleteket szerveztek. Ezzel kapcsolatosan, két nagyszőlősi fiatal titkolt szerelmi viszonyának legendás története van. Ők akkor szerettek egymásba, amikor az ilyen kapcsolatokat a törvény „fajgyalázásnak" nevezte és üldözte. Papp M. Zsuzsa epikus dokumentumregényében a nagyszőlősi Aykler-Schröder és Weisz család történetét dolgozta fel. Az egyik római katolikus, a másik zsidó, mindkettő ízig-vérig magyarnak tartja magát. A két család ismeri egymást, de kevesen gondolták volna, hogy 1941-ben Schröder Tibor beleszeretett a csodaszép Weisz Hedybe, és az akkori magyarországi zsidótörvények ellenére, titokban eljegyezték egymást, megfogadva, hogy a háború végével meglesz az esküvő. Tibor egy részletes tervet készített, amellyel a nagyszőlősi gettóból kimenekítette Hedyt, de a családja miatt, akik benn maradtak, Hedy egy kis idő után visszament testvéreihez. Tibor akciója hőstettnek számít: a keresztény családból származó Aykler (Schröder) Tibor kiszabadította a magyar zsidó családban nevelkedett menyasszonyát, Weisz Hedyt, aki a megpróbáltatásokat, a haláltábort túlélte. Kanadában telepedett le, a háborús zűrzavar miatt nem lehettek egymáséi. A történetről 2011-ben dokumentumfilm is készült, melynek bemutatójára Kárpátalján is sor került. A könyv és film egyfajta tiszteletadás és emlék a holokausztot, hadifogolytábort, a családi otthon kényszerű elhagyását (is) megszenvedőknek.

4.) A Máramarosi közigazgatási kirendeltség és Máramaros vármegyében volt a legtöbb gettó: Izán 5000 (ebből izai 400), Szeklence-Száldobos faluban 700, Huszton 11 000 (ebből huszti 6000 fő), Técsőn 10 000 (ebből helyi 2500) zsidót tartottak fegyveres őrizetben.

Itt jegyezném meg, hogy máramarosi zsidókat hurcoltak el Mátészalkára is (a Szatmár megyei Csengeri, Fehérgyarmati, Mátészalkai járásokból, a Máramarosi kirendeltséghez tartozó Rahói járásból, Máramarosi járásból): 16 000 főt, Aknaszlatináról: 5000 főt. Mátészalkán a gettó a Szalkai-féle gyártelep és a Schreiber-féle fatelep mellett volt, melyekbe befutottak a vasúti sínek.

A bátor kiállásról, a gyengébbek védelméről szóló feljegyzések szerint a Huszt környéki Izán Sicherman Lajost, az Izai Zsidó Tanács tagját agyonlőtték, amikor a gettóparancsnokságnál szót emelt a nők állandó bántalmazása ellen. Huszton a motozásnál a Winkler nevű fakereskedőt lelőtték, mert dollárt találtak a cipőjébe rejtve, másokat is lelőttek, akiknél eldugott értéktárgyakat találtak. Az itteni *„gettóból többen megpróbáltak megszökni és a közeli erdőben harcoló partizánokhoz csatlakozni. Többségüket még szökés közben elkapták a csendőrök, de akik eljutottak a partizánokhoz, sem voltak mindig szerencsésebbek. Volt, hogy azonnal lelőtték a hozzájuk menekülő zsidókat."*

Técsőn a fő nehézséget a helyi ruszin lakosság ellenségessége jelentette, akik felkutatták az erdőkben rejtőzködőket, s feladták őket a csendőröknek." Kepes Izsák (Técső,1928. X. 28.) túlélő elbeszélése szerint Técsőn: *„…Az emberek kint álltak az utcában. Örültek és tapsoltak. A római katolikus és református templomban szóltak a harangok. Úgy, mint ünnepkor. Az egyik tanítóm, amikor elhaladtunk a háza előtt, és kijött, és amikor megpillantott bennünket, elfutotta szemét a könny, és visszasietett a házba… Ő volt az egyetlen, aki így fejezte ki magát. A többiek örültek, hogy a zsidók elmentek."*

A második világháború után felháborító és elítélendő jelenségnek tartjuk, hogy a kárpátaljai nacionálkommunista vezetők, a túlbuzgó ukrán történészek által megfogalmazott dolgozataikban, elhangzott felszólalásaikban a „magyar fasiszták uralmának" zsidó áldozatait „ukrán áldozatként" tartották nyilván, ezzel szándékosan elferdítették a tényeket, és ezzel a szláv lakosság körében gyűlöletkeltő indulatokat, egészségtelen hangulatot gerjesztettek a kárpátaljai magyarsággal szemben. Példa erre az a beszámoló, amely a *„Kárpátalja Szovjet-Ukrajnával való újraegyesülésének 45. évfordulója"* alkalmából rendezett ünnepi gyűlésen hangzott el Ungváron. A többi között az ünnepi szónok megállapította: *„Sötét korszak volt a vidék számára a magyar fasiszták hatéves uralma. Több mint 183 ezer embert vetettek börtönökbe és koncentrációs táborokba, mintegy 115 ezer embert elpusztítottak…"* A feltupírozottan idézett adattal kapcsolatosan egy szó sem utal arra, hogy az *„elpusztítottak túlnyomó többsége zsidó volt"*. A zsidó származású Lusztig Károly újságíró, holokauszt-túlélő egyik cikkében a rendszerváltás előtt jogosan tette fel a kérdést, hogy ez a téma „még mindig tabunak számít?".

A kárpátaljai zsidó etnikum reális veszteségét több mint 85 ezerre becsülik. A holokauszt előtt az „izraelita hitet gyakorló zsidók" száma 101 851 (11,9%) főt tett ki. Ennek a 80%-a magyar anyanyelvű volt. A náci népirtást mintegy 10 ezren túlélték. (A Szovjetunióban kibontakozott erőteljes antiszemita politika miatt a zsidóság 80%-a a hetvenes, nyolcvanas években Kárpátaljáról kivándorolt, hazát váltott.) A Cseh Tudományos Akadémia 1992–93-ban kiadott évkönyvében a kutatók 80-85 ezerre teszik a kárpátaljai zsidóság holokauszt-áldozatok számát. Az *Ukrajna gyászkönyve* című könyv Kárpátaljára vonatkozó 1–9 kötetének nevesített veszteséglistája szerint a náci táborokban, gettókban 87 306 főt (ebből mintegy 2 ezer fő ukrán, ruszin, magyar és más nemzetiségű) elpusztítottak. A vallási-nemzetiségi összetételek realitását figyelmen kívül hagyva, a „Heszed Spira" Kárpátaljai Alapítvány által jegyzett ungvári ismertetőben Szabina Viron a deportálás előtti zsidók számát 140 000 (!) főre teszi, ez minden fellelhető statisztikai kimutatáshoz viszonyítva is 30 ezerrel több főt jelent, amit túlzásnak is tekinthetünk. De a holokausztot túlélők számát ő is 7 ezer főben határozza meg.

IV. A zsidó népirtás negyedik története (1944. november 13. – 1945. április 30.)

Antiszemita hisztéria a Szovjetunióban. Azt sem hallgathatjuk el, hogy a szovjet katonai hadvezetőség, pontosabban a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944-es magyar és német etnikai tisztogatást elrendelő, 0036. számú rende-

lete értelmében, a magyarlakta településekről főleg a frontról hazatérő munkaszolgálatos magyar zsidókat, későbbiekben a német koncentrációs táborból kiszabadított túlélőket is, kémgyanúsként begyűjtötték, és elhurcolták a szovjet munkatáborokba.

Az eddig feldolgozott dokumentumok szerint 1945 februárja elején a szolyvai és a szambori szovjet haláltáborból a 8564 civil internáltból hatósági engedéllyel 2448 magyar került haza, ugyanakkor az előzetes NKVD-kimutatásban szereplő 140 zsidóból csak 21-et helyeztek szabadlábra, 119 zsidónak a további sorsa ismeretlen. A túlélőktől tudjuk, hogy a náci haláltáborokból hazakerült magyar zsidókat és a magyar munkaszolgálatosokat is nagyfokú bizalmatlanság övezte, közülük sokan az internáltak listájára kerültek. A szovjet kémelhárítók beszűkült logikája szerint, a haláltáborokat csak azok élhették túl, akik a nácik szolgálatában ügynökök, besúgók voltak. Az NKVD-, az SZMERS-átszűrések, bizottsági meghallgatások után a kommunista vagy a falusi, szegény zsidókat a szolyvai gyűjtőtáborból részben hazaengedték, a városiakat, akik vagyonosak voltak, jól berendezett családi kertes házzal rendelkeztek, azokat visszatartották. Az NKVD által kiszemelt egyes zsidó házakból a haláltáborból hazatért tulajdonosokat a lágerbe hurcolták. Főleg Ungváron, Munkácson, Beregszászban, Nagyszőlősön, Huszton az üresen álló és az erőszakosan felszabadított zsidó lakásokba, kertes házakba vezető beosztású szovjet tiszteket, pártfunkcionáriusokat, tisztviselőket és családjukat költöztették be, illetve azokban különböző ügyviteli irodákat nyitottak; kultikus épületeiket, ingó és ingatlan vagyonukat államosították.

Az 1945–1989 között tartó zsidóüldözés külön téma-fejezet a Szovjetunióban. Kárpátalján *„a szovjetrendszer az egykor pezsgő zsidó kultúrának még a nyomát is igyekezett eltüntetni"*. Néhány példa erre: a Beregszász központjában álló nagyzsinagógát egy katonai alakulat kapta meg, és lőszert tartottak benne, most művelődési ház. Ungváron a zsinagógát hangversenyteremnek rendezték be. Az 1960-as évek végén a munkácsi zsidó temető területéről elvitték a sírköveket, mert gyárat akartak építeni a telken. Ez ugyan nem valósult meg, de a temető helyén sokáig csak üres telek volt. A helyi hitközség visszakapta, emlékhellyé alakították át.

A koncentrációs táborokban életben maradottak közül alig 7 ezren tértek vissza szülőföldjükre. Bár ismét külön nemzetiségként regisztrálták őket, sokan a megtizedelt magyar értelmiség helyébe álltak: magyar nyelvű lapokat adtak ki, könyveket fordítottak magyarra, elindították a magyar nyelvű könyvkiadást, a kulturális életet stb., mindezt a kommunista ideológusok szigorúan ellenőrzött elvei alapján cselekedték. Aki hibázott, arra Sztálin börtöne várt.

Sándor László *Három ország polgára voltam* című visszaemlékezésének 106. oldalán nyíltan leírja, hogy 1947-ben Ungváron miként „idézte be" őt Szotnyikov százados, az NKVD (Narodnij Komityet Vnutrennyih Gyel – a Belügyi Népbizottság) főmunkatársa, aki arra akarta rávenni, hogy nyújtson segítséget a Szovjetunió kárpátaljai ellenségeinek a leleplezésében, a környezetében lévő személyek, köztük Rotman Miklós, Olekszandr Ginyevszkij újságírók és mások megfigyelésében. Mint írja: *„Meg voltam döbbenve. Csupa olyan emberekről volt szó, akiknek megbízhatóságához nem fért kétség. Egyébként az általa felsorolt személyek kivétel nélkül zsidók voltak… Ezt nem vállaltam."*

Az 1945–1953 közti időszak a zsidóság esetében a sztálini antiszemitizmus jegyében zajlott le. A negyvenes évek elején a fasiszta holokauszt elől nyugatra emigrált és a második világháború befejeztével Angliából és más országokból a Szovjetunióba, történetesen Kárpátaljára hazatérő zsidókat „általános idegengyűlölet" övezte, „burzsoá ügynököknek" bélyegeztek őket, közülük többeket „a szovjetellenes agitációért és propagandáért" tartóztattak le és koncepciós perek folytán ítéltek el 10–20 évre. A beregszászi Mermelstein Ernő, apja Lajos (Gut, 1923) egy vicc elmesélése miatt 1950. augusztus 31-én a Kárpátaljai Megyei Bíróság által meghozott ítélet szerint 10 évet kapott. A Jutkovics családdal szemben is „kollektív büntetést" alkalmaztak, amiért Kelet-Németországban tényleges katonai szolgálatot teljesítő fiuk megszökött. A család sikeresen megmenekült a fasiszta haláltáboroktól, a sztálinit már nem sikerült kikerülnie. Koncepciós per áldozta lett a sok száz letartóztatott kárpátaljai zsidó is, közülük az ungvári Bán Mihály, apja Móric (Szegvár, 1984), ungvári tisztviselőt 1948. június 17-én 10 évre, Weiss Jenő, apja Sándor (Zsdenyijevo, 1914), erdészeti tisztviselőt 1949. május 20-án 10 évre, Bergida Ignác, apja Morovics (1899, Nagyberezna), ungvári tisztviselőt 1952. december 22-én 25 évre, Weiss Bernát, apja Sámuel (Kalnik, 1927), sorkatonát 1951. január 31-én 25 évre elítélték. Közöttük vannak olyanok, akiket egymás után kétszer is a GULAG-táborokban fogva tartottak. Élettörténetük feldolgozásával is többen foglalkoztak.

A Kreml vezetői az ötvenes évektől kezdve antiszemita hisztériát gerjesztettek a Szovjetunióban, aminek következtében több orvost tartóztattak le, hurcoltak meg. Fokozódott a kárpátaljai zsidó értelmiségiekkel szembeni bizalmatlanság is. A szovjet titkosszolgálat több vádiratában az a kitétel szerepelt, hogy *„szándékosan félrekezelték, ténylegesen meggyilkolták a szovjet állam több jeles vezetőjét, képviselőjét… Ha Sztálin közben meg nem hal, a Gulag szigetcsoport rabjainak száma a szovjet zsidók révén legalább kétmillió fővel gyarapodott volna."* Feltevésünket az ungvári Schwarz Miklós/Mojse, a helyi zsidó közösség tagja is megerősítette visszaemlékezésében: *„Emlékszem az 1953-as év március ötödikére, Sztálin halálának a napjára. Számomra nagy megkönnyebbülés volt. Egyik barátomtól már hallottam arról, hogy tervezik a zsidók kitelepítését a Kárpátaljáról Birobidzsánba, Szibériába. Megértettem, hogy csak Sztálin halála menthetett meg minket a kiűzetéstől."*

Schwarz Miklóst/Mojsét, aki 1943–1946 között egyszer már megjárta a szovjet hadifogoly-tábort, 1953-ban újra letartóztatták: *„Én írtam alá a fuvarleveleket, amikor a raktárból kiszállították a késztermékeket. A gyárban ellenőrzést tartott az OBHSZSZ. A raktárban hiány volt a késztermékekből. Azután fölfedezték a fuvarleveleket, amelyeket én írtam alá. Ezek szerint a fuvarlevelek szerint az áru egyáltalán nem annak lett kiszállítva, akinek kellett volna. Annak ellenére, hogy a fuvarleveleken lévő aláírás alig hasonlított az enyémre, és abban az időpontban, amikor a fuvarleveleket kiállították, én éppen szolgálati úton voltam, letartóztattak. Vagy a nyomozó akarta minél előbb lezárni az ügyet, vagy a valódi bűnösök kenték meg – nem tudom. Meg se hallgatták, amit a mentségemre elmondtam. Nem volt írásszakértői vizsgálat, senki nem törődött vele, hogy a fuvarlevelek kiállításának napján én Ungvár határain kívül voltam, Harkovban [Kelet-Ukrajna, 1100 kilométernyire fekszik Ungvártól]. Az ügyet átadták a bíróságnak, és hét év javító-nevelő*

munkára ítéltek. A Lvov megyei Drogobicsbe vittek, az ottani munkatáborba [120 kilométerre fekszik Ungvártól]. Kétségbe voltam esve, úgy tűnt, hogy vége az életemnek. A munkatáborból elkezdtem panaszleveleket írni a legfelső bíróságnak, leírtam, hogyan folyt le a nyomozás. Egy évig nem kaptam választ. Azután fölkeresett egy ügyvéd a legfelső bíróságtól, és részletesen kikérdezett az üggyel kapcsolatban. Miután kihallgatott, azt mondta, követelni fogja az ügy kivizsgálását. Mikor sor került a második kihallgatásomra, a bíró egy sor hibát és hamisítást fedezett föl a nyomozás menetében. Elfogták a valódi bűnösöket, a főpénztárost és a raktárost. 1955-ben bűncselekmény hiányában szabadon bocsátottak. Később megtudtam, hogy a nyomozót, aki az ügyemet kivizsgálta, lefokozták. Engem visszavettek az előző munkahelyemre. De ez nem adhatta vissza azt a két évet, amit kitöröltek az életemből. Rettenetesen szerettem volna elhagyni a Szovjetuniót, de ez akkoriban lehetetlen volt."

Az antiszemita propaganda, a kitelepítések felgyorsítása jellemző a Hruscsov és Brezsnyev-korszakra is. Az ekkor napvilágot látott ideológiai-politikai sajtókiadványokban szintén kimutatható a hol nyílt, hol burkolt antiszemita propaganda, amely felgyorsította Kárpátalján is a „maradék" zsidók kitelepülési szándékát. Kárpátaljáról 5920-an települtek Izraelbe. 1959-ben 12 169, 1989-ben már csak 2600 zsidó élt Kárpátalján, az utóbbiak közül 298-an magyar anyanyelvűnek vallották magukat. Többszörös fogyatkozásuk oka elsősorban az Izraelbe, kisebb mértékben Amerikába, a nyugat-európai országokba és Magyarországra történő folyamatos kivándorlás, ami az ötvenes években kezdődött meg repatriálással, családegyesítéssel.

A zsidó etnikum száma és aránya Kárpátalja közigazgatási egységeiben, 2001

Közigazgatási egység:	Összlakosság:	Zsidók száma:	Százalékarány (%):
Kárpátalja	1 254 614	565	0,05
Ungvár	115 568	232	0,2
Munkács	81 637	157	0,2

A Szovjetunió összeomlása után megszűnt a „hivatalos mezbe öltöztetett" antiszemita propaganda, a zsidóság nemzetiségi és politikai elnyomása. Az utóbbi tizenkét év alatt számuk 61,1%-ra apadt. Jelenleg szétszórtan (megújult vallási és civil közösségekben) élnek az egész területen, de a legtöbben Munkácson, Ungváron, Beregszászban, Nagyszőlősön és Huszton. A zsidó civil szervezetek becsült adatai szerint, mintegy 3 ezer zsidó származású, de ukrán, illetve orosz és magyar nemzetiségű zsidót tartanak nyilván, akik részt vesznek közösségi rendezvényeiken, nyelvoktatást szerveznek a vasárnapi iskolákban stb. Nagy többségük Belső-Ukrajnából költözött ide, kettős (orosz-zsidó, ukrán-zsidó, illetve hármas identitástudatúak (magyar-orosz-zsidó, magyar-ukrán-zsidó). Megnyugtató, hogy a zsidó temetők, a kulturális, kultikus épületek felújításán kívül egyre gyarapodik a rendezett emlékhelyek, emlékjelek száma is, ami egy sokezres virágzó népközösség barbár kiirtására hívja fel az egymást követő generációk figyelmét.

Doncsev Toso

Az egyedülálló bolgár magatartás*

Kísérlet a holokauszt idején tanúsított bolgár magatartás magyarázatára

Apám emlékének ajánlom,
akitől toleranciát tanultam

1. Bulgáriában 1943. március 9-én a koncentrációs táborokba induló szerelvényeket leállították, így a közel 50 000 (47 250) bolgár zsidó megmenekült a biztos haláltól. Történelmi tény, hogy a bolgár emberek többsége a vészkorszak idején kiállt a zsidóság mellett, és ennek következtében egyetlen bolgár állampolgárságú zsidó sem pusztult el a náci megsemmisítő táborokban. Ebben az országos méretű szolidaritásban már 1940-től meghatározó szerepet játszott Sztefán szófiai metropolitával az élen a Bolgár Ortodox Egyház egyöntetű és egyértelmű zsidókat védő és mentő álláspontja, amely széles nyilvánosságot kapott. Az egyház egyetemleges elkötelezettségén túl, ugyanezt a tevőleges segítségnyújtást jelentette az ellenzéki honatyák bátor és következetes fellépése a zsidók jogait korlátozó Nemzetvédelmi törvénnyel szemben, majd később, 1943. március 8-án Dimitar Pesev parlamenti alelnök és 42 kormánypárti képviselőtársa tiltakozó akciója a belügyminiszternél. Joanna cárné rokonszenv-nyilvánítása, írók, így Elin Pelin, a bolgár próza élő klasszikusa, a cár bizalmasa, továbbá művészek, ügyvédek, ellenzéki politikusok és közéleti személyiségek, valamint egyszerű emberek kiállása a zsidók védelmében, és nem utolsósorban a zsidóságot övező társadalmi rokonszenv, vagyis mindezen társadalmi és lelkiismereti nyomást gyakorló tényezők összhatásukban III. Borisz cárt végül kedvező döntésre késztették: érvénytelenítette a bulgáriai deportálások titkos forgatókönyvét. Ennek ellenére, március 10-én reggel, Plovdivban, az ország második legnagyobb városában összeszedtek néhány száz zsidót, de Kiril plovdivi metropolita megakadályozta bevagonírozásukat. Tiltakoztak a pravoszláv egyház helyi vezetői Szlivenben, Sumenben, Pazardzsikban, Haszkovóban és Szamokovban is. Végül délig mindenhova eljutott a korábbi intézkedést hatálytalanító parancs.

A bulgáriai zsidómentés eseményeiről és szereplőiről számos publikáció keletkezett, ugyanakkor kevés elemzés foglalkozik azzal, hogy a bolgár társadalomban miért nem alakult ki az a hétköznapi antiszemitizmus, az a zsigeri

* Szerkesztett, rövidített változata a szerző kiadónknál megjelent *A hétköznapi erényekről* című magyar, bolgár és angol nyelvű esszétanulmányának (Napkút, 2016). A kutatási eredményekhez tartozó bő jegyzetanyag és irodalom is e könyvben található meg.

ellenszenv, amely virulensen létezett a többi balkáni országban, sőt néhány kivétellel egész Európában jelen volt, és amelynek léte meggátolta volna a zsidómentők eredményes fellépését Bulgáriában is. Ami a bolgár történéseket különlegessé, európai vonatkozásban is egyedivé teszi, hogy szinte a bolgár társadalom egésze rokonszenvezett a zsidó honfitársakkal. Többek között erre a kérdésre is kereste, és nem találta a választ Hannah Arendt, a neves amerikai filozófus és holokauszt-kutató, aki az 1961-es Eichmann-perről cikksorozatban tudósította a New Yorker olvasóit. Beszámolója, amely egyszerre hiteles és elemző bírósági riport, történelmi leírás és mind a mai napig vitára sarkalló erkölcsfilozófiai esszé, 1963-ban önálló kötetben, *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról* címmel jelent meg. Arendt a vádlott portréjának megrajzolásával azt a provokatív tézisét támasztja alá, hogy a gonoszság nem egyfajta erkölcsi és pszichés állapot és megnyilvánulás, hanem az a leghétköznapibb emberi magatartásban is testet ölthet, hiszen lényege, hogy az egyén nem különbözteti meg a jót a rossztól, sőt mi több, valami miatt elveszíti az erre való ítélőképességét is.

Arendt szerint Eichmann nem egy megátalkodott bűnöző szörnyeteg, hanem olyan személy, aki bármilyen hivatali parancsot gondolkodás nélkül végrehajt. Ebből ered Arendt tétele a gonosz banalitásáról, vagyis ez azon személyek cselekedeteinek összessége, akik lemondanak saját ítélőképességükről, és felelősségvállalás nélküli fogaskerekei lesznek annak a totalitárius gépezetnek, amely általuk azt tesz másokkal, amit akar, így a mechanizmus részeiként önmaguk is a korlátlan hatalom áldozataivá válhatnak.

Az Eichmann-per ismertetése kapcsán Hannah Arendt bemutatta a nácizmus működési mechanizmusát, a deportálások menetét a Német Birodalomból, Nyugat-Európából, Közép-Európából és a Balkánról, és ezen belül részletesen ismertette ezek eseménytörténetét. A deportálás, az újonnan az anyaországhoz csatolt területek kivételével, a bolgár társadalom ellenállása miatt hiúsult meg. Arendt az események összefoglalását a következő mondatokkal zárta: „A végeredmény az volt, hogy egyetlen zsidót sem deportáltak, egy sem halt meg természetellenes halállal 1944 augusztusáig, amikor is a Vörös Hadsereg közeledtével a zsidóellenes törvényeket visszavonták.

Nincs tudomásom arról, hogy történt-e kísérlet a bolgár nép magatartásának megmagyarázására, amely a vegyes etnikumú övezetben teljesen egyedülálló volt" (Kiemelés tőlem – D. T.)

Ne felejtsük el, hogy mindeközben Horvátországból, Szerbiából, Görögországból és Romániából tíz- és százezrével hurcolták el és végezték ki a zsidókat. Magyarországról is 1944. március 19. után, a német megszállást követően, néhány hónap alatt több százezer zsidót vagonírozták be és szállítottak el a biztos halálba. A német külügyminisztérium kreálta piciny államban, Szlovákiában is arányaiban hasonló volt a zsidóság kitelepítése és elpusztítása.

E szörnyű események és számadatok tükrében lehet-e a holokausztról a tacitusi „sine ira et studio" jelmondat jegyében pártatlanul, tárgyilagosan írni? Lehet-e harag és részrehajlás nélkül beszélni arról a korról, „mikor – Radnóti Miklós szavait idézve – az ember úgy elaljasult, hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra". Van-e magyarázat a 20. század legnagyobb morális botrányára, ami miatt hívők tömegei vesztették el Istenbe és az emberi jóságba

vetett hitüket? Mi az oka az emberi gonoszságnak, és mégis miből eredtek a jó cselekedetek, mivel magyarázható az, hogy a náci diktatúra ellenére ezrek és százezrek szegültek szembe az erőszakkal, az önkénnyel és a gyűlölettel, és nem kevés kockázatot vállalva, bátran kiálltak a megalázottak és a megnyomorítottak mellett. „A németek elenyésző számban tiltakoztak az ellen, amit a zsidókkal műveltek, és a menekülésben sem segítették őket. Kivételek azért akadtak. Berlinben, a hitleri birodalom szívében a város százhatvanezer zsidó lakosából néhány ezren úgy menekültek meg, hogy illegalitásba vonultak, vagy ahogy akkoriban mondták, 'tengeralattjárók' lettek; ez pedig minden esetben nem-zsidó németek hallgatólagos támogatását, illetve tényleges segítségét feltételezte".

Meggyőződésem, hogy a holokausztról csak tabuk és misztifikáció nélkül, őszintén, egyúttal tárgyilagosan, a társadalmi okokat és okozatokat keresve, feltárva és értelmezve lehet és kell beszélni, és úgy, ahogy Köves Slomó, az EMIH vezető rabbija ajánlja vitaindító cikkében: „érdemesebb lenne a 'sokat magában foglaló kevés' (talmudi kifejezés, Brésit rábá 5:7) irányában elmozdulni, mint a kevés tartalmú sok felé".

Ebben a tárgykörben számomra irányadó Bibó István nagy ívű tanulmánya: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* és Kertész Imre írói és publicisztikai munkássága és naplófeljegyzései. Lehet, de szerfölött nehéz velük vitatkozni, nem annyira kikezdhetetlen erkölcsi tekintélyük miatt, hanem hitelességük okán. Amikor újabb szempontok szerint próbálom megmagyarázni a bolgár nép egyedülálló magatartását, akkor a két évezredes keresztény és európai értékrend védelmezői cselekedeteire keresek kézzelfogható értelmezést és magyarázatot. Nem hiszem, hogy a negyvenes évek elején, különösen 1943-ban, Bulgáriában tíz- és tízezer Raoul Wallenberg élt és tevékenykedett volna. A bolgárok között is voltak antiszemiták, politikai haszonlesők, hiszen a hatalom valódi urai terjesztették be és fogadtatták el a parlamentben azt a nemzetvédelmi törvényt, amely náci mintára kifejezetten a zsidók ellen irányult, voltak aljas gazemberek: gyilkos szadisták és hitvány tolvajok, szolgalelkű hivatalnokok, álságos hősök, de a többség elutasította ezt az ideológiai mákonyt, az európai társadalmakat megfertőző mételyt. Nem azt kutatom tehát, hogy hogyan és miért következett be a holokauszt, erre sommás választ ad Kertész maga, hanem azt, hogy egy kis nép a nagyhatalmi nyomás, a szövetségesi kötelezettségek és a bűnös ideológiai befolyás ellenére, miért és miként állt ki a humanitárius eszmények mellett. E kivételes jelenség egyértelmű magyarázatát a háború után sem Hannah Arendt, sem mások nem találták. A Bolgár Kommunista Párt öntömjénező dicshimnuszai és első számú vezetőjének később kitalált, hamis és hazug szerepe nem válasz a hétköznapi antiszemitizmus hiányára, miként a bolgárok idegen etnikumok iránti általános toleranciája sem szolgál kielégítő magyarázatul. Tételem, pontosabban feltételezésem, amelyet bizonyítani szeretnék, így szól: Kertész kijelentését, „Magyarországon nem szeretik a zsidókat" átfogalmazva, illetve a jelzett történelmi időszakra vonatkoztatva, azt állítom, hogy Bulgáriában 1943–44-ben kedvelték a zsidókat, vagy ha semleges szóhasználattal és teljes pontossággal kívánok fogalmazni, akkor azt vélelmezem, hogy akkoriban a bolgárok többsége cselekvő rokonszenvvel viseltetett a honi zsidóság irányában. Véleményem alátámasztására nem újabb levéltári adatokat

akarok felvonultatni, sem a még élő szemtanúk interjúit érvként felhasználni. Meggyőződésem szerint Bibó István és Kertész Imre módszere: a közismert tények, a tapasztalat, az intuíció és a következetes gondolkodás együttese érvényes megállapításokat, válaszokat eredményezhet. Bulgária újabb és legújabb kori történelmét új szempontok szerint világítom meg, ebbe illesztem a bulgáriai zsidóság történetét és társadalmi helyzetét, de a fő hangsúlyt a bolgár nép magatartására, karakterológiai jellemzésére helyezem, vagyis azt kutatom, hogy a bolgár lakosság milyen jellemvonásai magyarázzák a zsidók melletti tevőleges együttérzést, és a jobb érthetőség kedvéért mindezt magyarországi párhuzamokkal és hivatkozásokkal is kiegészítem. Meggyőződésem, hogy a bolgárok a holokauszt idején a keresztényi erényeket gyakorolták, amikor az erkölcsi jót valósították meg állhatatosan, még akkor is, amikor külső és belső akadályokat kellett legyőzniük. Egyúttal arra akarok utalni, miként Filip Dimitrov, bolgár miniszterelnök is állította, hogy a nevesített kiváló személyiségeken kívül az átlagbolgárok egyszerűen csak normálisan, természetesen viselkedtek, ahogy ilyen helyzetekben ép erkölcsi érzékű, ép elméjű, józanul gondolkodó, némi civil kurázsival rendelkező emberektől ilyen magatartás joggal elvárható. Mindezeken túl, a sajátos bulgáriai történelmi-társadalmi fejlődés során kialakult tulajdonságaik révén, így az etnocentrikus beállítódás hiánya, a tekintélyelvűség nagymérvű elutasítása miatt, kevésbé voltak fogékonyak az antiszemitizmusra, és a mindenkori hatalom iránti bizalmatlanságból, kritikus attitűdből és gyakorlati szembenállásból eredeztethetően, a szabálykövető viselkedés hiányzott belőlük, így többségükben immunisnak bizonyultak az antiszemita állami propagandával és intézkedésekkel szemben is.

2. […] Ebben – a magyarhoz hasonlítva – akár egalitáriusnak mondható társadalomban természetesen jelen voltak a vagyoni, képzettségbeli, szociális rétegződési különbségek, de messze nem olyan mértékben, mint Európa más országaiban. Nyilván ezzel is magyarázható, hogy bár tájegységek és társadalmi tagoltság által színezetten, de mégis beszélhetünk általában vett bolgár gondolkodásmódról és jellemvonásokról. Ez a viszonylagos homogenitás a viharos társadalmi változások ellenére is megőrződött, az osztályok és rétegek között kevésbé mélyültek el a különbségek, megmaradt a társadalmi együttérzés szövete, ami előfeltételét képezte a későbbi zsidómentő egyéni és csoportos akciók eredményességének, ahogy erre Bibó is rávilágított: „Emberséghez és bátorsághoz kellenek természetesen személyes vonások is, de ezek kibontakozásának a lehetősége közösségi feltételeken múlik, azon, hogy annak a közösségnek a működő tekintélyei a szétesés vagy a megzavarodás erőivel szemben képesek-e a teljes értékű erkölcsi helytállás irányelveit kötelezővé, iránymutatóvá tenni a közösség látható vagy láthatatlan szervezeteiben, képesek-e a fizikailag bátrak támadó kedvének az erkölcsi szenvedély lendületét, a jó szándékú ingadozók és félénkek és kényelmesek számára pedig a közösség helyeslésének, támogatásának, szolidaritásának a hátvédjét megadni". Az erkölcsi helytállás elveit, példáját mindenekelőtt a Bolgár Ortodox Egyház adta, mely a kormányzattal, sőt még az uralkodóval szemben is egyértelműen, egységesen, egyetemlegesen és bátran kiállt a krisztusi szeretet parancsolata érvényesüléséért. Ezzel is magyarázható az a jelenség, hogy a bolgár zsidó-

mentőknek, ellenzéki és kormánypárti parlamenti képviselőknek és más közéleti szereplőknek a háború idején nem illegalitásban, nem titokban kellett cselekedniük, hanem elszántan és nyíltan szállhattak síkra védenceik mellett, mert tudatában voltak annak, hogy élvezik a többségi társadalom rokonszenvét és tényleges támogatását. Az államhatalom kényszerült titokban szervezkedni és cselekedni, és amikor kiderült az elleplezett szándék, a társadalmi nyomásnak engedve visszakoznia kellett. Bulgária sajátos történelmi helyzetéből eredően, a honi zsidóság, az 1940–44-es éveket leszámítva, nem volt reflektorfényben. A bulgáriai zsidók sem a politikai, sem a gazdasági és kulturális szférában nem foglaltak el országos vezetői posztokat, és számarányukat kirívóan meghaladóan nem voltak jelen a különböző foglalkozási ágakban, sőt a jelzett időszakban (1878–1944), és azt követően jobbára marginális szerepet töltöttek be a bolgár társadalom politikai és szellemi életében.

A bulgáriai zsidók megmentése az európai holokauszt-tragédián belül különleges, kivételes királydrámaként is felfogható és értelmezhető, mert számos közéleti szereplőn és a tömegeken kívül a történetnek van vitathatatlan, személy szerinti főszereplője is, aki nem más, mint III. Borisz bolgár cár, egy magányos, tragikus hős, gyakran tétovázó, de felelősségtudattal rendelkező uralkodó, országa és népe javát akaró, és ezért életét is feláldozni kész államférfi, aki ugyanakkor ügyes, józan, megfontolt, óvatos, körültekintő, figyelmes, következésképp kiemelkedő képességekkel rendelkező sikeres diplomata volt, mert egy eleve vesztes helyzetből a lehető legkisebb áldozattal a lehető legtöbbet hozta ki. Világossá vált előtte a sorsszerű feladat, amelyet elődjei: Battenberg Sándor fejedelem és atyja, I. Ferdinánd cár kívánt elérni, vagyis koronája alatt újból egyesíteni a bolgárok lakta területeket. Battenberg Sándor példája arra intette, hogy ez a törekvés bármilyen nemes, megalapozott és eredményes legyen is, a nagyhatalmak egyetértése nélkül a trónjába kerülhet, atyja, közvetlen elődje kudarca, kényszerű lemondása pedig óvta attól, hogy szomszédjaival fegyveres konfliktusba keveredjen, velük erővel szálljon szembe, mert tudta, hogy nem diadalmaskodhat, kiváltképp akkor, midőn a hazai baloldal nemhogy nem támogatta, sőt mi több, megbuktatására készült. A kommunista Szovjetunió őszinte támogatására sem számíthatott, ezzel cárként a Romanovok sorsából okulva tisztában volt, de hazája történelmét és a nemzet érzületét is ismerve, rájöhetett arra, hogy nem viselhet hadat az ország felszabadítójának örökösével szemben, így nemcsak nem küldött még jelképes egységeket sem a keleti frontra, de még hadat sem üzent Sztálinnak, noha a tengelyhatalmak szövetségeseként kötelezte el országát. Borisz cár üzletet kötött Hitlerrel, mert egyedül az utóbbi garantálta az elveszett országrészek visszacsatolását, és ennek fejében a bulgáriai zsidók életét akarta. Ezzel vette kezdetét a cár halálos kötéltánca. A németbarát kormány, a miniszterelnök, Bogdan Filov, a belügyminiszter és a zsidóügyi kormánybiztosság vezetője és hivatalnokai jogszabályokkal és az állami intézkedés egyéb eszközeivel igyekeztek teljesíteni a nácik óhaját, a másik oldalon a Bolgár Ortodox Egyház, kormánypárti és ellenzéki országgyűlési képviselők, alkotó értelmiségiek, a polgárság színe-java, a kommunista párt és az egyszerű emberek tömegei álltak, ezek között egyensúlyozott a cár. Egyetértett kormánya politikájával, de a társadalmi ellenállást megtapasztalva, a színfalak mögött megakadályozta annak tényleges

végrehajtását. A bulgáriai zsidók mindegyike megmenekült, de a visszacsatolt területeken élő zsidók áldozatul estek e kettős játéknak, ahogy később – vélhetőleg emiatt, nem bírván elviselni a rá nehezedő nyomást – maga az uralkodó is életével fizetett.

Visszatérve témánk alapvető kérdésére, a bolgár nép egyedülálló magatartásának magyarázatára, Bibó István nagy ívű tanulmányának – *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* – fő téziseit vettem alapul a bulgáriai antiszemitizmus, pontosabban annak hiánya vizsgálatakor. Bibó szerint a modern antiszemitizmus három elemből tevődött össze: elsődlegesen a középkori zsidóellenes előítéletből táplálkozott, amely vallási képzetek alapján megbélyegzettséget, erkölcsi kisebbrendűséget kapcsolt a zsidókhoz. Ez nyújtotta a modern antiszemitizmus számára a kész kereteket, a zsidókkal szembeni elzárkózás, bizalmatlanság és az erkölcsi leértékelés beidegződéseit és formáit. Az antiszemitizmus második összetevője – miként Bibó állítja – a zsidóság és a környezet egymásról szerzett tapasztalatainak a tömege, ami a vallási alapú zsidóellenesség hitelvesztése után is folytatódik, s a középkori zsidóellenes előítélet kiüresedő, elszáradó kereteit új meg új tartalmakkal tölti ki; ez adja úgyszólván az antiszemitizmus húsát és vérét. Az antiszemitizmus harmadik összetevőjét a modern társadalomfejlődés zavarai adják, ezek során olyan társadalmi folyamatok, mozgalmak és válságok, melyek a maguk egyenes útján lezajlani nem tudnak, zsidóellenes mozgalmak irányába fordulnak és fordíttatnak el; ezek okozzák, hogy egyes országokban a zsidókkal kapcsolatos szokványos általánosítások valósággal rémképekké válnak, és a zsidókérdés és az antiszemitizmus központi társadalmi és politikai problémává válik.

3. Az antiszemitizmus első, azaz vallási összetevőjét vizsgálva, feltétlenül szükséges röviden és lényegre törően áttekintenünk a bolgár egyház történelmi múltját.

A Bolgár Ortodox Egyház története a 9. századig nyúlik vissza, amikor is, 864-ben, I. Borisz uralkodása alatt, a bolgár nép felveszi a kereszténységet. A bolgár egyház 1018-ig autokefálként, azaz saját egyházfő vezetésével, önálló nemzeti egyházként működött, de miután az ország bizánci politikai fennhatóság alá került, egyháza is elvesztette önállóságát. A 12. század végén Bulgária visszaszerezte függetlenségét, az új állam fővárosa Tirnovo lett, itt jött létre a bolgár egyházfő székhelye is, aki a pátriárka címet viselt. 1396 után öt évszázadon át, a török hódoltság alatt a Tirnovói Patriarchátus megszűnt létezni, beolvadt a Konstantinápolyi Patriarchátusba. 1870-ben a bolgár ortodoxoknak sikerült a szultántól egyházi autonómiát kiharcolniuk, és emiatt szakadás keletkezett köztük és a Konstantinápolyi Patriarchátus között. Ez a szakadás Bulgária török alóli felszabadulása után is, egészen 1945-ig fennállt. A bolgár egyházfő csak 1953-ban vette fel újra a pátriárka címet, amelyet az egész Egyetemes Ortodox Egyház elismert. A bolgár egyház történetének tömör és vázlatos ismertetéséből is egyértelműen kiviláglik, hogy mivel több mint öt évszázadon át nem rendelkezett önállósággal, így középkori zsidóellenes megnyilvánulásairól eleve nem beszélhetünk. Az új történeti korszak hajnalán, a 18. század végétől kezdve, a bolgár származású püspökök, papok, szerzetesek és a bolgár hívők fő törekvése arra irányult, hogy visszaszerezzék az egyház

elveszett önállóságát. Vallási küzdelem képében jelentkezett a nemzeti nyelv és kultúra megőrzésének igénye, és a politikai függetlenség kivívása is részben felekezeti köntöst öltött. A bolgár nemzeti újjászületési mozgalom is egy bolgár szerzetes tevékenységéhez köthető. Paiszij atya, az Athosz hegységben lévő hilendari monostor szerzetese 1762-ben a zográfi kolostorban fejezte be *Szláv-bolgár történelem* c. krónikáját, amelynek megírásával és terjesztése révén a bolgár nemzeti szellem alapjait teremtette meg és alakította társadalomformáló erővé. Paiszij atya bolgár öntudatot nevelő és növelő történelemkönyve funkcióját tekintve nemzeti bibliának nevezhető, mondhatni, hogy évtizedek alatt a bolgárok ó- és újszövetségi szentírásává vált, melyben a szerző Noé fiától, Jafettől eredezteti a bolgár nemzetet, elregéli dicső uralkodói tetteit, és a nagyszerű múlt alapján nemzeti önérzetre, büszkeségre nevel. Szt. Cirill és Szt. Metód, a szláv írásbeliség megalkotói és a bolgár kultúra apostolai, és más bolgár szentek ezt követően kialakuló össznépi kultusza formálta az önálló bolgár nemzeti egyház szellemiségét és intézményrendszerét. A lassan létrejövő önálló Bolgár Ortodox Egyház nemzetiségi vonatkozásban a török kormányzattal, a Konstantinápolyi Patriarchátussal és a görög papsággal állt szemben, közte és a zsidó közösség, az izraelita felekezet között nem volt konfliktus és érdekellentét. 1878 után, az önálló bolgár államiság létrejöttével, az izraelita felekezet is törvény előtti egyenjogúságot élvezett, a szófiai főrabbi egyenlő jogosítványokkal vett részt az alkotmányozó nemzetgyűlés munkájában, így nem volt szükség hosszan tartó emancipációs folyamatra ennek eléréséhez. A későbbiekben érdekellentét csak a bolgár kormányzat és az ortodox egyházi vezetés között húzódott, az egyház anyagi függetlensége kérdésében, a hitoktatás vonatkozásában, illetve a valláserkölcs és egyes kulturális termékek megítélése tekintetében. A bolgár papság és a hívek évszázados közelsége, közössége, szellemi és érzelmi egymásrautaltsága, az idegen világi (török) és egyházi (görög) hatalommal való együttes szembenállása, természetes ellenzékisége erkölcsi tekintélyt adott a későbbiekben is a bolgár egyháznak, amely így a szentírás érdemi, elvi alapjára helyezkedve, elsősorban Sztefán szófiai és Kiril plovdivi metropolita példaadó, merész viselkedésével, egységesen helyezkedett szembe a kormánnyal és az uralkodóval a zsidó honfitársak védelme érdekében. A bolgár egyház a mindenkori hatalom ellenében, a keresztény hit védelmében, félelem nélkül állt ki az igazságért. Az egyházat képviselő és megjelenítő testület, a Szent Szinódus megfellebbezhetetlen erkölcsi tekintélye védelmet és támogatást nyújtott a zsidómentő politikusok, közéleti személyiségek és az egyszerű emberek számára, útmutatás volt a papságnak, a keresztény civil szervezetekbe tömörült több tízezres tagságnak és minden hívő ortodoxnak. Évezredes múltja ellenére, az egyház mint intézmény újjáalakult szervezetként nem a hierarchiát preferáló, feudális-arisztokratikus, életidegen testületként létezett és működött, tevékenységét nem kötötték gúzsba, nem gátolták elavult előjogok, hamis lojalitásérzéstől vezettetve, nem vállalt cinkosságot a kormánnyal (a bolgár országgyűlés egykamarás volt, az egyházak vezetői nem voltak főrendiházi tagok), sem közösséget a cárral, sőt mi több, Sztefán metropolita merész hangú táviratban figyelmeztette az uralkodót: „Tudd, Borisz, hogy tetteid figyeli az Úr az égben!" Az egyház nem távolodott el a krisztusi tanítás lényegétől, érezte, tudta, hogy nem a politikusokat kell

kiszolgálnia. Meggyőződéssel vallotta Jézus szavait, és a gyakorlatba ültette át a felebaráti szeretetet. A Bolgár Ortodox Egyház a történelem próbatételén derekasan helytállt, mert a világi hatalommal szemben magára vállalta a morális fék és ellensúly kockázatoktól sem mentes társadalmi szerepét.

4. Ha mérleget készítünk Magyarország és Bulgária háborús veszteségeiről, akkor a záróegyenleg kedvezőbb a bolgárok számára: emberéletben kevesebb veszteség érte, mert nem szállta meg a náci Németország, és a Szovjetunióval sem háborúzott, sőt a III. Ukrán Front keretében az újjászervezett bolgár hadsereg részt vett a Wehrmacht elleni balkáni, magyarországi és ausztriai harcokban, ahol 38 000 hősi halottat vesztett. 2000 fő halt meg a szövetségesek bombázása következtében, de egyetlen zsidót sem hurcoltak el a német haláltáborokba Bulgária háború előtti határai közül, és százezrek sem senyvedtek szovjet fogolytáborokban, ahogy ez a magyarokkal történt. A rendszerváltozást követően, a bolgár társadalomban ellentmondásos történelmi szerepe ellenére jobbára pozitív kép alakult ki III. Borisz cárról, nem véletlenül viseli a fővárosban, Szófiában sugárút a néhai uralkodó és hitvese nevét. A külső szemlélő a világháború alatt csak életszínvonal-beli, civilizációs különbségeket fedezhetett fel a két hasonló területű, népességű, azonos államformájú, egyazon szövetségi rendszerhez tartozó állam között, pedig múltjából eredően gyökeresen eltért a két ország társadalmi szerkezete, értékrendje, életeszménye. Miként már a korábbiakban utaltunk rá, Bulgária csak 1878-ban szabadult fel a török iga alól, más szavakkal, a cári orosz fegyvereknek köszönhetően valósult meg a polgári átalakulás, és feudális zárványok nélküli, ún. amerikai utas, tiszta tőkés fejlődés vette kezdetét, míg Magyarországon teljesen csak 1945-tel számolódtak fel a feudális viszonyok. Bulgáriában már 1878-tól ismeretlen volt a feudális hierarchia, az idegen uralom megszűntével, saját arisztokrácia és nemesség híján – az uralkodó és családja volt az egyetlen kékvérű az országban –, senkinek sem volt származásából fakadóan előjoga. Ebből eredt és ered egyrészt a bolgárok demokratikus beállítódása, az emberek közötti egyenlőség iránti erőteljes érzülete, mindenfajta rangsor elutasítása, másrészt csak a pénzt és a tényleges politikai hatalmat, azt is csak annak meglétéig respektálták. Az öt évszázados idegen elnyomás, a saját nemesség teljes kiirtása, illetve beolvasztása, valamint a szultáni hatalom és az államigazgatás személyhez kötött jellege, az uralkodótól független jogintézmények hiánya az évszázadok folyamán a bolgároknál olyan sajátos túlélési, konfliktuskezelési és érdekérvényesítési magatartás-kultúrát alakított ki, amely a szabadság eljövetele után is bizonyos módosulásokkal átöröklődött. A kíméletlen és gyakran kiszámíthatatlan adóbehajtó állami erőszakszervezettel való frontális szembeszegülés soha nem vezetett eredményre, a tűrhetetlen terhek miatt kirobbant szórványos parasztfelkeléseket fegyveres erejénél fogva a helyi vagy a központi kormányzat mindig elfojtotta és megtorolta, így három megoldás maradt a ráják, vagyis a nem muszlim lakosság számára: próbálták elviselni az elviselhetetlent, a lázadók pedig kivonultak a társadalomból, szegénylegényeknek, betyároknak, azaz hajdutoknak csaptak fel. Életük kockáztatásával álltak bosszút az idegen elnyomókon, így tartották a hitet a rabságban sínylődő népben, a lázadó értelmiségiek pedig idegen földre menekültek, hogy tollal és karddal, időnként a

betyárokkal összefogva, szövetkezve szervezzék a hazai ellenállást, és közben külföldön is keressenek nagyhatalmi patrónusokat és szövetségeseket. A vallás üdvözítő voltában bízók papnak, szerzetesnek szegődtek, és a mindenható Isten és a hit erejében reménykedve óvták a nyájat és a nyelvet, a kultúrát. A szokásokat, a hagyományokat és a vallást megtartva várták a szabadság eljövetelét. Az otthon maradottak számára nem a konfrontatív, hanem a megalkuvó, az opportunista magatartás bizonyult üdvözítőnek és célravezetőnek, mármint évszázados tapasztalat alapján ez bizonyult a túlélés zálogának. A tárgyalás, a meggyőzés és a megvesztegetés (rusvet) eszközével próbáltak a terheiken könnyíteni, és megkísérelték az idegen urakkal szemben érdekeiket érvényesíteni. A rabság évszázadaiban a katona és a kereskedő logikája feszült egymásnak. A bolgárok túlnyomó többsége is a török birodalomban élő zsidóság tárgyalásos taktikáját igyekezett alkalmazni az uralmon lévők katonai észjárásával szemben. A keresztény Európától eltérően, nemcsak a zsidók voltak kirekesztve a társadalomból, hanem az oszmán-török uralom szempontjából a keresztények is azonos megítélés alá estek, nem muszlim vallásuk miatt ki voltak zárva a hatalmi struktúrákból. Következésképp, a csoportlélektan törvényei szerint, a mi-ők ellentétpár nem a zsidók és a keresztények között húzódott, hanem a muszlimok és a nem-muszlimok között. Az előítéletek alapját képező etnocentrikus látásmód sem volt jellemző a bolgárságra, sokan az azonos hitet, az ortodoxiát valló görögökhöz hasonultak, ezért is – miként már utaltam rá – ostorozta népét Paiszij atya, hogy ébredjen nemzeti öntudatra. 1878 után a fiatal bolgár kormányzat sem folytatott asszimilációs intézkedéseket a kisebbségek körében, csupán az I. balkáni háború idején merült fel egyesekben a pomákok (erőszakkal muszlim hitre térített bolgár anyanyelvű rodopei lakosok) bolgár nemzeti tudatra ébresztése, amit fél évszázad múltán csak a kommunista pártállam vitt végbe. Az okos, élelmes parasztok közül emelkedtek ki azok a tekintélyes gazdálkodók, módosabb falusi elöljárók (csorbadzsik), akik közvetítő gazdasági szerepet vállalva, adóbérlőkként, uzsorásokként befolyásra és pénztőkére tettek szert az oszmán birodalom alkonyán. Belőlük lettek azok a nagygazdák, kereskedők, kezdetben főleg állatkereskedők, majd pénzemberek (uzsorások, bankárok), manufaktúratulajdonosok, gyárosok, akik a létrejövő új, tőkés társadalom gazdasági alapját kialakították és annak vezető osztályát alkották.

5. Magyarországtól és más kelet-európai országoktól eltérően, Bulgáriában a burzsoázia és a kispolgárság etnikai összetételét tekintve zömében bolgár volt. A bolgár történeti fejlődés sajátosságával, az idegen uralom és a rendi társadalom teljes, azonnali és végleges megszűnésével és a tőkés fejlődés korábban már meglévő latens csíráival magyarázható, hogy a patriarchális viszonyokból jelentős tömegek léptek át a kapitalista létbe, ahol a gazdasági lehetőségek józan, észszerű kezelését már korábban elsajátították az említett, főleg városias csoportok, így a szokások és a hagyományok béklyóját viszonylag könnyebben vetették le magukról, mint a csak földműveléssel foglalkozó falusi rétegek. Hasonló vagy ugyanolyan folyamat játszódott le a bolgároknál, mint amilyen a zsidók esetében történt Európa más országaiban, Bibó István leírása alapján: „Ebben a helyzetben a kapitalizmusnak az a vonása, hogy a

gazdasági lehetőségek racionális kezelését veszi 'természetesnek', az előző, feudális rendhez képest előnyösebb helyzetet jelentett a zsidók számára, akiknek a kapitalizmustól függetlenül is voltak ilyen társadalmi beidegződéseik. Ez magyarázza meg mind Nyugat-, mind Kelet-Európában azt a feltűnő tényt, hogy a közel-keleties zsidó rítusközösség teljes zártságából, mondhatnánk, a középkor kellős közepéből kilépő emberek olyan páratlan gyorsasággal fel tudták fogni és magukévá tenni a boldogulás modern, kapitalisztikus módszereit, ugyanakkor, amikor az az európai társadalom, melyből ez a kapitalizmus kinőtt, nem kis részében, sok helyütt többségében a kapitalizmus alapelveivel szemben továbbra is idegen maradt".

Ezt a robbanásszerűen lezajló társadalmi átalakulást, ezt a mégiscsak megkésett és felemás: némileg, szemléletmódban bizánci és oszmán-török örökséget is hordozó polgárosodási folyamatot ragadta meg és ábrázolta az 1890-es évek elején a szatíra eszközeivel a kritikai realizmus bolgár mestere, Aleko Konsztantinov, *Baj Ganyo. Hihetetlen történetek egy mai bolgárról* c. tárcafüzérében. A mű megszületése után az egyik legismertebb, leggyakrabban hivatkozott irodalmi alkotássá vált. Irodalomtörténészek, filozófusok, szociológusok, pszichológusok, politikusok példálóznak azóta is vele. Ganyo urambátyám viselt dolgai nemcsak a bolgár történelem egy konkrét korszakát, a 19. század végét, az eredeti tőkefelhalmozás kíméletlen évtizedeit idézik fel, nemcsak az európai peremvidéken harácsoló parlagias, svihák parvenü polgár jellegzetes alakját jelenítik meg; nemcsak Molié re vagy Balzac újgazdag hőseinek kései balkáni megfelelőjét látjuk magunk előtt, hanem ő Shakespeare velencei kalmárjának bulgáriai modifikációja is, azzal a különbséggel, hogy ez a bulgáriai Shylock nem zsidó, hanem ízig-vérig bolgár kufár. Nyilván meglepő ez a hasonlat, és még inkább hihetetlennek tűnhet az az állításom, hogy a holokauszt idején tanúsított egyedülálló bolgár magatartás egyik kulcsa Baj Ganyo figurájában, ebben a szociológiailag is leírható hús-vér alakban rejtezik, és így talán belátható e feltételezés igazságtartalma is. Gondoljunk csak bele: a társadalom széles, szegény sorsú köreiben, és kiváltképp a fennkölt eszmék, az igazság és a szabadság, az egyenlőség és a testvériesség diadaláért küzdő idealisták, a szellem emberei között milyen ellenszenvet válthatott ki, amikor a kezdetben kedélyes, de rámenős, műveletlen, de magabiztos, külföldön is megfordult rózsaolaj-kereskedő hazatérve vad, gátlástalan, korrupt és korrumpáló hatalommachinátor politikussá alakult a szabadság égisze alatt. Ez az ellenérzés, vagyis a gúny és a megvetés a mindent és mindenkit legázoló újgazdagok ellen irányult. A bocskorból lakkcipőbe bújt, a parasztgúnyát, a törökös buggyos gatyát frakkra cserélő új uralkodó osztály tagjai nemzetiségüket tekintve bolgárok voltak, s nem törökök, görögök, örmények avagy zsidók. Ezért az osztályellentét, a gyűlölet és a harag nem öltött etnikai színezetet, mint másutt Nyugat- vagy Kelet-Európában, hiszen az új uralkodó osztály szinte kizárólagosan bolgárokból verbuválódott. Másrészt éppen nemzeti jellege miatt, Baj Ganyo alakja jóval több jelentést hordozott, mint amit egy átlag balkáni-bolgár kapitalistának tulajdoníthatnánk. Baj Ganyo és a bajganyoizmus nemcsak a polgári átalakulást, a tőkés rendet élte túl, hanem sajátos metamorfózis révén tipikussá vált a szocializmusban, sőt még a rendszerváltás után napjaink bolgár társadalmában is eleven, mert azt az embertípust testesíti meg, aki a bonyolult emberi

viszonylatokat, a rokoni, baráti, kollegiális és az általában vett szociális kapcsolati rendszert egy dimenzióra egyszerűsíti, mezteleníti le – a haszonelvűségre. Aleko Konsztantinov, a jogvégzett író méltán tartotta tökéletesnek az 1879-ben elfogadott tirnovói alkotmányt – hisz korának egyik legdemokratikusabb alaptörvénye volt –, és váltig reménykedett a jog jövendő uralmában, azonban már Amerikában tett utazása idején, ahogy erről útirajzában beszámol (*Chicagóig és vissza*, 1894), megbizonyosodhatott arról, hogy a műszaki fejlettség, a viszonylagos jólét és a látszólagos társadalmi egyenlőség ellenére, az USA-ban sem a jog, hanem a pénz uralkodik. Aleko Konsztantinov teremtménye az írói szándék és vágyálom – miszerint a társadalom erkölcsi jobbítása és javulása a gányók eltűnését eredményezi majd – ellenére túlélte megalkotóját, sőt önálló életre kelt. A harmincas években a Filoszofszki pregled, a szellemi élet vezető bölcseleti orgánuma hasábjain, és később még több ízben és sok helyütt vita folyt arról, hogy Baj Ganyo mennyiben nemzeti típus, és mennyiben csak a feltörekvő bolgár burzsoázia tipikus alakja. Egyértelművé vált, hogy Konsztantinov főhőse nem általános nemzeti típus, hanem a városi bolgár nagypolgár többnyire negatív jellemvonásai sűrűsödnek benne, de a történelmi múlt örökségét reflexeiben hordozva, általános nemzeti jegyek lelhetők fel alakjában. A hétköznapi polgárok az erkölcsi magasságokban trónoló ítésztől eltérően, a rögvalóságban tisztán, a saját bőrükön érzékelték és mindmáig érzékelik, hogy mindnyájuknak kénytelen-kelletlen némileg gányókká kell válniuk, nem azért, hogy gátlástalanul érvényesüljenek, hanem sokszor pusztán csak azért, hogy élhető körülményeket teremtsenek maguknak, mert a korrupció kenőolajával működő rendszerben formális szabálykövetéssel, a nyugat-európai minták maradéktalan betartásával éhkoppon, vagy legalábbis hoppon marad a becsületes állampolgár. Aleko Konsztantinov és tollforgató örökösei hivatásuk szabályai szerint karikírozták, tollhegyre tűzték a társadalmi visszásságokat, de a társadalom egésze nemcsak kényszerből, hanem a történelmi tapasztalatból adódóan, az üzleti szellemet, a mérsékelt, mindennapi merkantilizmust meg a rámenősséget és a rang nélküli társadalomban a pénz egyetemes értékmérő szerepét egyre inkább elfogadta. […]

Már a régi rómaiak által felfedezett lélektani törvényszerűség, a „similis simili gaudet" elv (a hasonló a hasonlónak örül – tkp. az egymáshoz hasonlók kedvelik egymást) magyarázza szerintem a zsidók iránt megnyilvánuló tényleges bolgár rokonszenvet. Erre a közel félezredes történelmi együttlét, egymás mellett élés során kialakult szimpátiára érzett rá ösztönösen a szófiai német nagykövet, Adolf Beckerle, amikor a német külügyminisztériumnak 1943 júniusában küldött tudósításában azt jelentette, hogy: „a bolgárok képtelenek felfogni a zsidókérdést, tekintve hogy túl sok ideig éltek együtt olyan népekkel, mint az örmények, görögök és cigányok". Valóban, a bolgárok a közös történelmi múlt és sorsközösség miatt nem érezték úgy, hogy a zsidók csupán különböző vallásuk és nyelvük okán másmilyen emberek lennének, hiszen hasonló volt az életvitelük és a mentalitásuk.

A bolgár néplélek kutatóinak álláspontja egyöntetű abban, hogy a bolgárok ama kevés európai nemzet közé tartoznak, akik nem tisztelik a hierarchiát, nem tekintélyelvűek. A bolgárok eme tulajdonsága részben az önálló államiság fél évezredes hiányából és az oszmán-török uralom jellegéből fakad. Pontosan

és velősen fogalmazza meg ezt a beállítódást Anton Sztrasimirov író, a bolgár néplélek kiváló ismerője *Diktátor* c. művében: „Nincs nagy és kis bolgár ember. A törökök számára egyformák vagyunk – ráják… A túlélés parancsa a bolgárok túlnyomó többségében a hatalommal való kényszerű és külső megalkuvást ösztönzi, a tömegek számára ez a valóban választható eredményes magatartás, és nem a társadalomból való kivonulás avagy a harcos szembeszegülés. A megalkuvás azonban soha nem jelentett azonosulást a hatalommal, hanem annak belső visszautasítását, sőt gyűlöletét, kijátszását. A török iga alóli felszabadulást követően az állam a nép, a nagy többség számára idegen, elnyomó, sanyargató szervezet maradt továbbra is, csak kevesek élhettek az új nemzetállam adta anyagi és hatalmi lehetőségekkel, amelyeket magánhasznukra fordítottak. Tehát az ellenséges attitűd továbbra is fennállt, nem alakult ki a törvényekkel, a szabályokkal való azonosulás attitűdje. Az állam mint erőszakszervezet lépett fel az adófizetőkkel szemben, a haza, az anyaföld és a bolgár államiság nem alkotott érzelmi, azonosulási egységet. A bolgárok a kor talán legliberálisabb alkotmányából sarjadzó jogrendet nem érezték sajátjukénak, bizalmatlansággal, kétkedéssel fogadták az állam rendelkezéseit. Általában véve, a tekintélyek hiánya és a tekintély elismerésének hiánya a kormányzatot különleges politikai forgószínpaddá alakította, akárkiből lehetett miniszter vagy kormányfő, és az ilyen vezetők intézkedéseit sokan és könnyen megkérdőjelezték. A hadseregen és a rendőrségen, azaz az állami erőszakszervezeteken kívül, a civil életben nem alakult ki a szabálykövető magatartás, ha nem is látványosan, de a hallgatag ellenzékiség elevenen élt a bolgár társadalomban. A bolgárok alapvetően individualisták, mindent megkérdőjeleznek, és nem fogadják el kritikátlanul a felettük állók véleményét. Képtelenség idegen elképzeléseket rájuk erőszakolni, nem fanatizálhatók, lelkesedésre is nehezen vehetők rá.

6. A bulgáriai zsidó közösség az oszmán-török birodalmon belül évszázadokon át külön vallási szigeteket alkotva tagolódott be a Balkán-félszigeten honos bolgár nyelvű népességbe.

Zsidók már a bolgár állam megalakulása (681) előtt is éltek a mai Bulgária területén, mivel a bizánci birodalomban való üldöztetés elől ide menekültek. Később a bolgár cárságban is megtelepültek. Ismeretes, hogy Ivan Alekszandar cár 1335-ben zsidó nőt vett el feleségül, aki a keresztségben a Teodóra nevet kapta. A 14. században Magyarországról vándoroltak be zsidók, akik főleg a Duna menti Vidinben és Nikápolyban telepedtek le. A bulgáriai zsidók túlnyomó többsége azoknak a zsidóknak a leszármazottai voltak, akik az 1492-es és 1497-es kegyetlen üldöztetések elől az Ibér-félszigetről, Spanyolországból és Portugáliából Dél-Európába, valamint keletre, elsősorban az oszmán-török fennhatóság alatt álló területekre, így bolgárok lakta vidékekre menekültek. Ők maguk „spanioli"-nak nevezik magukat, és évszázadokon át megőrzött nyelvüket ladinónak hívják. „Szefárdok"-nak is nevezik őket az Ibér-félsziget héber nevéről (Szfárád). Ezek az újabb betelepülők főként Nikápolyban, Szófiában, Plovdivban és Pazardzsikban leltek otthonra. 1878 után Németországból érkeztek kisebb létszámban askenázi zsidók, és részt vettek az ország gazdasági, ipari és kereskedelmi élete fellendítésében. A bolgárok és a zsidók több évszázados konfliktusmentes együttélése alapozta meg a bolgár nép későbbiekben megnyilvánuló egyedülál-

ló szolidaritását a holokauszt idején. Bulgária török rabság alóli felszabadulását követően, zsidók az ország majdnem minden városában találhatók. 1880-ban a Bolgár Fejedelemségben és Kelet-Ruméliában együttesen 20 503 zsidó élt, Szófia, az új főváros 11 395 lakosából 5926 volt bolgár nemzetiségű, 4146 pedig zsidó. Összlétszámuk az országban 1900-ra 70%-kal nőtt, és elérte a 33 307 főt, tíz év múlva már összlétszámuk 40 133 főt tett ki, vagyis a lakosság 0,92%-át, ebből 38 546-an laktak városokban, és csak jelentéktelen hányaduk: 1567 fő falvakban. A zsidóság továbbra is viszonylag kis létszámú kisebbség maradt, sőt az összlakossághoz mért arányuk a betelepülő bolgár menekültek miatt még csökkent is (1920 – 43 209, 0,89%; 1926 – 46 558, 0,85%, 1934 – 48 398, 0,80%), a zsidók több mint a fele Szófiában élt, a nagyobb városokban létszámuk 1000 és 7000 fő között mozgott. Foglalkozás szerinti megoszlásban, viszonylag kevés volt közülük bankár és nagytőkés, 40 000 főt tett ki a fizikai munkások, kisiparosok, kiskereskedők létszáma. A harmincas években a mintegy 80 000 bulgáriai kereskedő közül csak 1999 volt zsidó származású, az 1926-ban végzett felmérés szerint az országban működő 2794 orvos közül 145 volt zsidó, a 3600 ügyvéd közül pedig csak 77, miközben a zsidóság képzettségi aránya országosan is magas volt. A bulgáriai zsidóság részt vállalt a bolgár nemzet nagy hazafias vállalkozásaiban is. A balkáni és az első világháború idején az akkor 40 700 főt kitevő zsidóságból 952 fő halt hősi halált a harctereken. A zsidóság fejlett vallási, oktatási, kulturális és szociális önszerveződése, nagyszámú intézményei elősegítették a bolgár társadalmon belüli identitásőrzést és önfejlődést, és egyúttal a bolgár társadalomba való harmonikus integrálódást, de többségük szerény anyagi helyzete miatt a cionizmus eszméivel rokonszenvezett, ezért az ősi-új hazában, Palesztinában való kedvezőbb boldogulás reménye széles körökben nagy népszerűségnek örvendett. Ezzel is magyarázható, hogy bár a bulgáriai zsidóság közül senki sem vált a fasizmus áldozatává, mégis, a túlnyomó többség a kivándorlást választotta.

A bolgár nemzet történelme a többi kelet-európai nép történelméhez hasonlóan számos tragédiával, katasztrófával, zsákutcával terhes. Az öt évszázados török rabságot követő évtizedek sem teljesítették be a szabad, boldog, békés élet ígéretét.

A már többször idézett tirnovói alkotmány, amelynek alapjául a belga alkotmány szolgált, a Bolgár Fejedelemség minden állampolgára számára biztosította a polgári szabadságjogokat, így kiváló kiindulási pont és jogi fundamentum volt a demokratikus fejlődés számára. De hamar bebizonyosodott, hogy a jogállam működéséhez a törvényeken kívül demokratikus intézmények és demokratikus értékeket valló, demokratikusan gondolkodó és demokratikusan viselkedő polgárok is szükségeltetnek. Ez a haladó szellemű, liberális alaptörvény sem volt képes megakadályozni a törvénytelenségeket a napi gyakorlatban, a korrupciót, az önkényeskedéseket, sőt a politikai merényleteket és a gyilkosságokat sem. Minden visszásság ellenére, Bulgária I. Ferdinánd uralkodásának első negyed százada alatt bámulatos gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődést ért el. A bulgáriai zsidók helyzete is kifejezetten kedvezőnek volt mondható, ahogy erről Elias Canetti is beszámolt: „A spanyol zsidók többsége még török állampolgár volt. A törökök alatt jól ment a soruk, jobban, mint a balkáni keresztény szlávoknak. De mert a spanyol zsidók között sok volt a

jómódú kereskedőember, az új bolgár kormányzat is igyekezett jó viszonyt teremteni velük, és a hosszú ideig uralkodó Ferdinánd király a zsidók barátjának számított". Ferdinánd, a Szász–Coburg–Gotha uralkodó hercegi család sarja, a Bourbonok kiemelkedő tehetségű, nagy reményekre jogosító ivadéka vezető szerepet töltött be Bulgária felvirágoztatásában. Ez a ténylegesen hét nyelvet beszélő, valódi európéer arisztokrata, saját céljainak megfelelően, ügyesen manipulálta a kormányzati hatalmat gyakorló politikusait. Nagyra törő álmai megvalósítása érdekében tragikus háborús kalandokba (a balkáni háborúkba és az első világháborúba) kergette jobb sorsra érdemes országát, ami egyben saját végzetes bukásához is vezetett. E nemzeti katasztrófák miatt Ferdinánd cár korábbi történelmi szerepére is árny vetül. Az egyszerű emberekhez hasonlóan, a bolgár politikai elit is kegyetlenül következetesen, józan realitással és durva gyakorlatiassággal ítélte meg az országos ügyeket. Lemondásra kényszerítették a cárt, és trónra emelték a még ifjú és tapasztalatlan örököst, Boriszt. A kettős nemzeti katasztrófa után sem a vezető politikusok, sem a tömegek nem kerestek ártatlan bűnbakokat, hanem megnevezték és megtalálták a bűnösséggel avagy bűnös mulasztással ténylegesen vádolható valódi felelősöket. A kudarcokért más országoktól, így Magyarországtól eltérően, nem hibáztatták a nemzeti katasztrófákban vétlen hazai zsidóságot. Az első világháború után törvényes választások útján kormányra kerülő parasztpárti politikusok, a Bolgár Földműves Népi Szövetség vezetői a háborús kabinet tagjait az alkotmányos előírásokat megkerülve állítottak bíróság elé és zárták börtönbe. A kisgazdákat katonai puccsal eltávolító jobboldal sem a zsidókra hárította a felelősséget, hanem 1923 júliusában a korábbi kormányfőt, Alekszandar Sztambolijszkit ölette meg. 1935-ig, a cári egyeduralkodói rezsim bevezetéséig dúlt a kommunista merényletekkel és titkosrendőri akciókkal tarkított küzdelem a bal- és jobboldal között, de ebből a kegyetlen, véres harcból, szerencsére, vallási-etnikai csoportként kimaradtak a zsidók. 1935-től, két katonai puccs után, a lojális tisztikarra támaszkodva III. Borisz cár már nemcsak uralkodott, hanem a pártok nélküli parlament díszlete előtt kézi vezérléssel irányította országát, váltogatott kormányfői révén gyakorolta a végrehajtó hatalmat. A szocializmus idején ezt az időszakot monarchofasizmusnak bélyegezték. A legújabb, elfogulatlan kutatások és a tudományos megítélés fényében csak tekintélyuralmi rendszerről beszélhetünk, mert az alkotmányt nem törölték el, csak de facto felfüggesztették, az a bal- és jobboldali ellenzék számára egyaránt hivatkozási alap maradt. Nem jött létre náci jellegű pártállami rendszer, az uralkodóból sem vált legfőbb pártvezér, képtelen is lett volna erre a szerepre egy tétova, de demokratikus érzelmű, vallásos uralkodó, egy csontja velejéig pacifista arisztokrata. Végső soron, 1943. március 9-én az ő szava, tiltó parancsa hiúsította meg a bulgáriai zsidók deportálását, miként az ő hallgatólagos belegyezése, Hitlerrel kötött embertelen alkuja és a macedóniai helyi lakosság ez irányú passzivitása, valamint az anyaországi bolgárok tájékozatlansága, tanácstalansága, a több mint hat évtizedes anyaországtól való elszakítottság, és talán az általában vett macedónkérdés ellentmondásos társadalmi megítélése nyomán kialakult óhazai közhangulat miatt válhatott közel 12 000 (11 384) macedóniai, állampolgárság nélküli zsidó áldozati báránnyá, az ideiglenesen visszakapott területek emberi ellenértékévé.

7. A bolgár nép nemes, önzetlen tette fölött érzett jogos öröm sem feledteti az ártatlan áldozatok iránti mély gyászt és a soha nem múló bánatot. Kutatói elkötelezettségem arra késztetett, hogy megkíséreljem feltárni a történelmi és társadalmi körülmények ható tényezőit és az emberi magatartás mozgatórugóit. Egyetértek Hannah Arendttel abban, hogy Adolf Eichmann és tömeggyilkos társai túlnyomó többségükben nem voltak pszichopata bűnözők avagy erkölcstelen gonosztevők, hanem lelkes és lelkiismeretes hivatalnokok, akik vakon engedelmeskedtek a felsőbbségnek, mérlegelés nélkül követték a hatalom által meghozott rendeleteket. Kiderült, hogy a totalitárius államban, ahol az olajozott működés elve a szigorú alá- és fölérendeltség, a vasfegyelem, az önálló gondolkodás felszámolásával felszámolódik a szuverén, erkölcsi értékekkel bíró személyiség, mert mindent a pártállam által megszabott legfőbb célnak rendelnek alá. A fasizmus és a kommunizmus létével és gyakorlatával bebizonyította, hogy az elembertelenedésnek nagyon is banális, prózai módszerei vannak, de a társadalmi erények érvényre jutásához is néhány átlagos, szokványos dolog szükségeltetik, kellő számú teljesen hétköznapi ember, akik normálisan viselkednek, azaz természetesen gondolkodnak és éreznek, nem a beléjük sulykolt szabványok szerint, hanem józanul, saját fejük és szívük szerint. A társadalom egészséges működéséhez civil kurázsira van szükség, de a totalitárius állam épp ezt nem hagyja kibontakozni, ezt fojtja el legelőbb. A civil kurázsi működési feltételeiről és eredményességéről igen tanulságos Schmidt Mária gondolatmenete, amely részben kulcsot ad a bulgáriai és a magyarországi zsidómentés eltérő voltához: „…az, hogy egy társadalomban milyen mértékben és milyen módon nyilvánul meg az üldözöttekkel szembeni együttérző támogatás és segítőkészség, mindenekelőtt az adott társadalmi berendezkedés függvénye. Vagyis minél demokratikusabb egy társadalom, annál több lehetőség van a hatalom szándékaival való szembehelyezkedésre, illetve annál kisebb veszéllyel jár az üldözöttek mellett kinyilvánított szolidaritás. Totális diktatúrákban ugyanakkor a hatalommal való legkisebb ellenszegülésnek is a legsúlyosabb következményei lehetnek. Ezért tehát az üldöztetésekkel szembeni fellépés, illetve az üldözöttekkel való szolidaritás vállalásának szempontjából nem az a döntő, hogy a társadalom mely csoportjai iránt kellett a támogató, illetve segítő szándéknak megnyilvánulnia, sokkal inkább az ilyen és ehhez hasonló cselekedetekért kiszabható büntetés mértéke. Ezért az alapvető cezúrát a magyar társadalom magatartásában az üldözöttekkel szemben 1944. március 19-e, az ország függetlenségének elvesztése, demokratikus intézményeinek felszámolása jelentette.

III. Borisz cár lavírozásának, diplomáciai tehetségének köszönhetően, Bulgária a háború végéig megőrizte szuverenitását, Magyarországtól eltérően nem szállták meg a náci csapatok. Dimitar Pesev zsidómentő akciójának, vagyis annak, hogy 42 képviselőtársával szembehelyezkedett a kormány, a hatalom szándékaival, csak annyi következménye lett, hogy a kormányfő elmozdíttatta parlamenti alelnöki posztjáról, a többiekkel szemben még ehhez hasonló retorziókat sem foganatosított a hatalom, ám mindez szemernyit sem von le bátor, kockázatokat vállaló, nemes tettük értékéből. Másrészt ez is ékes bizonyítéka annak, hogy Bulgáriában nem volt fasiszta rendszer, sem totalitárius államberendezkedés. Dimitar Pesevet, példaadó magatartása ellenére, a később-

biekben, 1944 szeptembere után, a kommunista hatalom hurcolta meg. Dimitar Pesev (és a többi zsidómentő kiváló személyiség) nem volt magányos grállovag, hanem konkrét társadalmi közegben élő és tevékenykedő, nevezetesen a kjusztendili választókerület polgárait képviselő honatya, ahol azok a bolgár és zsidó barátai és ismerősei éltek, akik felkérték ügyük felkarolására, támogatására. A kjusztendiliek és a bolgárok szerte Bulgáriában az elmúlt évszázadok alatt megtapasztalták a zsidókkal való együttélés gyakorlatát, a török uralom alatti sorsközösség az együttérzés, az együttműködés és a kölcsönös segítségnyújtás szellemét mélyítette el bennük. Az új, jogegyenlőségben fejlődő bolgár államban az eredeti tőkefelhalmozás idején keletkezett ellentétek főként bolgárok és bolgárok között feszültek, s nem a bolgárok és más nemzetiségűek között. A bolgár emberek és a bolgár állam az örmény genocídium idején a Törökországból menekülők ezreit, összesen 20 ezer keresztény üldözöttet fogadott be, ahogy a bolsevik forradalom és polgárháború elől menekülő 50 ezer oroszt. A szolidaritás e korábbi, a vészkorszakot megelőző példái is segítettek a zsidó polgártársak melletti kiállásban.

8. Milyen üzenetet hordoz végül is a holokauszt idején tanúsított egyedülálló bolgár magatartás, és milyen tanulságokkal szolgál ma nekünk, magyaroknak, bolgároknak, európai honpolgároknak? Talán feltételezésem, gondolatkísérletem eléggé meggyőző érvekkel szolgál arra az állításra vonatkozóan, hogy csak az a társadalom lehet immunis a rossz szándékú, fondorlatosan aljas nemzetközi avagy nemzetállami és pártpropagandával, és egyéb intézkedésekkel, médiamanipulációval szemben, amelyben léteznek köztiszteletnek, közmegbecsülésnek örvendő országos intézmények okos, bátor, igazságos és mértéktartó vezetőkkel – mint annak idején Bulgáriában a Bolgár Ortodox Egyház és a többtucatnyi kormánypárti és ellenzéki képviselő volt. De az ellenállás igazi alapja és támasza az, ha az adott országban kellő számban vannak normális emberek, vagyis kritikusan és higgadtan, azaz „józan paraszti ésszel" gondolkodó, a központi hatalomtól független, önálló egzisztenciával rendelkező, szilárd, ép, konzervatív erkölcsi alapokon álló személyek, valódi hazafiak, tehát nem fanatizálható alattvalók, hanem olyan öntudatos és bátor állampolgárok, akik az állam jogszabályait nem szentírásként kezelik, és előírásait nem követik vakon, hanem azokat a mindennapi tapasztalatok és az egyetemes értékek próbájának vetik alá, kiváltképp akkor, ha azok ellentmondanak a természetes erkölcsi érzéknek és a józan észnek.

Anton Baláž

Transzportok Szlovákiából

Anton Baláž *A feledés földje* című regényének új magyar kiadását dokumentáris függelékkel gazdagította. (Napkút, 2016)

A szerző *Reménytranszportok* című ismeretközlő könyvéből merít, melynek középpontjában az Izrael állam megalapítását követő kitelepítési akció áll. Az Állambiztonsági Szervek és D. Okáli, az akkori belügyminisztérium titkos megbízottja archívumainak titkosság alól történt feloldása után az író történelmileg hűen és új tények egész sorának felkutatásával felfedező módon rekonstruálja a magyarországi zsidók Szlovákiába menekülését s Izraelbe távozásuk drámai körülményeit. Szerkesztett részleteket adunk közre e válogatásunkban.

A magyar briha,[1] 1949–1950. Regényem hősei és csaknem 4000 szlovák zsidó számára a „Feledés földjévé" 1948 után Izrael állam vált, melybe legálisan kitelepülhettek. Ennek a kivándorlási akciónak a folyamatát *Reménytranszportok* című könyvemben dokumentáris formában is feldolgoztam. Megírására többek között leginkább talán az a magyarországi zsidó menekültekről szóló dokumentum késztetett, melyet a nyitranováki[2] kényszermunkatábor archívumának adatbázisában fedeztem fel, amelyet az 1948 februárjában végbement kommunista puccs után hozott létre az új, megtorló rendszer „osztályellenségei" számára.

E dokumentum Okruhlica főtörzsőrmester 1950. január 11-én kelt jelentése volt. A Belügyminisztérium Meghatalmazott Hivatalának parancsa szerint, mely a nyitranováki tábort irányította, dr. Jakab, a tábor orvosa kivizsgálta az idegen állampolgárságú személyeket, és „hogy bizonyíthassa az izraelita hitvalláshoz való tartozásukat" – azaz, zsidók-e –, a jelen levő férfiakat testi vizsgálatnak vetette alá. A kapcsolt megítélésben megállapította, hogy „Szuly János péniszéről nincs eltávolítva a praeputium, mivel csak azután keresztelkedett át izraelita hitvallásra, miután házasságot kötött az izraelita Špaloňová Edmával. Nagy Jenő péniszéről el lett távolítva a praeputium, és az anyja azt állítja, hogy erre mindjárt a születése után került sor."

Meglepetéssel és szégyenérzettel olvastam tovább a főtörzsőrmester jelentését az internált magyar zsidók faji kivizsgálásáról – mivel budapesti zsidók egy csoportjáról, férfiakról, nőkről, gyerekekről volt szó. A nőknek zsidó származásuk bizonyítására valamely zsidó ünnepet kellett megnevezniük, a gyerekeknek pedig el kellett mondaniuk a *Manistane* című imát. Meglepett, hogy erre a faji kivizsgálásra Szlovákiában 1950-ben került sor, öt évvel a második világháború befejeződése után, a háborús szlovák állam összes faji törvényének s a velük kapcsolatos megalázó eljárásoknak a megszün-

[1] Briha (bricha) – az illegális palesztinai kivándorlást ún. briha(menekülés)-irodák bonyolították le.

[2] Nováky

tetése után. Mindez ráadásul ugyanabban a nyitranováki táborban történt, melyből 1942 tavaszától őszig a szlovákiai zsidókat Auschwitzba és a többi náci haláltáborba szállították. 1942. szeptember 22-én, a legnagyobb zsidó ünnep, Jóm Kippur napján, épp Nyitranovákról ment el az utolsó transzport. Marhavagonokban, embertelen higiéniai feltételek mellett további ezer férfit szállítottak a haláltáborokba.

Amikor a Belügyminisztérium Meghatalmazott Hivatala archívumában nyomozni kezdtem a parancs értelmét illetően, melynek alapján Okruhlica főtörzsőrmester a tábori orvos részvételével ellenőrizte az internáltak zsidó származását, megállapítottam, hogy a magyar zsidók számos csoportjának egyikéről volt szó. Azok a budapesti kormány 1948 decemberében elfogadott döntése alapján, mely szerint leállítják az Izraelbe való kivándorlást, illegálisan érkeztek Szlovákiába. A Palesztin Hivatal segítségével, mely a szlovákiai zsidók kivándorlását szervezte, a Pozsonyból Izraelbe tartó transzportok valamelyikébe lettek besorolva. Azokat a magyar zsidókat, akiket a határ illegális átlépésekor elkaptak, elítélték, és a nyitranováki táborba küldték. 1948 februárja után az a „politikai és gazdasági felforgatók" s a rendszer más ellenségei ezrei számára munka- és nevelőtáborrá vált. S a zsidó, Orwell nyelvén szólva, izraelita eredetük megállapítására szolgáló megalázó eljárás volt a feltétele annak, hogy engedélyt kaphassanak a kivándorlótranszportok egyikébe való beiktatásra. Ezt a feltételt az Államvédelmi Osztály[3] szabta meg. A Belügyminisztérium Meghatalmazott Hivatala csak annak a beleegyezésével szüntethette meg a tábori büntetést és adhatott engedélyt a legközelebbi kivándorlótranszportba való besoroláshoz.

Elkezdtem érdeklődni ezek iránt a transzportok iránt, melyek Pozsonyból már nem sokkal a második világháború befejeződése után indultak, s melyekkel Palesztinába több mint hatvanezer zsidó menekült a szomszédos országokból, főleg Lengyelországból.

Az Államvédelmi Osztály Pozsonyi Kerületi Parancsnokságának hivatalos, 1949. március 24-i jelentése szerint, melyet az SZLKP[4] főtitkárához, Štefan Bašťovanskýhoz intéztek, Pozsonyon 1945-től 1949 februárjáig „több mint 150 000 ilyen zsidó menekült ment át, méghozzá mindannyian a dévényújfalusi[5] határátkelőhely útlevélvizsgálatával". A transzportok Szlovákiából a Belügyminisztérium határozata (č. Z/s-3.559-18/IV-46) s a Belügyminisztérium Meghatalmazott Hivatala 1948. február 11-én felújított rendelete (4820-VII/7-48) alapján távoztak, s a pozsonyi Szociális Gondozás Meghatalmazott Hivatala szállíttatta el őket, konkrétan annak repatriációs részlege. Az eredetileg a Szlovákiába Romániából, Magyarországról és részben Kárpát-Ukrajnából érkező, szlovák nemzetiségű áttelepültek fogadására létesült.

„Kezdetben az összes zsidó menekültet Lengyel-, Magyarországból, Romániából stb. – áll a Bašťovanskýhoz intézett jelentésben – a dévényújfalusi menekülttáborban helyezték el, később a pozsonyi Central Szállodában, legvégül a pozsonyi Zsidó Hitközség étkezdéjében. A pozsonyi Szociális Gondozás Meg-

[3] ÁVO – szlovákul ŠtB

[4] Szlovákia Kommunista Pártja

[5] Devínska Nová Ves

hatalmazott Hivatalának kötelessége volt e személyeket a hivatalnokai (E. Samek, a repatriációs részleg elöljárója és Ľ. Kalina hivatalnok) által igazoltatni. Az igazoltatás után repatriációs iratokat adtak ki nekik, a Szociális Gondozás Meghatalmazott Hivatala repatriációs részlegének pecsétjével. Az említett Kalina hivatalnok ilyen repatriációs iratokat állított ki, úgy, hogy összeírta a menekültek nevét, bevallásuk alapján, jegyzéket készített róluk, majd azt a nevezett pecséttel s a saját aláírásával látta el. Alaposabb átigazolásokat nem végzett. Az így összeállított transzportot átadta Šalamun Friedmann-nak, a Zsidó Hitközség alkalmazottjának, aki a transzportot a dévényújfalusi vámőrség útlevélvizsgálatához kísérte, majd onnan az ausztriai Marchegg állomásra. Ott a transzportot a Zsidó Hitközség és a bécsi Palesztin Hivatal már ott várakozó tagjainak adta át, akik azt átvették. A jelentés szerint a menekülteket utána transzportokban Palesztinába szállították."

Egy 1949-ből való plakát, mely arra szólítja fel a fiatal zsidókat, vándoroljanak ki Izraelbe

Az az adat is érdekes, hogy milyen útvonalakon érkeztek e menekültek Szlovákiába: Lengyelországból Sobiboron és a Magas-Tátrán, Oroszországból Sanokon, Romániából Oroszváron, Magyarországról Sátoraljaújhelyen, Királyhelmecen, Szepsin, Ipolyságon, Füleken, Somorján és Komáromon keresztül. A határon többnyire csempészek segítségével keltek át, akiknek az államvédelem megállapításai szerint „személyenként 3000 forintot" fizettek. A Belügyminisztérium Meghatalmazott Hivatala 1948 februárja után a menekülteket a határon túlra szállítani csak az állambiztonsági szervek felügyelete alatt engedélyezte, melyek előbb minden menekültet „lusztráltak", azaz állambiztonsági szempontból átigazoltak.

A menekültek transzportjai 1949-ig Pozsonyon minden nagyobb probléma nélkül jutottak át, de a Belügyminisztérium Meghatalmazott Hivatala 1949. február 28-án az „izraelita hitvallású menekültek" további transzportjait betiltotta, annak ellenére, hogy a városban még 800 volt belőlük – s a kivándorlási akció hivatalos leállítása után Magyarországon további ezrek próbáltak illegálisan Izraelbe jutni.

Ezeknek az embereknek a sorsát, akiknek a menekülése Magyarországról a klasszikus zsidó exodus jeleivel bírt, *Reménytranszportok* c. könyvem A *magyar briha kétszeres történelmi látószögből*, *Rajk halált hozó árnyékában* és *Az utolsó kivándorlók – a kiutasítottak és kitoloncoltak* című fejezeteiben mutattam be. E dokumentumfüggelékben ezek leglényegesebb részeiből merítek.

A magyar briha kétszeres történelmi látószögből. […] Robert J. Büchler izraeli történész, a csehszlovákiai zsidó közösségről összeállított enciklopédia projektjének a feje a jeruzsálemi Jad Vasemben, 1996-ban a cseh Soudobé dějiny[6] c. szaklapban publikálta *A magyarországi zsidók illegális emigrációja Izraelbe 1949-ben, a csehszlovákiai biztonsági archívumok szemszögéből* című tanulmányát. Hozzáteszem, hogy a Cseh Köztársaság Belügyminisztériuma prágai archívumáról van szó, úgyhogy a tanulmányból hiányzik a szlovák biztonsági szervek „archívumi szemszöge" (kivéve néhány, a tanulmány függelékében idézett dokumentumot). Azt könyvem e fejezetéhez a pozsonyi Szlovák Nemzeti Archívumban őrzött többféle alapból – főként a belügy meghatalmazott hivatalának levéltári alapjából – sikerült összegyűjtenem. Büchler tanulmánya ennek ellenére a háború utáni történelem e többnyire ismeretlen, drámai fejezetéről sok, nálunk egyelőre még nem közölt tényt tár fel.

A szerző a tanulmány bevezetőjében megállapítja, hogy a zsidó állampolgárok kiköltözködését 1948 végén betiltották, 1949 elején pedig a magyar szervek leállították a Magyarországi Cionista Szervezet s a hozzá tartozó ifjúsági szervezetek működését is. Megtoldom, hogy elsősorban a Hasomer Hacair szervezetről volt szó, mely az azt követő illegális emigráció időszakában – melyet héberül megfelelően és kifejezőbben a briha, azaz menekülés szóval illettek – jelentős szerepet töltött be. És mivel Büchler nem írja meg az okát, miért állították le a kivándorlást, én kiegészítem, hogy ez a Szovjetunió nyomására történt, és biztos az országon belül uralkodó viszonyok is hozzájárultak, ahol, Szlovákiához hasonlóan, folytatódtak a zsidóellenes zavargások, s újraéledt az antiszemita hangulat.

„Nevezettek izraelita típusúak". Az Izrael államba való Kivándorlási Minisztériumban a belépő vízumok kiadásával – melyekért a Palesztin Hivatal dolgozói jártak Prágába – az utóbbi hetekben kevesebb gond volt, mint az Ausztria és Olaszország pozsonyi főkonzulátusain kiadott átutazó vízumokkal. Nem mintha a konzulátus dolgozói nem lettek volna hajlandóak a jövendőbeli kivándorlóknak megadni azokat, a gond azzal volt, hogy az Államvédelmi Osztály civilbe öltözött ügynökei a konzulátus minden egyes látogatóját elmenetelekor feltartóztatták, igazoltatták. Sőt, ezeket a csehszlovák állampolgárokat némely esetben indokolatlanul meg is fenyegették, vagy ellenkezőleg: együttműködésre szólították fel őket.

Dr. Kalinának, a Palesztin Hivatal vezetőjének kezdett elege lenni a légkörből, melyet az Államvédelmi Osztály a zsidó hitközségek és a Palesztin Hivatal körül kezdett terjeszteni. Az idős pozsonyi ügyvédnek – aki magára vette a terhet, hogy technikailag és anyagilag biztosítsa a Szlovákiából Izraelbe való kivándorlás akcióját – sok eseménytől, mely Pozsonyban az 1949-es év végétől történt, már szinte borsódzott a háta.

S dr. Kalinának hasonlóan borsódzott a háta, amikor beleolvasott a nyitranováki kényszermunkatáborban tartott, az izraelita hitvallású magyar állampolgárokra vonatkozó ügyiratba. Az ügyiratot hírnök hozta egyenesen a megbízottól, azzal az üzenettel, hogy minél hamarabb nézze meg, mert úgy döntött,

[6] Jelenkori történelem

kegyelmet ad nekik, ha a hivatala megszerzi számukra a megfelelő, a legális kivándorláshoz szükséges papírokat. Legalább egy jó hír, gondolja Kalina, s azonnal nekilát az irat olvasásának. Valamilyen Okruhlica főtörzsőrmester ugyanis, aki ezeknek az embereknek a névjegyzékét összeállította, és most átküldte a megbízottnak, a következőket írta:

„Annak bizonyításában, hogy izraelita hitvallásúak, a pozsonyi, izraelita hitvallású Šimon Gavora segédkezett egy nála levő héber könyv segítségével, valamint dr. Jakuš, a tábor orvosa. A mellékelt jegyzőkönyveken kívül csatolom a kivizsgált személyek hitvallásáról szóló bizonylatot:

Friedmann Klára – tökéletesen bírja a héber nyelvet.

Szuly János – héberül nem tud, az orvos nem vizsgálta ki, mivel ő maga kijelentette, hogy péniszéről nincs eltávolítva a praeputium, mert csak 1929-ben keresztelkedett át izraelita hitvallásra, miután házasságot kötött az izraelita származású Špaloňová Edmával.

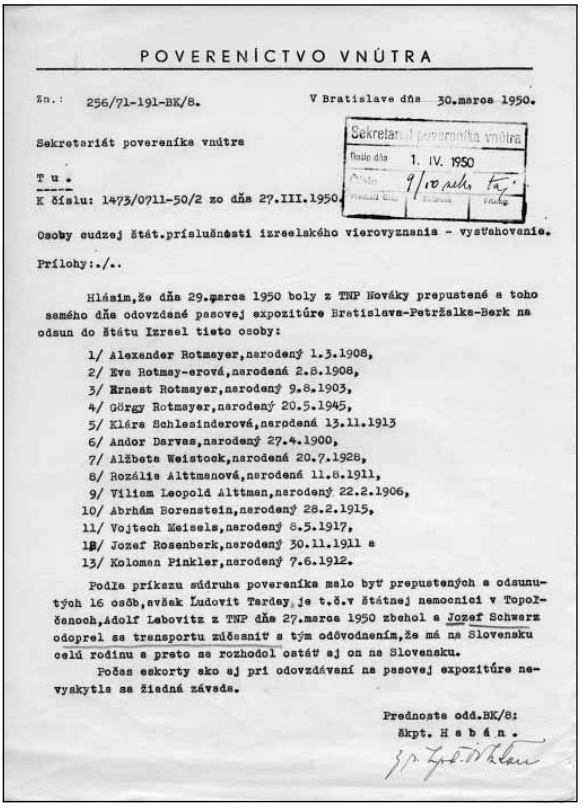

POVERENÍCTVO VNÚTRA

Zn.: 256/71-191-BK/8. V Bratislave dňa 30.marca 1950.

Sekretariát poverenika vnútra

Došlo dňa 1. IV. 1950

Číslo 9/10 pršl. taj.

Sekretariát poverenika vnútra

Došlo dňa 1. IV. 1950

Číslo 9/10 pršl. ta

következő oldalakon is folytatódott. A Palesztin Hivatal vezetője így megtudta, hogy Pentsy Augusta csak részben bírja a héber nyelvet, Guttmann Margita és Mansdorf Cecília jól, Wittenberger Margit csak a héber ünnepeket tudja felsorolni, különben beszélni és olvasni héberül nem tud, mivel Magyarországon többnyire szintén csak a magyar nyelvet használta. De az őrmester nála, akárcsak a többi kihallgatottnál, akik nem tudtak, vagy csak részben tudtak héberül, nem felejtette el megjegyezni, hogy „izraelita típusú", azok pedig, akik nem tudnak jól héberül, ezt azzal magyarázzák, hogy Magyarországon magyar nyelvű imakönyveket használtak.

Okruhlica főtörzsőrmester mögött dr. Jakuš, a tábor orvosa sem maradt le, aki az összes internált zsidó férfit kivizsgálta, „tényleg izraelitáról van-e szó". Megállapította, hogy a többségük péniszéről el lett távolítva az előbőr, de „e lelet alapján még nem állítható, hogy valaki izraelita, mivel a praeputium később, valamilyen betegség alapján is lehetett eltávolítva" – zárja le kétkedve véleményezését a tábori orvos.

Hát, kíváncsi vagyok, mit szólt ezekhez a faji véleményezésekhez a marxista Okáli, gondolta magában dr. Kalina, miután megismerkedett a nyitranováki tábor terjedelmes aktájának tartalmával. Észrevette, hogy úgy a főtörzsőrmester, mint a tábori orvos rendkívül ügyeltek arra, nehogy használják a jegyzőkönyvben a zsidó szót. Az állami szervek köreiben, főként a kommunista rendszerváltás után, elterjedt ez a ködösítő terminológia, még az Államvédelmi Osztály is ezt használta. Szintén „izraelita hitvallású csehszlovák állampolgárokról" beszél, akik illegálisan lépik át a határokat, részt vesznek a csempészésben, és főleg az „idegen valuták eltitkolásában" (értsd amerikai dollárok). A háború utáni Csehszlovákiában valóban büntetendő volt az antiszemitizmus és a fajgyűlölő nézetek terjesztése, s a pozsonyi piactéren az előző évben végbement „zsidóellenes rendbontás" bujtogatóit néhány hónapra börtönbe zárták. De alig néhány év elteltével a zsidók újra a nyitranováki táborba kerültek, habár ezek most magyar zsidók. S ahhoz, hogy kijussanak belőle, most nem megkérdőjelezniük kell a zsidó eredetüket (pl. keresztény házassággal), ellenkezőleg: azt mindenképpen hihetően muszáj kimutatniuk!

Ez akár egy sanyarú zsidóvicc témája is lehetne, ha nem volna szomorú igazság, gondolja magában Kalina, az öreg fiskus. S eszébe jut, vajon hogyan állnák meg a helyüket ebben a vizsgában a szlovák, illetve csehszlovák zsidók, ha a „szervek" előtt igazolniuk kéne „izraelita eredetüket"? Ők nemcsak hogy nem imádkoztak héber imakönyvekből, hanem cseh és szlovák iskolákba jártak, héberül többnyire még énekelni sem tudtak. Az első transzportokban, melyekben a zsidó fiatalokat Lengyelországba szállították, azt az ezer gyönyörű fiatal zsidó lányt, szlovák népdalokat és cseh cserkészdalokat énekeltek. Csak akik abszolválták a hachsarát – a Palesztinába való kivándorlásra felkészítést, melynek folyamán be kellett bizonyítaniuk, hogy a zsidók is képesek testi munkát végezni –, azok tanultak meg néhány kibucbeli dalt…

A Palesztin Hivatal vezetője tudatosítja magában, újra hagyta, hogy a múlt kerítse hatalmába, az átélt szenvedésekre való visszaemlékezés. De hiszen nemcsak a zsidók szenvedtek, hangsúlyozzák most egyre gyakrabban az elvtársak, a fasiszta csizma mindnyájunkat tiporta. És bár a zsidók a hátukon másféle fekete csizmákat is éreztek, erről már inkább nem nagyon beszélnek. Az

azokból a rémes évekből levont tanulságot azonban senki sem veheti el tőlük. Sokuknál ez vezetett az elhatározáshoz, hogy kivándoroljanak Izraelbe.

Az első kivándorlási transzportokkal 1948 őszén főleg fiatalok, tizennégytizenöt éves gyerekek mentek ki. Azok, aki összes rokonukat elvesztették, sokan testileg-lelkileg meggyötörten tértek vissza a haláltáborokból, de képesek voltak gyorsan összeszedni magukat. Már a maguk türelmetlen kibucos-építő álmaikat álmodták, alig bírták kivárni, hogy leugorjanak Haifában a hajóról, lábuk Izrael földjét érintse. S hitték, hogy ez most már mindörökre lesz, befejeződik őseik végtelen exodusa, és azt az Ígéret földjére való diadalmas visszatéréssel tetőzik be.

Partraszállás a hajóról Izrael földjén, Haifában

Igen, igen, suttogja maga elé Kalina, az első transzportokban valóban emelkedett hangulat uralkodott, a pozsonyi nagyállomásról zenével, hangoskodva kísérték ki őket. Most, nem egész fél évvel később, már jóval csendesebben, szinte feltűnésmentesen töltik be a mellékvágányra állított személyvagonokat. Valami megváltozott, a nyugodt elmenetel – a lengyel- és magyarországi transzportok betiltása után – ideges meneküléssé vált. Csak gyorsan, gyorsan…

A Palesztin Hivatal húsz embere annyit dolgozik, amennyit csak bír, érzik, verseny ez az idővel. Kalina ezt akkor tudatosította, amikor a magyarországi zsidók illegálisan kezdtek Pozsonyba érkezni. El kellett őket szállásolniuk, minél hamarabb elintézni számukra a hajléktalanok útlevelét – még mielőtt a hivatalok a csehszlovák törvények értelmében kiutasítanák őket. A búcsúzás ezért lerövidült, a Palesztin Hivatalba már olyan emberek is érkeztek, akiknek eredetileg nem volt szándékuk kivándorolni. Némelyiküknek pedig azt az Államvédelmi Osztály – melynek ellenőrzése alatt intézték most már a transzportokat – nem is akarta megengedni.

Visszatér a tábori iratokhoz, majd az irodájába hívatja Kardošt, a transzportrészlegen dolgozó fiatal orvostanhallgatót. Megmondja neki, állítsa össze a jelentés szerint az internált magyar zsidók névjegyzékét, melynek alapján kérik majd számukra a prágai küldöttségen a kollektív útlevél kiadását. – És azokat a fajgyűlölő zagyvaságokat, melyeket odafirkáltak, inkább ne is olvassa, mert hamarabb szökik meg ebből a kommunista paradicsomból, mintsem sikerülne útnak indíttatnunk az összes transzportot – mondja Kalina, s keze, melyben a nyitranováki táborról szóló terjedelmes ügyiratot tartja, megremeg.

Archleb Gály Tamara fordítása

Matatias Carp

Cartea Neagră

Előszó az alapkiadáshoz*

MATATIAS CARP

CARTEA NEAGRĂ

SUFERINȚELE
EVREILOR DIN ROMÂNIA
1940–1944

CU O PREFAȚĂ
DE
Dr. ALEXANDRU ȘAFRAN
Șef rabin al Cultului Mozaic din România

Vol. I
LEGIONARII ȘI REBELIUNEA

A második világháború véget ért. Arra azonban még várni kell, hogy az okmányokat s a „papírokat" is aláírják, pecséttel lássák el, s a háborút protokolláris ünnepélyességekkel eltemessék. A fegyverek azonban elnémultak.

A felfuvalkodott és bűnöző nagyravágyás, amely oly sok ideig dacolt az emberiség összes erkölcsi és szellemi erőivel, most elfojtva és megbilincselve hever. A békét biztosítani kell, a népek szabadok akarnak lenni, s a jog módosításra szorul. Az élet tovább folyik, gyorsan bontakoznak ki az új események, s a régieket elfelejtik. De az utolsó évtized folyamán sok minden történt, amire állandóan emlékeztetni kell, amit sohasem szabad elfelejteni.

Ezek közül a legfájdalmasabb az, ami az európai zsidósággal történt. A Szovjetunió népein kívül ebben a háborúban magukat nem kímélve a történelem legmegrendítőbb véráldozatát állították lelkesedve és rajongva a haza s a magasztos erkölcsi eszmények szolgálatába. Egyetlen más népet sem találunk azonban a világon – még ha a Szövetséges Nemzeteket együtt számoljuk is –, amely annyi fiát áldozta volna fel a hazáért, az igazságért, a szabadságért és az emberségért, mint a zsidó nép.

És mégis, még nem jött el az ideje annak, hogy az 1933–1944 közötti zsidó szenvedések teljes történetét megírják. Vizsgálatokat, adatgyűjtéseket, kutatásokat az egész világon folytattak. […] Azt akarom, hogy mindenki ismerje az igazságot, csakis az igazságot, a teljes igazságot.

[…] Ezért egy pillanatra fel fogom lebbenteni a szemfedőt, mely a több mint 400 000 halottat takarja, s félrevonom a leplet is a rablásról, mely értékben meghaladta az egymilliárd dollárt.

A könyv minden adatát megvizsgáltam, ellenőriztem, minden állítás bizonyítékokra épül, melyek közül a legtöbb cáfolhatatlan. Ez a könyv nyilatkozatokból, tanúvallomásokból,

* A Primor Kiadó 1993-ban megjelentetett *Holocaust Romániában 1940–1944* című kötetének szerzői és fordítói előszava – rövidített szöveggel

a Zsidó Hitközségek Szövetségének hivatalos közleményeiből, hivatalos fotokópiákból áll. Rajtuk a közigazgatási hierarchia minden tagjának (a Marsalltól az utolsó őrmesterig vagy irodafőnökig) aláírása megtalálható. Fényképek és más dokumentumok (rendeletek, közlemények, táviratok, adásvételi szerződések, öngyilkosságot bejelentő nyilatkozatok, bírósági határozatok stb.), kivizsgálásokról szóló jelentések sorakoznak a könyvben. A vasgárdista rablásokat és gyalázatosságokat majdnem az egész országban két olyan keresztény ügyvéd vizsgálta ki még a rendszer összeomlása előtt, akiket a „Vasgárdista Segély" erőszakolt rá a Zsidó Hitközségek Szövetségére. A vasgárdista lázadás idején történő rablásokat és gyalázatosságokat egy kb. 30 zsidó ügyvédből álló bizottság konstatálta, amely a Zsidó Hitközségek Szövetségétől kapott erre megbízatást.

Annak az anyagnak egy része, amelyre ez a könyv támaszkodik, a Zsidó Hitközségek Szövetsége levéltárának birtokában volt, amelynek dokumentumgyűjteményéből csak az maradt meg, amit én mentettem meg, még mielőtt a Romániai Zsidók Központi Hivatalát létrehozták volna. A többit egy pincesarokba lökték, ahol 1945. augusztus 23-a után csak egy rakás penészes papírt találtam.

Egyes utasításokat a Zsidó Világszövetség Kivizsgáló Bizottságának Romániai Részlege által szervezett vizsgálat eredményeinek segítségével ellenőriztünk és egészítettünk ki; az ő segítségükkel adtuk ki ezt a könyvet is.

[…]

A kezdeti szándék az volt, hogy a könyvnek tartalmaznia kell az egész dokumentumanyagot, amelyre épül. De ehhez 10-12 kötetre lenne szükség, s ez ma nem valósítható meg. Lehet, hogy ez a jövő feladata lesz.

A romániai zsidók szenvedéseinek Fekete Könyve kizárólag az én személyes munkám, és mindenért, amit tartalmaz, én vállalom a felelősséget. Az adatgyűjtés még 1940 júniusában kezdődött, és az anyagot 1943 tavaszán kezdtem rendezni egyetlen munkatársam, a feleségem segítségével, akivel megosztottam a munkát, a gyötrődést s az üldözések veszélyeit.

1946. január

Előszó a fordításhoz

Ion Antonescu marsall, Románia hajdani „államvezére", a vádlottak padján azt állította, hogy megmentette a romániai zsidók életét, mert nem szolgáltatta ki őket Németországnak.

Ezt az állítást azóta valamennyi román történész átvette, a román sajtó- és propagandatermékek 40 év óta harsogják a világba, hogy Románia volt az egyetlen német befolyás alá került ország, ahol a zsidókat a második világháború idején megkímélték. Ugyanakkor ezeknek a „termékeknek" a szerzői az újságcikkek százaiban és a propagandakiadványok tucatjaiban azt próbálják elhitetni a nemzetközi közvéleménnyel, hogy a magyarok a zsidók százezreit pusztították el.

A magyarellenes sovinizmustól fűtött tákolmányok szerzői közül már primitívségénél fogva is messzire kiemelkedik Oliver Lustig, akiről a Nagy-Románia Párt egyik kiadványa nemrég kürtölte világgá, hogy még mindig ezredesi rangot visel Romániában. E „jeles" szerző immár két könyvet írt az észak-erdélyi zsidók deportálásáról. Műveiből kiderül, hogy

a magyarok génjeik által determinált gyilkosok. A románok pedig a tolerancia, az emberiesség és a filoszemitizmus bajnokai, mert őket meg erre determinálták génjeik.

Vannak tehát ártatlan, bűnös vagy kevésbé bűnös népek?! Minden nép emberekből áll, és az emberek között vannak nemes lelkű idealisták, bűnözők és egyszerűen átlagosak. Ez utóbbiak vannak a legtöbben, és ezek lehetnek jók is, rosszak is, attól függően, hogy merre sodorják őket körülményeik.

Ugyanez a helyzet az antiszemitizmussal. Talán egyetlen olyan ország sincs a világon, ahol ne lettek volna és ne lennének antiszemita emberek. Számukat nem a gének minősége, hanem a történelmi körülmények határozták és határozzák meg. Ebbe egyelőre bele kell törődnünk, mint ahogyan bele kell törődnünk a bűnözők létezésébe is. Legfeljebb annyit tehetünk, hogy a törvények szigorával korlátozzuk agresszivitásukat. A törvényeket pedig a mindenkori államhatalomnak kell meghoznia és alkalmaznia.

A nagy baj akkor következik be, amikor az államhatalom az emberi gonoszságot, és ezen belül – többek között – az antiszemitizmust szolgálja. Ha ilyen eset bekövetkezik, akkor minden becsületes embernek el kell ítélnie az illető állam bűnös politikáját, de ebben az esetben *senkinek sincs joga bűnös nemzetekről vagy népekről beszélnie.* Ahol bűntettet követnek el, ott az a személy is létezik, aki a bűntettet elkövette. A bűntettekért el kell ítélni a bűnözőket, akármennyien is vannak. Ha a bűnösséget általánosítjuk, magunk is bűnözők leszünk.

Magyarországot 1944. március 19-én megszállta a náci államhatalom hadserege, és ez a tény megszüntette, vagy legalábbis nagymértékben korlátozta a magyar állam szuverenitását. A megszállók erőszakszervei szabadon garázdálkodhattak, s az immár csak névleges államfő, Horthy Miklós még a törvényes magyar miniszterelnök vagy a belügyminiszter letartóztatását sem akadályozhatta meg. Az országra kényszerített bábkormány engedélyezte a zsidók Németországba való deportálását.

A háború után mindenkit elítéltek, akiről kiderült, hogy felelőssé tehető a zsidók ellen elkövetett bűnökért. Az elítéltek bűnösségét mindmáig senki sem merészelte Magyarországon nyilvánosan kétségbe vonni.

Más a helyzet Románia esetében. Romániát sohasem szállták meg a nácik, az akkori Románia területén elkövetett bűnökért elsősorban a szuverén román állam felelős.

A felülről gyakorolt román antiszemitizmus a modern román államal együtt született meg. Az 1866-os román alkotmány VII. cikkelye kimondta, hogy csak a keresztények kaphatnak román állampolgárságot. 1878-ban a berlini kongresszus megpróbált nyomást gyakorolni a román kormányra: csak abban az esetben akarta elismerni Románia függetlenségét, ha törlik a VII. cikkelyt. A kormány törlésre javasolta az Európában akkor már példátlan cikkelyt, de ez a javaslat kiváltotta a képviselők többségének az ellenkezését. Vasile Conta filozófus például a következőképpen szónokolt a parlamentben:

„Egy állam létezésének és fejlődésének első feltétele az, hogy polgárai ugyanahhoz a fajhoz tartozzanak, hogy ugyanaz a vér folyjék ereikben, mert ebben az esetben […] az államot alkotó minden polgár vonzódik egy-

máshoz egy általános szeretetérzés révén, amelyet fajrokonszenvnek nevezünk. Sőt még ennél is többről van szó. Ha arra gondolunk, hogy az egyazon néphez tartozó egyének ereiben ugyanaz a vér folyik, megértjük, hogy az átöröklődés következtében az ugyanahhoz a néphez tartozó egyének nagyjából ugyanúgy gondolkodnak, úgy, hogy nagy megpróbáltatások és különleges események alkalmával mindegyikük szíve ugyanabban a ritmusban fog verni, mindegyik ugyanúgy fog vélekedni, mindegyikük ugyanazért a célért fog cselekedni. Más szavakkal: a nemzetnek, mely egyetlen fajból fog állani, egyetlen súlypontja lesz, és csakis, csakis egy ilyen nemzet állama teremtheti meg a legjobb feltételeket ahhoz, hogy erős, időtálló és fejlődőképes legyen."

A romániai zsidók nem kaphatják meg tehát a román állampolgárságot, mert:

„[…] a legjobban kialakult s a legkülönállóbb a világ nemzetei közül […] A lényeg az, hogy egy olyan faj hozta létre, amelyik mindig megőrizte önmagát. Törvényeik gyűjteménye, a Talmud politikai, polgári, közigazgatási, közrendet biztosító, de még közösségi és egyéni higiéniára vonatkozó törvényeket is tartalmaz […] Sőt, ami ennél több, még hazájuk is van. Igaz, nem valóságos hazájuk, hanem képzeletbeli Palesztina, de azt annyira szeretik, és annyi hazafias érzelmet táplálnak iránta, hogy egy másik haza iránt már nem marad hely bennük a szeretet és a hazafiasság számára. […] A politikai törvényeken kívül Mózes még házi törvényeket is alkotott számukra: ami említésre méltó ezekkel a törvényekkel kapcsolatban, az, hogy megtiltják a zsidók számára az idegenekkel való egybeolvadást a házasság által […] Hogy ez a törvénygyűjtemény szilárd maradjon, hogy mindörökre ebben a formában maradjon meg, vallás formájába öltöztették, hogy ilyenképpen örök életű legyen, mint a vallás igazsága. Nekik egymás között erkölcsösen kell viselkedniük, de az idegenekkel való kapcsolataikban erkölcstelenek is lehetnek, ha ezáltal leigázhatják őket, mert semmi sem számít erkölcstelennek nekik, ha ezzel megkönnyítik a Messiás eljövetelét."

A VII. cikkelyt nem is törölték, de módosították: a romániai zsidók egyénileg folyamodhattak a román állampolgárságért. 1866 és 1902 között összesen 3469 román zsidó kérelmét bírálták el kedvezően, ugyanakkor folytatódtak a zsidóellenes intézkedések. A román törvényhozás 1867 és 1913 között 196 kirekesztő jellegű, antiszemita törvényt szavazott meg, nevetséges indoklásokkal olyan személyiségeket utasítottak ki Romániából, akik munkásságukkal örök időkre beírták nevüket a román kultúra történetébe. A romániai zsidók csak 1919-ben, a Párizs környéki békeszerződések kényszerítő nyomása következtében nyerték el a román állampolgárságot.

A két világháború között a román politikai elit hihetetlenül korrupt és cinikus volt. Fokozott mértékben jellemezte az, amit általában a *„bizantinizmus"* szóval szoktunk jelölni. A rendkívül gyenge középréteg (még a kortárs magyar középosztálynál is elmosódottabb volt) keleti értelemben vett szolgaisággal leste a hatalom parancsait. 1920 után a megnövekedett Romániának olyan feladatokkal kellett volna megbirkóznia, amelyek meghaladták képességeit. Az elhamarkodott,

rosszul átgondolt földreform – csak magyarellenes intézkedései voltak sikeresek –, és a hasonlóan rossz ipari és bankpolitika a szakadék szélére sodorták az országot. A nagy gazdasági válság idején és után már nem voltak elégségesek a kormányzáshoz a tradicionális módszerek. A közigazgatási brutalitást ki kellett egészíteni az eleinte leplezett, később már nyílt központi diktatúrával is. A csendőrség és rendőrség mellett a katonaságot is igénybe kellett venni. *„Románia II. Károly uralma alatt egy olyan véresen kegyetlen korszakot élt át, amelyre nincs példa más népek történetében"* – írja emlékirataiban *Nechifor Crainic*, a két világháború közötti időszak egyik legjelentősebb gondolkodója, költője és politikusa. 1938 és 1944 között Romániában három diktatúra követi egymást: a *királyi*, a *vasgárdista* és az *Antonescu-féle* diktatúra.

A zsidók ellen elkövetett gyilkosságok sorozata Európában nem Németországban, hanem Romániában kezdődött. 1940 júniusában a szovjet ultimátum miatt Besszarábiából visszavonuló román hadsereg katonái iszonyatosan bestiális gyilkosságokat követnek el útvonalukon. Egyes román források szerint azért hajtották végre rémtetteiket, mert állítólag a zsidók kicsúfolták és megtámadták (!) őket. Erre bizonyíték nincs, de nem is hihető el. A vasgárdista „zendülés" idején, 1940 januárjában (vasgárdisták vagy mások) Bukarestben 121 zsidót gyilkolnak meg bestiálisan. Ezt a tömegmészárlást követi 1941 júniusában a iaşi pogrom a maga *8-12 ezer* áldozatával. A németek oldalán előrenyomuló román hadsereg 1941. június 22-e és szeptember 21-e között 166 ezer zsidót gyilkolt meg. Ezeket az eseményeket követte az életben maradt zsidók deportálása, lágerekbe gyűjtése és megsemmisítése. Így tehát Antonescu marsallnak azt az állítását, miszerint megmentette a romániai zsidók életét, mert nem szolgáltatta ki őket Németországnak, a következőképpen lehetne pontosítani: meghagyta ugyan az ókirályságbeli és dél-erdélyi zsidók egy részének életét, de szinte teljesen kiirtotta a besszarábiai, észak-bukovinai és transznisztriai zsidókat, összesen kb. 340 ezer embert. Ma ezek a területek nem tartoznak Romániához, mint akkor, tehát a román történészek *„joggal"* állíthatják, hogy Antonescu megkímélte a romániai zsidók életét. Tény, hogy már a *„romániai"* zsidók deportálására is kiadta a parancsot, de az ortodox egyház és Mária anyakirályné kérésére (no meg a Szövetségesek fenyegetése miatt) elállott szándékától. A nácik nem is nagyon sürgették, hiszen szentül hitték, hogy a *„biztató kezdet"* után alapos munkát fognak végezni. *Ma, 1993-ban erről a Ion Antonescu marsallról utcát neveztek el Nagyváradon…*

Hogy a román kormány mennyire tudatosan végezte az etnikai tisztogatást a második világháború idején, arról Mihai Antonescu (Ion Antonescu bizalmasa és helyettese) egyik jegyzőkönyvben megőrzött beszéde tanúskodik, melyet 1941. július 8-án tartott meg a Minisztertanácsban:

„…nem szabad irgalmaznotok senkinek. Én nem tudom, hogy mikor, hány évszázad múlva kerülhet sor arra, hogy a román nemzetnek lehetősége nyíljék a mostani teljes cselekvési szabadságra s az etnikai megtisztulásra. Most jött el annak az ideje, hogy urak legyünk a saját földünkön! Használjuk fel a lehetőséget! Nem törődök azzal, hogy a világ barbároknak fog tartani minket. A rómaiak is renge-

teg barbárságot követtek el kortársaik ellen, s mégis ők teremtették meg a világ legnagyszerűbb birodalmát. Ha szükséges lesz, használjátok a gépfegyvereket, és én mondom azt, hogy nincs törvény! Különleges törvényeket fogunk alkotni, de semmiképpen se hátráljatok meg, gondoljatok arra, hogy ma törvényeket hozhatunk, de holnap mi lehetünk az elsők, akik megszegjük ezeket. Így tehát félre minden formalizmussal, cselekedjetek teljesen szabadon! Magamra vállalom a teljes felelősséget, és kinyilvánítom nektek: Nincs törvény!"

A bukaresti francia nagykövet a következőket jelentette 1941 novemberében: *„Ma már nem lehet kétséges, hogy szisztematikusan járnak el,* s *népirtási tervüket már előzőleg kidolgozták."*

Matatias Carp 1946 és 1948 között adta ki Bukarestben a négykötetes, *Fekete könyv. Romániai zsidók szenvedései. 1940–1944* c. művét. Első kötete a vasgárdisták rémtetteivel, a második a iaşi pogrommal, a harmadik a Dorohoi megyei, észak-bukovinai, besszarábiai, transznisztriai zsidók irtózatos megsemmisítésével foglalkozik. A negyedik kötet az észak-erdélyi zsidók deportálásáról számol be. Ez utóbbiért a felelősség a *Sztójay*-kormányt terheli.

Ezt a könyvet, amely most az olvasó elé kerül, a fordító az első három kötetből állította össze. Arra törekedett, hogy lehetőleg teljes fejezeteket emeljen ki az eredeti műből, ragaszkodva azok sorrendjéhez is, nehogy valamiképpen a megváltoztatott szerkesztés vagy az összefüggő szövegekből való esetleges kihagyások miatt kétségessé tegye a fordítás (összeállítás) hitelességét.

[…]

Csak a múlt bűneivel való szembesülés mutathat utat a bűntelenebb jövő felé. Bizonnyal erre gondolt Matatias Carp is, mikor *„vérrel és könnyel"* megírta a *„vérnek és a könnynek ezt a könyvét"*. Célját eddig nemigen érte el, mert a román népet vezetői nem hagyták szembesülni a múlttal. A könyv kevéssel a megjelenése után hozzáférhetetlenné vált az olvasók számára. Példányait megsemmisítették, a kommunista rezsim korifeusai még attól sem riadtak vissza, hogy ügynökeikkel ellopassák a könyvet a világ nagy könyvtáraiból. Lehetetlenségre vállalkoztak: nem lehetett a könyv minden példányát megsemmisíteni.

Elsősorban a román olvasók (a román nép) érdeke lenne megismerkedni e könyv tartalmával. De abban a Romániában, melyben az 1990-es évtizedben megjelenhetett (Nagyszebenben) Hitler *Mein Kampf*-ja, Matatias Carp dokumentumgyűjteményének kiadása reménytelen. Az eredetmítoszból építkező román hatalmi politika mindent elkövet, hogy a nép ne szembesülhessen valódi múltjával, történelmével. Pedig meg kell egyszer tennie, hiszen – *Cornel Nistorescu* író szavait idézve – *„…iszonyatos bűnöket takargattunk és takargatunk. Ha továbbra is hallgatunk, ha nem ismerjük be nyilvánosan bűneinket, ha nem leszünk képesek arra, hogy bocsánatot kérve megtisztuljunk önmagunk s az eltűntek emlékezete előtt, akkor nemcsak hogy nem tudunk továbblépni, de egy erkölcsi szakadékba is belezuhanunk."*

Takács Ferenc
Budapest, 1993. május 21.

Nagy Gusztáv

Üzenet a rasszistáknak

Ne ébresszétek fel a halottainkat,
mert azok bennünk alusznak szótlan,
de ha felébresztenétek,
megmozdulnának az auschwitzi temetők,
és akkor a világ összes fáslija sem lenne elegendő,
hogy bekössétek sebeiteket…

A holokauszt emlékére

(és a romagyilkosságok áldozatainak emlékére)

Vértől szivárgó csonthegyek
Emlékeink fájó csúcsa
Itt magasodtok előttünk
Isteni dicsben s emberi búval
Mert megint ölni jöttek
Ifjakat és véneket
Nem számolva vétkeket
Lőttek, lőttek s öltek
Amint tették ezt egykor
E maroknyi hazában
Ahol az emberiség jogait
Az auschwitzi temetőig
Vonszolták a vonatok.
Ó, Urunk, teremtőnk, Isten!
Ígéretet tettél,
Hogy megszabadítsz minket a gonosztól,
Miért nincs úgy?

Rostás-Farkas György

Szálkák a világ szemében

Szálkák a világ szemében
s a történelem margóján.
Feketén világítanak a
kinyílt gyermeki tekintetek.

Lázas, csillogó üzenet.

Bár arcukat homály fedi még,
de már itt toporognak a
befogadás küszöbe előtt.

A vádirat ott hever sután
a XX. század asztalán.

Szálkák a világ szemében
s a történelem margóján.
Feketén világítanak a
kinyílt gyermeki tekintetek.

Kortárs írók megemlékezései a zsinagógában
(Kondella Mihály felvétele)

Szolnoki Csanya Zsolt

Auschwitz 1944

A halál fekete gőzösei
vontatnak agyamba
gyász-sikoly síneken
zokogva robogó vonatokat
Véres halántékú fegyenc
köpködi krákogva
a tüdőbajos tavaszt
és perforálja gyomrát
a sós víz gyilkos korbácsa
míg indulnak a halál
csontváz-parolinos katonái
szögesdrótokon haldokló
csillagok között
kisfiúágyékok gyöngyeit tépni
s dobálni röhögve
a meztelen sárba
hol halottak kivágott
nyelvének hideg ágyába
indul végső útjára vér –
gázkamrák leheletében
remegő árvák állnak
bitófaárnyék-magányban
és anyaméhek
bűzölögnek kifosztva
a tűzben
már hiába áhítva
rozsbarna arcú kisdedet

Choli Daróczi József

Elvitték a cigányokat

A sok cigányt mind elvitték,
nagy árkokat ásni vitték.
A nagy árok lassan mélyül
víz bugyog fel a mélyérül.
Szegény fiúk, mind mifajták,
a csendőrök űzik-hajtják,
verik őket, kapják kézre,
lemaradót puskavégre.
Az a nagy árok minek kell,
a fekete, feneketlen?
Nem tudják, honnan is tudnák,
csendőröktől meg nem tudják!
Ha tudnák, hogy minek ásnak,
hogy maguknak, hogy nem másnak,
maguknak, a többieknek,
asszonyoknak, gyerekeknek.

…személyek vagy kisebb csoportok emlékezésein kívül egyértelmű, reális, átfogó-dokumentációs képet nehezen nyerhetünk…

Nem tudjuk pontosan, hogy 1945. február végén, március elején a Várpalota mellett levő Kiserdőben hány cigányt végeztek is ki a nyilasok. Azt tudjuk, hogy körülbelül 150 székesfehérvári és várpalotai férfit, nőt és gyermeket gyűjtöttek össze egy pajtában. A székesfehérvári cigányokat előző este szállították ide teherautókon. Reggel a férfiakat 20-25 fős csoportokban elvezették avval az ürüggyel, hogy bunkerásásra mennek. Amikor elérték a Kiserdőt, ásattak velük egy széles és mély gödröt, ahová belelövöldözték őket.

Ezután este az asszonyokat és a gyermekeket is a gödörhöz kísérték, s nekik sem kegyelmeztek. Azokat a gyermekeket, akik megpróbáltak kimászni a halottak közül, visszarugdosták a többiek közé. Ennek a tömeggyilkosságnak is csupán néhány túlélője maradt.

(Kovács József Hontalan)

Pilinszky János KZ-oratóriuma

„Halottak magnéziumlángban”

Pilinszky *KZ-oratórium*a 1961–62-ben, a költő középső alkotói korszakában keletkezett. Először a Pannonhalmi Szemlében, majd a *Rekviem* c. kötetben (1964) jelent meg ez az oratorikus játék *Sötét mennyország* címmel (utalva a *Te győzz le* című, életműnyitó versének zárósorára). E kötetben kapott helyet a *Rekviem* című „lírai dokumentumfilm”, melyet szerzője „20. századi passiójáték”-nak is nevez.

E két nagyobb mű szorosan kapcsolódva a versek világához, azok motívumait építi tovább a passiójáték és az oratórium formájában. Harmadik közlésként a mű immár *KZ-oratórium* címmel a költő *Nagyvárosi ikonok* című kötetében jelent meg 1970-ben.

E középső alkotói periódus versei átmenetet mutatnak a költő ifjúkori pályaszakaszának szigorú formai fegyelmű, késéles költeményei és a kései pályaszakasz „szálkái”, szilánkokra törött világunkat szilánkokként ábrázoló tűszerű, pontszerű versei között. Összegyűjtött költeményeinek kötetében is – a *Kráter*ben[1] – a korpusz tengelyében foglal helyet ez a verspárbeszéd és dráma határán lévő, a költő egyéb verseiben tipikusan felbukkanó motívumokat kaleidoszkópszerűen felvillantó alkotás (a tanulmány versidézetei után hivatkozásként e kötet oldalszámait adom meg zárójelben).

Ebben az összefoglaló minőségében pedig a tömören szűkszavú költő legterjedelmesebb költeménye, szerteágazó motívumhálózatával, a sorok, szócsoportok rondószerűen visszatérő ismétlődéseivel emlékeztet József Attila szintézisverseinek építésmódjára, és párhuzamba vonható Weöres Sándor szimfóniáinak keringő-visszatérő motívum- és sorcsoportjaival is.

Ám mégis oratórium, hiszen a művet színpadra szánta, görög dráma módján kétfelé osztott kórussal és három szereplővel. Az ókorian lecsupaszított színpad előterében három beszélő adja elő minimális drámai akcióval a versszöveget: egy KISFIÚ, egy ÖREGASSZONY és R. M., egy fiatal lány. Mindhárman a holokauszt KZ-lágerbe hurcolt zsidó áldozatai, különböző emberi nemek és életkorok szimbolikus megjelenítői; összességében magát a szenvedő embert jelentik, a mindenkori áldozatot.

A kezükben tartott gyertyával a Szentháromságot, az emberi lelket, az emlékezést jelképezik, így válik a mű az emberiség értelmetlen önpusztítását sirató világrequiemmé. A színészek által viselt ruházat – R. M. rabruhát, a Kisfiú szürke porköpenyt, az Öregasszony fekete öltözetet visel – illeszkedik a baljós, komor, börtönszerű hangulathoz.

A börtönlét, az élet javaitól való elzártság, a kifosztottságtudat és a perifériára szorultság Pilinszky végzetszerűen depresszív lelkialkatából fakadó alap-

[1] Pilinszky János, *Kráter*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976, 230 o., *KZ-oratórium*: 81–95.

tapasztalata ifjúkora óta; erre az alapélményre rakódott rá és ötvöződött azzal a világháborús pusztulás, a lágerek szenvedőivel való megrázó azonosulása. A költő eleve az eleven kárhozat mindennapiságában élt – bármelyik verse megdöbbentően alátámasztja és kifejezi azt a nem emberi mértékű szenvedést, amelyben Pilinszky földi létét töltötte –, ezzel fonódott össze a holokauszt és a háborús összeomlás kozmikus mértékű katasztrófa-látványa – képzeletében eszkatologikus, az ember mindenkori szenvedését tükröző látomássá válva.

Az olvasóban gyakran fölmerül a kérdés: mi volt Pilinszky mérhetetlenül tragikus világérzésének, az életből való számkivetettség-érzésének alapvető oka? Súlyos lelki válságokon ment át, melyekre egy életen át nem találta a megoldást. Derűnek, reménynek csupán időnkénti és halvány derengéseit láthatjuk – pl. a *Novemberi elízium* című versben. Másutt csupa idegenség, csupa félelem, depresszió, üresség. A huszadik század alapvető létbevetettség-érzése, elidegenedés-élménye találkozik itt egy depresszív lelkialkat sajátos, egyéni szenvedéstörténetével.

Ifjúkori verseit figyelmesen végigolvasva – elsősorban szerelmes verseit (többségük az) –, nyilvánvalóvá válik, hogy a költő lelkét egy nagy, viszonzatlan ifjúkori szerelem törte darabokra, melyet soha nem tudott kiheverni, ennek keresztjét cipelte egy életen át. Sőt, erre a megrendítő alapélményre további viszonzatlanszerelem-rétegek rakódtak, talán már feldolgozhatóbban, s már nem váltva ki olyan lélek-rengéseket, mint az első. A szeretett lény(ek) és Isten képe pedig későbbi metafizikai verseiben eggyé olvadnak.

Erre az alapra tömörödtek rá katonai szolgálatának megrázó élményei, ő maga így nyilatkozik önnön háborús és holokauszt-tapasztalatáról, melyet a fogolytáborok külső szemlélőjeként élt meg: „A háború számomra valóban meghatározó élmény volt. Túl a tragikumán, megvolt a maga kegyelmi gesztusa is. Azt a didergő molekulát, aki voltam, belekényszerítette a nagy, rettenetes és testvéri masszába. […] Mint katona kerültem ki negyvennégy őszén Németországba. Itt egyrészt olyan méretű esszenciális ürességet és hazátlanságot kellett tapasztalnom, mintha József Attila szkizofrén világhiánya objektiválódott volna egyetemes fokon. Másrészt az emberi közösségnek és összetartozásnak eddig nem is gyanított élménye várt rám. Földnek, világnak, embernek olyan gyengesége, ami utoljára talán csak a »nagy« irodalmakban, az őseposzok vagy a görög sorstragédiák idején volt birtokunkban, s amit az újkori irodalmakban elfelejtettünk. Ismét megtanultuk, mit jelent éhezni és enni adni; mi a szomjúság és mi a mezítelenség. A könyörület. A hazátlanság és a megérkezés."[2]

Ars poetica helyett című esszéjében így vall a költő a holokauszt passió-jellegéről: „Auschwitz ma múzeum. […] Mindaz, ami itt történt, botrány, amennyiben *megtörténhetett*, és kivétel nélkül szent, amennyiben *megtörtént*."[3]

Az isteni szeretet sötétje, az elhagyatottság, széthullás, az emberi egzisztencia alapjáig való lecsupaszodásként vésődött a költő lelkébe a soá élménye, és egész életében felelősséget, lelkifurdalást érzett a lágerek világában látott eseményekért: „Ideig-óráig mindannyian szegények lehettünk, részesei a sze-

[2] *Széles út – keskeny út*, in: *Beszélgetések Pilinszky Jánossal*, vál. és szerk. Török Endre, Magvető Könyvkiadó, 1983, 37–38.

[3] Pilinszky J., i. m., 112–113.

génység pozicionális szakralitásának, képtelen terhének és passzívan teremtő bizonyosságának. Személy szerint ekkor ismertem meg először a békét"[4] – folytatja vallomását meglepő következtetéssel az *Ars poetica helyett* soraiban.

Mindezen élményköröknek centrális összefoglalása a *KZ-oratórium*, mely a költő addigi munkásságának összegzése is: önidézetek tárháza, addigi legfontosabb motívumainak a tragikus emberi sorstörténés fonalára fölfűzött magasabb szintű társítása.

A holokauszt megrázó valósága számos egyéb versének is ihlető forrása lett: *Harbach 1944* (55.), *Egy KZ-láger falára* (58.) – amely verscím egyben a *Harmadnapon* kötet egyik cikluscíme is (55–72.) –, *Ravensbrücki passió* (58.), melynek folytatása a *Harmadnapon* (59.), *Frankfurt* (59.), majd áttételesen jelenve meg, mint világpuszulás az *Apokrif*ban (66–69.), végül a szűkszavú *Auschwitz*, (194.) és a *Költemény* (186.). E versek többségében a soá borzalma ötvöződik a krisztusi passiótörténettel, mely távlatos, katartikus értelmet ad több millió ember számára másképp értelmezhetetlen pusztulásának.

A *KZ-oratórium* stílusára a költő jellegzetes tőmondatai még fokozottabb mértékben jellemzőek – a költői nyelv e szikár tömörsége Pilinszky gyermekkori nyelvtapasztalatára, fogyatékkal élő nagynénje, Bébi redukált, de rendkívül intenzív szóhasználatára vezethető vissza: „Életem során, legalábbis amíg győzték, sok-sok lény vett körül. Így öreg nagynéném, aki egy gyerekkori baleset folytán beszélni is alig tanult meg. Én, a gyerek tanítgattam, de sehogy se ment a lecke. Aztán egyszer, hetek múlva, keze közé fogva arcomat kimondta először a napok óta hiába gyakorolt szót, azt, hogy »fa«."[5]

A műben gyakoriak a tömörségükben széles jelentésmezőket megragadó, jellegzetesen pilinszkys szóösszetételek: *jégüres, magnéziumláng, félálomakták, porkolábparasztok*, melyek a sivár, kiüresedett hangulatot erősítik. Az említett korábbi soá-versek nyelviségéhez képest az oratórium nyelvezete már elvontabb, absztraktabb, a lírikus kései, szokatlan nyelvi formulákat konstruáló asszociációs stílusának megelőlegezése, sőt annak forrongó születési vegykatlana, hiszen számos régebbi önidézete vegyül itt újszerűbb, elvárástörlő nyelvi megoldásokkal.

A művet a kötetben közvetlenül követő *Nagyvárosi ikonok* című versciklusnak nagyon hasonló a hangvétele, versszerveződése, tördelése: a *Nagyvárosi ikonok* című vers megszólaló képei akár elvont szereplők is lehetnének.

Az oratóriumra jellemző továbbá a töredékesség, absztrakt töredezettség, a nyelvi ellipszis (főként alany- és tárgyhiányok) – a műnek nincs megszokott drámai cselekménye; építkezése, dikciója inkább az abszurd drámákéra emlékeztet.

E dikció párbeszéd-montázs, a szereplők szövegükben párhuzamosan mozogva, de elbeszélnek egymás mellett, ugyanakkor a közös téma- és élménykör áttételesebb módon összefűzi mondataikat. A témaazonosság mellett így a töredékesség-töredezettség ellenére mégis megteremti a nagyon is egyértelmű lírai kohéziót a költő jellegzetes, az egész életművet egyébként is átszövő motívumhálózata: *csillagok – hold – éjszaka – szegek – megfeszítés – áldozat*

[4] Uo., 114.

[5] *Beszélgetések Sheryl Suttonnal*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977, 105.

– halál, cérna – tű – vonal – sors, farkas – ház – otthon – szoba, érintés – társ – viszonzatlan szerelem – magány.

A költő egyéb verseivel való motívum-összefüggés nagyon tudatos költői elgondolást fed fel: a mű a Pilinszky-versgalaxis sötétlő központja, amelyből spirálkarokként indulnak ki kötetei, s azok izzón világító csillagai, versei. Egy ilyen sűrű dikciójú, sallangmentes, tömör és kis terjedelmű líratermésnél minden szónak súlya, összefüggése van. A vershálózat e gyakori motívumok acélszerkezetein stabilan nyugszik.

E makroszintű kötöttség a Pilinszky-életmű egyik fontos összetartó eleme – akárcsak mikroszinten, fiatalabb éveiben a szigorúan kötött versformák kedvelése. Feszített mondanivaló feszített formai keretek között – ezért ütik a költő versei oly súlyosan mellbe a még rá felkészült olvasót is.

A fentebb említett motívumcsoportok alapján a *KZ-oratórium* az alábbi főbb részekre tagolódik:

Az „A"-val jelölhető első szakasz fő motívumai a *szeg, éjszaka, csillag* és a *hold*. Az oratórium felütése a szereplők származására utal, R. M. és az Öregasszony konkrét városokat nevez meg: Varsót és Prágát, a Kisfiú azonban nem tudja megjelölni lakhelyét, így harmadik megszólalóként az előtte elhangzottakat érvényteleníti, az ismeretlenségbe oldja, az emberi származást a világpolgárság szintjére emeli, a lélek általános származásává absztrahálja.

A szegek rázása előkészület és utalás a megfeszítésre. E szegek egyértelműen Krisztus szenvedéstörténetére utalnak, s a köznyelvibb „szög" helyett alkalmazott „szeg" variáns monotonsága, éles kopogása akusztikailag is alátámasztja a kopár szenvedés egyhangú iszonyatát. A rejtettalany-váltás feltűnő: „ÖREGASSZONY (fejét fölütve) Mintha szegeket **ráztak** volna." (83.), majd: „R. M. Mintha szegeket **ráztam** volna!" (84., kiemelések tőlem) – a megfeszítés előkészülete külső cselekvőből önmagukra a megfeszítettekre tevődik át, s míg az Öregasszony külső erőszakként fogja fel a rájuk váró végzetet, addig R. M. önmagukból származtatja azt, szerinte végzetét mindenki önmagában hordja.

„Nem ébredtek fel a szegek" (84.) – szól az Öregasszony, azaz nincs megváltás, a lélek is elpusztul, elalszik. A *szög/szeg* és az ahhoz kapcsolódó *megfeszíttetés* motívuma gyakran felbukkan a költő lírájában: gondoljunk csak a *Négysoros* alvó szegeire: „Alvó szegek a jéghideg homokban,", s aztán: „Ma ontják véremet." (69.). A *Marhabélyeg* című versben így bukkan fel a motívum: „A világ tenyerébe kalapált szeg, / holtsápadt, / csurom vér vagyok." (146.). Egy kötetcímét felidézve: „Szög és olaj lehetne címerem, / mit írhatnék azonban szövegéül?" (142.) – kérdezi a költő *Címerem* című kései versében.

„Nem ébredtek fel a szegek."; „Nem ébredtem fel soha többé." (84.); „Azt álmodom, felébredek." (89. és 91.) – gördíti tovább a gondolatot a *KZ-oratórium*. E lakonikus kijelentések a továbbiakban mondatvariánsokként ismétlődnek, céljuk az atomizált elidegenedés, az elviselhetetlen létürességnyomatékosítása. Halál, bevégzettség, félelem, ártatlanul kivégzés jelentésmezői töltik ki tehát a passiójáték szemantikai terét.

A „jégüres csillagok" is jégverésként kopognak, akár a tenyérbe kalapált szegek – felrémlik a párhuzam a költő példaképének, József Attilának sorpárjával a *Reménytelenül* végén: „köréje gyűlnek szelíden, / s nézik, nézik a csillagok." A szintén ridegen kopogó – és a *Négysoros*ban is felbukkanó –,

mesterséges fényt kibocsátó villanykörték, a technicizált világ pót-csillagai, éles fényű szegek – nem ily módon párhuzamban, hanem egymással szembeállítva – Babitsnál is felbukkannak: *„a villany* a földi, a *csillag* az égi, / *a villany az új,* a *csillag a régi"*, rekeszti be a költő az *Esti megérkezés*t.

A *csillag*-motívum egyébként rendkívül gyakori Pilinszky költészetében, a végtelen térbe vetettség, a kozmikus egyedüllét szimbóluma, főként korai verseiben, így a *Te győzz le* soraiban: „De élsz te, s égve hirdetik / hatalmas csillagképeid," (9.), aztán az *Éjféli fürdés*ben: „Csillagok / rebbennek csak." (10.), a *Halak a hálóban*t idézve: „Csillaghálóban hányódunk / partravont halak," (11.), majd a *Könyörgés* című verset: „mint néma tó a néma csillagot," (12.), továbbá a *Magamhoz* sorait: „ne hagyd a sorsod csillagokra, / benned érjen a végzet." (13.). E sorpár is a már említett önsors-beteljesítés aforisztikus megfogalmazása. Öneredet-meghatározást látunk a *Tilos csillagon* kezdetén: „Én tiltott csillagon születtem, / a partra űzve ballagok," (19.), s látunk a motívumra példát még *A naphajú királyleány* című meséjének indításában is: „A hóba-fagyba dermedt ország / négy éve nem látott napot, / a koromsetét éjszakában / fáznak az árva csillagok." A csillag-sort még hosszan lehetne folytatni, egészen magáig a *KZ-oratórium*ig. E mű után azonban a *csillag* motívum a költő verseiből nyomtalanul eltűnik, utalva a világháborúban és azt követően a metafizikai erőktől magára hagyatott emberiség létállapotára, melyet Pilinszky kései verseiben a kiürült ég csillagtalansága jelképez.

A háborús pusztításban a világ maga is töredékké, kaotikusan, értelmetlenül hengergő törmelékké változott: „Arcok, kezek. Kimerült törmelék. / Zuhogott a nyíltszini massza." (85.) – vázolja tömören a világkatasztrófát R. M. Világvége is egyben, ha felrémlenek bennünk az *Apokrif* hasonló sorai: „egy jó tenyérnyi törmelék / akkorra már a teremtmények arca." (69.).

Az áldozatok sorsából, emlékeiből töredékeket villant fel a költő: fényeket, ráncokat egy arcon, bezártságot; a származási helytől való örökre elszakítottság is csupán egy visszavonhatatlan pillanat-történés emlékeként rögzül: „Prága, csak ennyi voltál?" (85.) – jajdul fel rádöbbenve erre az Öregasszony.

További szavaiban a *hold* motívum kerül előtérbe: „ÖREGASSZONY A holdsütésben írnokok" (85.), majd: „Halálos csend." (86.) – e kimerevített képek visszautalnak a költő Ted Hughes-nak címzett, *Félmúlt* című versére, melyben e két sor variánsai (vagy eredetijei?) így szerepelnek: „egyetlen óriás ütés / a hold. Halálos csönd a magja." (71.) – e sorpárt később *Hommage à Paul Verlaine* című versének felütésében is idézi, s későbbi változata az egymondatnyi *Telehold*ban így szerepel: „Fölszáll a hold / olyanféle ütéssel" (158.).

Az Öregasszony további szavai az *Egyenes labirintus* túlvilági látomásával párhuzamosak: „Egyetlen hosszú folyosó; / vályogfalak, de a föld melegével. / A folyosó kiszélesült a végén, / s világított, mint egy monstrancia." (86.), s amott: „hát ezt tudom, e forró folyosót, / e nyílegyenes labirintust" (159.).

A *monstrancia* motívuma így jelenik meg a *Nagyvárosi ikonok* végén: „fényeskedjék neked az éj / örököre monstranciája." (100.). A *Monstrancia* című versben egyébként központi a *börtön*-motívum, akárcsak a *Háromszínű lobogó* címűben (124.). A *Szálkák* című kötetben a *Monstrancia* cikluscímként is szerepel.

A „B"-vel jelezhető, az előzővel átfedésben lévő, átvezető szakaszban ellentétek motívumcsoportja uralkodik: *messze-közel*: „Nagyon messze és egészen

közel / a kőasztalon feküdt valaki" (86.) – szól a Kisfiú. Továbbá: *érintés létrejötte – érintés nemléte*: „Nem érintettem kezemmel. / Nagyon vigyázva megérintem." (85.) – tétovázik R. M. Ez a szinte érinthetetlen, absztrakt térben álló ház már a farkas-történet felé ívelő átvezetés. Ez a ház a szeretett, isteni lény, a lét háza, ahonnan az áldozatok, s maga a lírai én is örökre kirekesztett: „Felejts el, felejts el, szerelmem! / Kit érdekel a fatörzsnek dőlt állat?" (85.) – azaz a kívülálló várakozó, a nem ismert, nem értett áldozathozó. További motivikus ellentétpár a *virágok nélküli virágház:* „Olyan volt, mintha virágház lett volna, / de nem voltak benne virágok." (86.).

Itt színpadi utasítással is elkülönülést jelezve, kezdődik a „C" szakasz. A műben önálló betétet képező, a költő színpadi utasításával is elkülönített betét a magányos farkas története, aki „Magányosabb az angyaloknál" (86.), aki a farkasról alkotott félelmes, riasztó képzetekkel ellentétben szelíd, tiszta szívű, s az emberek társaságára, barátságára vágyik.

A faluba vetődve szerelemre gyullad az első megpillantott ház iránt, és megfigyeli lakóinak Isten alkotta szépségét: „beleszeretett az első házba, amit meglátott. […] A szobában emberek ültek. / Istenen kívül soha senki / olyan szépnek nem látta őket, / mint ez a tisztaszívű állat." (87.). Az egész világon csupán ő látja ezt, ő zárja magába az élményt, s ennek esik áldozatául is. Az emberek aludni térvén bemerészkedik a házba, foglyává válik, nem bír többé elszakadni a transzcendens élmény helyszínétől: „megállt a szoba közepén, / s nem mozdult onnan soha többé." (87.).

Ez a végzete: a lakók reggel agyonverik. Az emberek nem látják meg benne az angyali szelídségű lényt, lelkük nem találkozik az övével, s ez akár viszonzatlan szerelemként is értelmezhető.

A *farkas*-motívum egyébként sok helyütt felbukkan a költő életművében, pl. a *Kis éjizene* párbeszédes látomása szintén a kirekesztett és meggyilkolt farkas képét idézi: „Eresszetek be, itt vagyok, / nyissatok ajtót, megérkeztem. […] Óh, vesztőhelyek illata!" (101–102.). A *Van Gogh* című vers harmadik szakaszában a bárány és a farkas képzete ötvöződik; ő a krisztusi áldozattá váló farkas: „»Világ báránya, lupus in fabula, / a jelenidő vitrinében égek!«" (101.), ő talán Szent Ferenc megszelídült gubbiói farkasa, aki magára vállalja a világ szenvedését; ő válik a *KZ-oratórium* R. M. által elmesélt betéttörténetének ordasává.

Szintén e farkas sorsát ábrázolja tömör állóképpel a *Január* című ötsoros: „A tél növekszik. / Egy magányos farkas jött le a faluba. / Reszket előtted. / Mise ez. / Utolsó áldozás." (121.). A *KZ-oratórium* farkas-történetének a végső lényegig párolt desztillátuma ez.

Világos, hogy e betétdarab Pilinszkynek a *KZ-oratórium* szövetébe ágyazott lírai önarcképe, önsorsképe – a szelíd farkas ő maga, ahogy önmagát addigi verseiben többször is negatív, kárhozott lényként tematizálta, pl. az *Éjféli fürdés*ben: „én árva szörny" (10.), a *Trapéz és korlátban*: „elítélt fegyenc" (21.), aki a vágyott házból, a szeretett lény(ek) szobájából való. A farkaséhoz hasonló kirekesztettség fájó élményét tapasztalta és örökítette meg többek között a *Ne félj* soraiban: „Előbb örökre megnézném szobád, / elüldögélnék benn egy délutánt, / agyamba venném, ágyad merre van, / a képeket a fal mintáival, […] Vigasztalást a játék sem szerez, / az éjszakának legmélyebbje ez." (21.), illetve a

Van Gogh első szakaszában: „Ők levetkőztek a sötétben / ölelkeztek és elaludtak, / miközben te a ragyogásban / sírtál és mérlegeltél." (101.).

A farkas-betétdarab *Fabula* címmel egyébként önálló versként is létezik, a szelíd ordas halála értelmetlennek tűnő, sorsbeteljesítő önáldozat. Különös emberi sors és egyben a világbotrány jelképe, melynek magyarázata csupán Isten tudatában található. E botrány lezárhatatlansága, következményeinek feldolgozhatatlan továbbrezgése csapódik le a *Passió* soraiban: „Csak a vágóhíd melege, / […] Üvegmögötti csöndben / lemosdanak a mészároslegények, / de ami történt, valahogy mégse tud végetérni." (103.).

A farkas történetét az Öregasszony R. M. által megismételt, a „B" részhez tartozó már említett és az *Egyenes labirintus*sal rokon, üvegfolyosó-halottasházzá továbbszőtt sorai zárják keretbe. A farkas születését és halálát jelképezi e keret, amit a Kisfiú szavai is megerősítenek: „Ugye, mi halottak vagyunk?" (87.).

Ezután az „A" szakasz sorai ismétlődnek nyomatékosító céllal, kiemelve a *tű – cérna – rabruha* motívumcsoportját: R. M.-nek a rabruha cérnaszálairól szóló szavaiban felrémlenek a *Végkifejlet* képei is: „Később jár." (88.), vö. a *Végkifejlet* zárásával: „Egy bizonyos: később jár." (181.).

Az Öregasszony lakonikus felkiáltása: „Drágáim, ne ítéljetek!" (88.) nyitja meg a „D" szakaszt, ennek központi motívuma a *kocka*, mely tökéletes geometriai formaként lehet doboz, lehet dobókocka, rejthet sorsot, titkot, lehet akár fénykép, filmkocka: e kockákban létlehetőségek rejlenek, melyeket a Kisfiú bont ki, sorol fel; ezek a háború, elhurcoltatás kimerevített állóképei: *nemtudás, utak, messzeség, katonák, mi, éhség és kenyér, csönd, ismeretlenség.*

A misztikus számú hét kocka távoli párhuzamot sejtet József Attila *A hetedik* című, szintén élet- és személyiséglehetőségeket ábrázoló versével. Paralellizmusok természetesen a költő saját költeményeivel is vannak: „A hatodik kockában csönd van." (89.), mindez így hangzik el a *Ravensbrücki passió*ban: „Kilép a többiek közűl, / megáll a kockacsendben, / mint vetített kép hunyorog / rabruha és fegyencfej." (58.).

Az *út, harc, személyek, éhség, csönd, ismeretlen*: a kocka hat lapja (az első és utolsó kocka lényegében azonos), az önmagát bezáró sors, amiről épp immanens magában hordozottsága miatt nem szabad és nem is lehet ítélni. A kockákban hordozott léttartalmak önálló sorokra bomlanak, s köztük felbukkannak az eddig elhangzott sorok, motívumok is – a szöveg egyre komplexebbé sűrűsödik.

A rabruhát megvarró tű és cérna életvonallá válik R. M. szavaiban: „Végkép magam. Márcsak a rabruhából / kifoszló cérnaszál maradt velem, / felöltve egy vonal iratlan sorsát." (91.) – mindez ismét sorsunknak önmagunk mint önnön párkáink általi megvarrására mutat rá.

A továbbiakban is egymás mellett elsikló dialógus a *felébredés – elveszítés* – (nem tudni, kit, mit), *a magány – gyilkosság – áldozat* képzetköre mentén mozog tovább. Az emberi kapcsolatrendszer a gyilkos-áldozat viszonyára csupaszodott – az atomizálódás és a háborúk századának alapvető látlelete, az Öregasszony szavait idézve: „megtörhetjük-e / nem a magunkét, a másik magányát; / az áldozatét, aki fél, / a gyilkosét, ki nem érzi, hogy ölt! / azét, ki már nem is mer tudni rólunk." (90.).

Érdekes és jellegzetes vonásként említendő, hogy Pilinszky verseiben a szerelmes is mindig gyilkosként, rabként, a szeretett lényre tehát fenyegetést je-

lentő és egyben önnön érzelmeinek rabságában tehetetlenül vergődő alakként jelenik meg; a szeretett lény pedig kiszolgáltatott áldozatként, aki a felé irányuló gyilkos (!) érzelmi tettről, a szerelemről nem is tud. Így maga a szerelem is, a szerelem mint gyilkosság, illetve a viszonozhatatlanság miatt a szerelem elpusztítása, meggyilkolása is csupán a költő lelkében játszódik le. Nem lehetett könnyű ilyen élményeket feldolgozni, ez volt Pilinszky saját, nem akart, de végzetszerűen magában hordozott lelki holokausztja, melyben a soá ártatlan áldozataihoz hasonlóan ő maga is lelki értelemben elpusztult, áldozattá vált.

A példákat kimerítő számban lehetne sorolni, költészetében oly szembeszökően centrális szerepűek. Néhány példa mégis, egy az életmű végén szereplő, kötetcímadó *Kráter*ből: „Egyhelyben járunk; mint a gyilkos, / a járásodban gázolok." (202.), s egy az életmű elején található *Ne félj*ből: „A házatok egy alvó éjszakán, / mi lenne, hogyha rátok gyújtanám? / hogy pusztulj ott és vesszenek veled / kiket szerettél! Együtt vesszetek!" (29.), továbbá: „Lehet, hogy megfojtottalak / a puszta két kezemmel." (30.) – próbálja kiirtani a reménytelen szerelmet lelkéből a *Miféle földalatti harc*ban. A *Bűn* című költeményében szintén elpusztítja a kívánt, szeretett lényt: „Te volnál, kit megöltek és / én lennék, ki megöltem?" (41.).

Nagy talány, miért ilyen komor, világirodalmi szinten párját ritkítóan reménytelen Pilinszky szerelemszemlélete, miért bűn számára a szerelem, miért tilos, viszonzatlan minden vonzalma. Kik voltak ezek az emberek, miért rejti el, szublimálja őket megfoghatatlan alakokká verseiben, miért nem tudunk róluk semmit? Önmagával, önmagában küzdött meg titokzatos szerelmeivel: „Hogy küszködöm, hogy zúznám szét magam! / hogy játszanám ki rendelt végzetem!" – panaszolja *Üzenet az üvegvárból* című korai versében.

A költő önvallomásaiból, illetve barátai nyilatkozatából egyértelműen kiderül, hogy a költő ezen szerelmei férfiak voltak, akik az ő érzelmeit nem viszonozták, illetve nem is tudtak róla. A regényíró jó barát, Rubin Szilárd így vall erről: „őneki diákkorában volt egy fiú, aki rendkívül sokat jelentett, de ez egy teljesen érzelmi, teljesen elvont kapcsolat volt".[6] Ez a fiú valószínűsíthetően a költő gimnáziumi iskolatársa, az irodalmi önképzőkör vezetője, a később a fronton elesett Gervay Miklós volt, akit *In memóriam N. N.* című versében siratott el (43.), és ifjúkori szerelmes verseinek többsége őhozzá szólhat; ez a különös érzelem érlelte őt költővé: „Művészi születésem? Nem ismervén még az egzisztencialistákat – ifjúkorom személyes problémák jegyében telt el –, homoszexuális voltam, az egyedüllét értelmében, nem pedig a gyakorlat értelmében."[7]

Második felesége így emlékszik vissza a költő sajátos vonzalmairól tett vallomására: „Hosszasan magyarázta egyszer azt is, hogy sokáig gondolataiban, de csak gondolataiban, a férfiak érdekelték és nem a nők. Hat-nyolc évig például szerelmes volt egy férfiba, aki persze nem tudott róla."[8]

Homoszexualitását a költő csak nagy nehezen és későn fogadta el, hajlamainak pedig egy életen át nem engedelmeskedett, mert összeegyeztethetet-

---

[6] *A Vigilia beszélgetése. Tasi József interjúja Rubin Szilárddal*, in: Vigilia, 2011, 858.

[7] *Mindenkor újra semmit sem tudni*, Belgrád, 1975. október, ford. Jung Károly, Rada Saratlić

[8] *Ingrid Ficheux visszaemlékezése*, in: Bogyai Katalin, *In memoriam Pilinszky János*, Officina Nova, 1989, 131–132.

lennek tartotta azokat mélyen megélt katolikus vallásosságával. Talán idősebb korában engedett ebből a merev, önkínzó elvből, melyről kései, *Kenyér* című versében vall.

Önmaga számára elfogadhatatlan és megélhetetlen vonzalmai, a világháború és a holokauszt elfogadhatatlan botránya egymással ötvöződve emelték világlátását és költészetét magasabb szintre. Saját, e viszonzatlan érzelmekből fakadó lelki megrázkódtatásai és a holokauszt megtapasztalt borzalmai végül érett költészetében egymásba ötvöződtek; mint tökéletesen egymásba illeszkedő kirakó-darabok, röpítették az életművet a magyar líra legsötétebb magasságaiba, torlasztották fel növénytelen, sziklás hegyvonulattá: „A háború előtt, kívülről nézve talán betegesnek mondható félénkségem ideig-óráig eretnek vonzalmakba sodort. Ezt se akkor, se most nem bánom, és nem szégyellem. A háború és az utána következő kollektív megrázkódtatás azonban – anélkül, hogy akartam volna – ismét visszaszorított a közösbe, az élet és benne az emberiség átlagába.

A háborút én nem átéltem, nem átszenvedtem, hanem az enyém lett. Visszakaptam tőle a szegénység szavait és a névtelen költők tapintását, s vele persze a padlót, ami legtöbbször még az alváshoz se volt elég.

Különös botránya és föloldódása életemnek, hogy legközvetlenebb megrázkódtatását németek okozták, miközben édesanyám maga is német volt. Apám civilben is első világháborús katonatisztnek tűnt. Minden tagja – keze, lába, homloka és behorpadt gyomra – olyképpen magányosnak, ahogy csak bizonyos férfiak háta, amikor elmennek hazulról. Anya viszont liget volt, haláláig faiskola."[9]

A *KZ-oratórium* további soraiban a megalázott ember sorsa az állati létig süllyed, az Öregasszony fogalmazza meg e mélypontra jutást: „Úgy élünk itten, mint a barmok. / Akár a disznók, térdelünk a porban, / mégis mire nyelvünkre ért az étel, / szelíd volt az, akár az Isten teste." (91.) – azaz a legmélyebbre taszított sorsból is lehetséges a felemelkedés, a jézusi megváltás. Az öntudatlan állati lét nem is különbözik annyira az ember életen való, jól-rosszul véghezvitt átbukdácsolásától – hibákkal, terhekkel teli út ez –, szabad-e ítélni bárki felett is? E négy sor egyébként – mint az oratórium több része is – önálló versként is megállná a helyét.

Az „E" szakasz tudatállapot-váltással jelzi kezdetét: „Azt álmodom, felébredek." (91.) – szól R. M., és ezt követő szavaiban a világító *szoba* képe visszacsatol a szelíd farkas sorsához: „Egyetlen egy szoba, / Egy ablak világít csak: az övé. / S az is üres." (91.) – az otthon lehetőségét rejtő ház kiürült, nincs benne jelen az emberség, a szeretett személy, s immár „kivilágítva, elfeledve" áll, nyomasztóan zuhan az idegen, végtelen világtérben: „Mint összetört tükör / hull a szobája, s nem bír földet érni!" (91.).

E felkiáltás izotóp-sorai lelhetők fel az *Utószó* című, Pierre Emmanuelnek címzett, az *Apokrif* függelékeként íródott költeményében: „felelet nélkül átkelek / a tükrök mélyén heverő szobákon. […] az arcom, ez a kő / röpül felém a hófehér tükörből!" (77.).

A mindkét szöveghelyen szereplő *tükör* fontos fogalom Pilinszky esszéiben is: a modern európai művészetre használt metaforája, a narcisztikus-scientifi-

[9] *Beszélgetések Sheryl Suttonnal*, i. m., 105.

kus művészetszemlélet és alkotásmód jelképe. Ezt a tudományból művészetbe átterjedt esztétikai önellenőrzést, stilisztikai túlburjánzást igyekszik önnön költészetében felszámolni, egyre eszköztelenebbé, vázszerűbbé egyszerűsítve azt.

Ezzel függ össze, hogy Auschwitz után nem lehet verset írni. Azaz a megszokott, stilárisan telített módon nem. A világ a világháborúk után lecsupaszodott, megszürkült: mindez a művészetre is vetül. Épp ezért a Pilinszky-költészet is: szikár, fekete – végső szakaszában még a rímekről, sorkötöttségekről is lemondva marad a puszta, szilárd szó.

A *KZ-oratórium* rímtelensége maga is a kései Pilinszky-versvilág rímelhagyásának egyik első lépése; így az életműben verstani fordulópont; e műve előtt a kötetben csupán a *Novemberi elízium* (71.) rímtelen, a *KZ-oratórium* után pedig rímelő versek csupán elvétve fordulnak elő – pl. az utolsó rímes verse, az *Infinitívusz* (185.), – majd a *Kráter* című kötetben a rímek, mint számára feleslegessé vált stilisztikai díszek, végképp elmaradnak.

Megemlítendő a *szoba* motívum további párhuzama is, szintén az *Utószó*ból: „Csukott ajtókon zörgetek. / Sötét szobád, akár az akna." (78.). A *Fölriadva* címűben még sötétebb a kép: „Meszesgödör a ház az éjszakában, […] / kockagödörré alakúl a ház," (181.).

E szorongató élmény kicsapódásaként bomlik ki lassan az oratóriumban a *sírás* némi enyhülést sejtető, kísérő képzete: „Itt patakzik minden az arcomon." (90.). E sírás jelenik meg, immár könnytelenné fáradva, elaszva az *Apokrif* végén is: „És könny helyett az arcokon ráncok, / csorog alá, csorog az üres árok." (69.).

A két alkotás közti szoros kapcsolatot mutatja, hogy ezután R. M. szövege az *Apokrif* erdő-szakaszát veszi át: „Levelenként kell félrehajtanom / a puha erdőt. Mint megannyi seb." (92.), vö. az *Apokrif*fal: „őrzöm tovább […] Levelenként a forró, kicsi erdőt." (67.). Az *erdő*, a vesszőnyi, botszerű fák Pilinszkynél a beteljesületlenség jelképei; itt azonban az erdőben, levelek között megtalált lény szép feje a beteljesült szerelem lehetőségét sugallja: „Elalélok, hogy szép fejét kifejtem / az agyonázott levelek közűl." – szól R. M., majd így folytatja: „Szebb, mint a legszebb fiatal lány – / Nincs többé erdő." (92.). Tehát az erdő, a viszonzatlanság megszűnik – ama kivételes feszültségfeloldódási pontok egyike ez Pilinszky lírájában, melyeknek kevés párhuzamát lelni nála: „Egyetlen boldog pillanat, / a végső és az első; / csak állok majd és reszketek, / akár egy égő erdő." (26.) – éli át a ritka extázist *Mert áztatok és fáztatok* című versében.

A beteljesülés képe egybeolvad a *halál*éval, az áldozatok halálával, a rilkei saját nagy halállal, mely végsőleg önazonossá tesz: „A halálunkat, azt nem, azt nem adjuk. / Azt magunkhoz szorítjuk és nem adjuk." (92.) – szól az ismeretlen, halált elvenni akaró hatalomhoz a fiatal lány. A halál bizonyossága lágyan eloldódó sorokat szül: „Milyen puha a levegő, / Csorgó eresz, barakkfal, messzeség. / Boldogságig lelassult pusztulás." (92.). Elérhető a túlvilág csöndes békessége, még ha ez az: „Én sötét mennyországom." (93.) is – kapcsol vissza *Te győzz le* című, életmű-indító versének zárósorára, a *KZ-oratórium* eredeti címére.

Az Öregasszony szavaiban ekkor ismét a krisztusi áldozat képei tünedeznek fel: „Olyan volt, mint egy átlyuggatott tenyér. / Ragyogtak az ablakai. / Világitott a fasor végén. / A szobában emberek ültek. / Vonultunk az országuton. / A házat elfedik a fák." (93.). A kivilágított ház, a folyosó, az elhurcoltatás és a fák képei itt már egyetlen komplex képsorrá olvadnak össze.

A párbeszédben pedig ezután gyorsuló, párhuzamos szólamokként futnak immár egymás mellett a mű eddig elhangzott sorcsoport-variánsai, a szereplők dikciója egy-egy sorra szűkül, végigsorjáztatva a *cérna-sors-sírás*, az *alvás-ébredés*, a *kocka-doboz* és a *szegek-hold-halál* motívumhálózatát. Ez tekinthető egy kódaszerű „F" szakasznak.

A mű zárása előtti meglassuló összegzést az egyébként addig szűkszavú Kisfiú mondja el, a többiek elé kilépve: „Boldogtalan a pillanat, mikor / fölfedezi az árva önmagát, / s arra gondol, hogy másnak is / fontos lehet e kéz, e görbeség, / s azontúl arra vágyik, hogy szeressék." (94.). Ez a „G" szakasz ismét egy lírai önvallomás, a költőnél oly jellegzetesen ötvözve az általános léthelyzet-megállapítást egy kicsiny, konkrét létezővel, jelen esetben a kézzel, a szeretetkapcsolatot létrehozó testrésszel. A kézfogás a találkozás, sőt a halálba mint a túlvilágba való visszatérés jelképeként szerepel az *Egyenes labirintus*ban: „kézfogás, visszatérés, ölelés, / fűben, fák alatt megterített asztal" (159.), e jelentést tehát a *KZ-oratórium* befejezésében is hordozza.

A mű rövid, az első három verssorával megegyező zárósorai keret-sorokként nyomasztó végkicsengést adnak e lélek-drámának. A zárás így tehát a világárvaság és a feloldódást igénylő szeretetvágy paradoxonának megfogalmazását hagyja az olvasóra, utalva a máig fel nem dolgozott világkatasztrófa utóhatásaira.

Füleki Gábor

Látogatók Haraszty István alkotása előtt
(Magyari Márton felvétele)

Montázs-dráma bilincsben

A szereplők: halottak. De mint színészek: élők. Egyek közülünk – instruál a költő az oratórium hangjátékváltozatának hagyatékban fennmaradt példányán – keltezetlen kézirat másod-harmadpéldánya; a szememben a legfontosabb forrás. Az instrukciók a legtisztább értelemben segítenének a színésznek: hangsúly- és tónusalapok, szövegértelmező mankók költőmódra – így válhatnak az értelmezés mankójává is, hiszen a szöveg belső életét előadásmód szempontjából feltáró instrukciók kitakarják az oratórium szövegét indukáló gondolatmenet gyökereit is. Annyira mindenképpen, hogy eszünkbe juttassák a költészete folyvást újra feltett kérdései körül koncentrikus körökben keringő költő máshol (főleg az Új Írásban megjelent, később *A mélypont ünnepélye* kötetében összegyűjtött prózai szövegeiben) elszórt értelmezéskísérleteit. Pilinszky esetében a szememben maga Pilinszky a legfontosabb forrás.

R. M.
Én Varsóból való vagyok.

ÖREGASSZONY
Én Prágából.

KISFIÚ
Én nem tudom, honnan.

Ez a három bevezető mondat roppant egyszerű, lágyan, hangközelben szólal meg – mondja a költő. – *Nem törekszik értelmezni önmagát – hogy kik, mikor, milyen érzelmekkel mondhatták? Csöndesen fölvetett rejtvény, mely a továbbiakra bízza megoldását. Nem törekszik semmiféle pozícióra, még bevezető pozícióra sem. Ezzel mintegy szívóhatást vált ki, s lehetővé teszi a további egész számára, hogy szinte beússzon, mint a levegő. Töltésük minél látensebb, a későbbiek számára annál kamatozóbb.* A szereplők halottak. A színészek élők. De a játék az „egyek közülünk" jegyében kell történjék. El kell érni, hogy te, hallgató-olvasó ember a játék által egy legyél, közülük. Nem is feltétlenül választva közülük – az egyik szerepet úgymond, a lehetőség, a méltóság vagy az ártatlanság szerepét: nem kell bebújnod a leánymonogram bőrébe, aki ennyivel is több, mint a szám; az öregasszony bőrébe, aki nem hiszi el, ami vele történik; vagy a kisfiú ártatlanságába, amely személyes megrontatás nélkül is foszlik. Hármuk közöse által kell azt éreznie hallgatónak-olvasónak: egy közülük. Azáltal, hogy a három játszó, a színészek egyek közülünk.

R. M.
(Mint egy másik történetben, fokozott egyszerűséggel.)
Hol volt, hol nem volt,
élt egyszer egy magányos farkas.
Magányosabb az angyaloknál.

Elvetődött egyszer egy faluba,
és beleszeretett az első házba, amit meglátott.

Már a falát is megszerette,
a kőmüvesek simogatását,
de az ablak megállította.

A szobában emberek ültek.
Istenen kívül soha senki
olyan szépnek nem látta őket,
mint ez a tisztaszivü állat.

Éjszaka aztán be is ment a házba,
megállt a szoba közepén,
s nem mozdult onnan soha többé.

Nyitott szemmel állt egész éjszaka,
s reggel is, mikor agyonverték.

KISFIÚ
Ugye, mi halottak vagyunk?

Annyiszor megpróbálta! Többfelől, többféleképpen. Artikulációk hiábavaló kísérleteiben. Szépséges kudarcok ezek. Például a *Rekviem*. Főleg a *Rekviem*. A passiójátékba oltott dráma, amely tudatosan és vállaltan nem igazi. Vállaltan: film. De kudarc, hiszen „film" is marad. Minden beleélés, esetleges pontos momentum ellenére nem válik, nem válhat valódivá. Teréz lágerbe képzelt tisztasága, az áruló és vezeklő Herta, Ilsa Lehner, a gyilkos, a kivégzés, a lázadás réme, a zsarolás alanya, Lacika, Teréz öccse – az egész menazséria. A belecsomagolt pátosz. És ez a kudarc mintha egyetemleges volna, mintha tényleg igaza volna Adornónak: Auschwitz után nem lehet verset írni, a haláltáborról pláne nem – erre a mesélés európai formája alkalmatlan. E kudarcot mintázza a könyvek, a filmek java része, még a legjobban sikerültek is. A dokumentumkísérletektől, tanúságtételektől se tekintsünk itt el, ott is, azokban is gyakran ott borzong az a keserű, nehezen pontosítható hiányérzet. Amit valójában a többi nekünk mesélt mese kódolt az olvasóba-nézőbe.

Nem véletlen, hogy a sikerültebb művek is jobbára a kivételt mesélik, a megmenekülést – vagy annak kudarcát, ha az író, a filmes bátrabb ember. Drámai szerkezetben, hiszen a meséink túlnyomó része dráma. Felvezetett konfliktussal, egymásnak feszülő sorsok és létparancsok feloldhatatlan ellentétéből fakadó ütközésével, avagy jellemek egymáson súrlódva csiszolódó (akár hiábavaló) fejlődésébe ágyazva – sűrített, pörgő cselekményen át, amely csavaros, fordulatos, kifut egészen a csúcspontig… Ahogy Pilinszky a *Rekviem*jében, ugyanúgy a kivételt, a külön utakon járó, eszközeinkkel elmesélhető drámai sorsot meséli a filmes a megmentő drámáját illusztráló *Schindler listája* során, az önfeláldozó apa drámáját illusztráló *Az élet szép*ben – a

maga szikár és mérhetetlenül elkapott belülről nézetével még a *Saul fia* is a dráma nyelvi készletével mesél. Hallgassuk Pilinszky instrukcióit a szereplők számára a *KZ-oratórium* rádiójáték-változatához: *Drámájuk – egymás közti drámájuk – lényegében nincsen. Mondataikat egyetemes sorsuk szerkeszti mégis egybe, a közvetlen kapcsolatnál szigorúbb kapcsokkal. Montázs-dráma, montázs-mondatokkal. De ezek a mondatok mégse szürrealisztikusak, morbidan-frivolak, hanem inkább egy középkori iskoladráma naiv szókimondását, darabosságát idézik. A szürrealista elemeket, amennyire lehet, naiv, szinte higgadt magától értetődőséggel, tisztasággal kell közvetíteni, minél egyenletesebben, minél kevesebb árnyalással.* Úgy tűnik, nem tudunk másképp mesélni, a dráma kihagyhatatlan ezekből a helyzetekből; ha a képzeletünkben odafonjuk magunkat ezekbe a helyzetekbe, drámai szerkezetben képzelünk.

Holott a láger botránya valójában a hétköznapiságából fakad. Ahogyan hétköznappá lett, profán voltában minden tekintetben szakrilégium lett, vált teljesen drámamentes rutinná. Sok szempontból Kertész *Sorstalanság*a jutott a legmesszebb ebben a tudatos „drámától fosztásban" a számos *természetesen* és *magától értetődően* segítségével – olyan botrányokra használva e jelzőket, amelyek egyszerűen nem lehetnének „természetesek" avagy „magától értetődők". (Milyen érdekes: Koltai Lajos ehhez a kifordult *természetesen*-hez kereste – hiába szerintem – az optikát…) Pilinszky úgy kerülné meg ezt a feloldhatatlan (avagy annak tűnő) mesenyelvi bilincset, hogy egyfelől visszahelyeződik úgymond a középkori iskoladráma „naiv szókimondásába" – másrészt e keretet gondolatfolyam-szerű, szürreális tartalmak közlésére használja, ahol „történet" csak jelzésszinten van jelen. Pillantsunk rá a szövegre, az előadás instrukcióival együtt:

R. M.
Későre jár. Már csak a rabruha
kifoszló cérnaszála van velem.
Letépem és számba veszem a cérnát.
Itt fekszem holtan a nyelvem hegyén.

ÖREGASSZONY
Drágáim, ne ítéljetek! (Szenvedélyesen)

KISFIÚ
Hét kocka van. (Mint aki a kórusban szólót énekel
Az elsőt nem tudom. a szenvedélye is csak annyira személyes)
A második: utak és messzeség.
A harmadikban katonák.
A negyedik kockában mi vagyunk.
Az ötödikben: éhség és kenyér!
A hatodik kockában csönd van. (Szünet)

A hetedik kockát nem ismerem.

R. M.
Azt álmodom, fölébredek.

(Révetegen, de azonnal indít, mintegy az előző mondat talpa alól)

ÖREGASSZONY
Próbáld meg, drágám, mit veszíthetsz? Hátha!

(A most folyó párbeszéd fogaskerekei – akár egy valóságos, közvetlen drámai párbeszéd szavai – most mintha teljesen egymásba vágnának. Hogy mégse – ez menti meg a montázs-dráma egységét. Ezért nem kérdezhetjük itt se: ki beszél? Kiről? Kinek? Ha ez teljesen világos lenne, akkor egy direkt szituáció keletkezne, a személyek közt kibomló konkrét dráma, amely idegen anyagként ékelődne az egészbe, s megállítaná a sajátos montázs-menetet.)

R. M.
Nagyon félek, hogy elveszíthetem. (Szünet.)
Átsietek a kihalt udvaron.

ÖREGASSZONY
Elvesztél! Nincs mit elveszítened!

Látni kell, még az előadás tanácsaiban is, a teljes mértékig költői megközelítést. Csak úgy működik, ha a történetmesélés minden formájáról lemond. Inkább beleszövi a farkas-mese példázatát az asszociációs modern prózavers mélyen elidegenítő szövetébe – csak nehogy történetet kelljen mesélnie. Csak úgy működik – ennek folytán –, ha te, hallgató, olvasó ismered magát a történetet; hiszen csak az olvasatot kapod. A montázs akkor működik igazán, ha ismered az alapanyagát, amiből összeáll – ha hozza magával a megtört látványa az „egész" emlék-látványát is. És csak az áldozat olvasatát kapjuk, a gyilkosok indítékai-defektusai, horribile dictu közönye nélkül, minden sallang nélkül – hogy az látsszon, ami mind a mai napig a legjobban fájhat benne (s ami nap mint nap fáj minden azóta elkövetett hideg fejű népirtásban): hogy szakrilégium, hogy botrány. Világunk méretével azonos botrány, amit valójában megérteni lehetetlen, illetve olyan elidegenítő gesztusokat követel a megértés, amelyekkel jobbára csak a hóhérok, gyilkosok, managerek és bürokraták élnek. Nem megérteni kell. A botrányt soha nem megérteni kell – mivel az értelem, a meztelen értelem és a minden gátat lebontó hiánya egyszerre szüli. Hanem felmutatni, mint a megváltástörténetet! Az se érthető, az is „szent titok"… A *KZ-oratórium* misztériumjáték. Felmutatni szeretne, hogy lásd, miben veszel részt óhatatlanul, de miben ne akarj, lehetőleg semmilyen szerepében, részt venni. Mert nem dráma, hanem botrány. *Ezek a szereplők olyanok – utasításnak talán a legszemléletesebb –, mint a múlt századi fényképek. Mindegyikük önálló. Pontosságuk, magányuk (s az is, hogy egymás mellett állnak), rajzuk merev, monoton tisztasága: realitás és irrealitás egyszerre.* Realitás és irrealitás egyszerre: ez a botrány – ilyen, amikor a valóság botlik.

Ha a megközelítés költői (hiszen misztériumról tanúskodik), akkor érdemes megvizsgálni, hogyan összegzi a saját műteremtő mechanizmusát máshol a

költő. *Nálam az alakuló vers rendszerint egy igen erős szituáció-érzésben jelentkezik. Hogy úgy mondjam, egy alapállásban, honnét mindenfele ki tudok lépni, ahonnan kitekintve az élményekkel való zűrzavaros viszonyom egyszeriben világossá válik (A mű születése).* Az alapállás itt: a holtaké. Kérdés és kétely nélkül – ki is mondva ezt: az áldozatoké. A valósághoz való zavaros viszony, a költő sajátos katonáskodása, tábor-élménye, az ebben a képletben sehova se tartozás kívülállása helyett; a *Rekviem* úgymond „rendezői pozíciója" helyett: azonosulás. Részvétel. Nem a megmenekülő kivétel voltára fókuszál – s ezen keresztül nem teszi kulisszává a botrány-lényeget. Az áldozatok szemszögét vállalja fel, a kiindulástól a végpontig – akkor is, ha ezzel szükségszerűen jár együtt a feloldás lehetetlensége. Hogy valójában a holtak szemszögéből összegez.

Néha úgy érzem, a valódi, Kertész Imrééhez fogható élmény nélkül is maradék nélkül hitelesen vállalja a magáénak mindezt – hiszen amit ez a kiindulópont követel, az elhagyatva levés Pilinszky János talán legtöbbször versbe formált alapélménye. *Ebben az éjszakában minden értelmét veszítette. Tettem a dolgomat, de csak úgy, mint egy világűrben elszabadult, tovább ketyegő szerkezet. Kinyitottam az ólajtót és betettem magam után. Lefeküdtem a szalmára, s a takarót magamra húztam. Imádkoztam, de a szavak a számban maradtak (Háború után).* Az elhagyatottság tehetetlensége ismerős – és hatalmas erővel kötelez. Minden pontosan érzett, elkeserítő kudarc ellenére is beszélni kell erről, sőt, szinte kizárólag csak erről szabad beszélni, mert létünk akármilyen szerkezetét ez a romlás bomlasztja a legteljesebb erővel, amit maga a holokauszt is „jelentett". *…a bűn megtörtént, s most szeretetnek és tudásnak közös erőfeszítésére van szükség, hogy jóvátehessük: én, te, ő, mi mindannyian, mert a bűn, egyetlen bűn se magányos, s végtelen, kinyomozhatatlan áttételekkel valamennyien felelősek vagyunk érte.* Egyetlen gyermek sorsából nyit így a *Bűnök és gyerekek* című írásában – vegyük észre, a megélt és felismert népirtás milyen kötelezvényt jelentett egy ennyire mélyen keresztényi attitűddel élő embernek!

Nem lettem fogoly. Az összeomlás, amely hasonló volt egy végítélethez, nem állított se jobbra, se balra… Nem lettem fogoly és áldozatnak is érezhettem volna magamat. A végső szereposztás bár igazságos volt, mégis felszínes… Én a szerep nélküli csellengők közé kerültem… Megadatott, hogy megérhettem a békét, végét a rombolás démonának. Naphosszat csavaroghattam a folyóparton, senki se őrzött, senki se szólt rám. Ledőltem a fűbe, megsemmisülve, föloldódva a napfényben és a vízcsobogásban. De valóban ártatlan voltam? […] A szomorúság, ami átjárt, nem puszta részvétből fakadt. Hiszen a dráma, a valódi dráma akkor az igazi, ha nemcsak a szereplőkben, de a nézőkben is lezajlik, sőt, bennük talán még inkább… – mesél a *Nem vétkezünk többé*. Néha, mikor olvasom ezeket a nehezen születő, jobbára az Új Emberben, a hatvanas évek táján közölt – nem is érdemtelen – szövegeket, úgy érzem, a *KZ-oratórium* is gyönyörű, fájó kudarc maradt. Néha, ahogy látom a szövegben az egymásra reagáló monológok helyett a párbeszédet, amikor a halálban-magányok szürreális egymásra rímelése helyett mégis létrejön az

interakció, valahogy elidegenedik tőlem, külön kerül a kétségtelen bűntudat, ami az olvasása közben elfog. Olyankor dráma marad és irodalom, eltompul az éle, ahogy három elveszett lélek beszélgetését olvasom-hallom:

R. M.
Úgy érzem, itt van, egész közel.

ÖREGASSZONY
Közel, ahogy csak mi tudunk szeretni.

R. M.
Itt van. Eláll a szívverésem.

ÖREGASSZONY
Törd rá az ajtót! Nekünk már szabad.

R. M.
Sírok. Itt van az arcomon.
Itt van minden, mi enyém s nem enyém.

ÖREGASSZONY
Igen, csak azt az egyet tudhatnánk, hogy
végül is megtörhetjük-e,
nem a magunkét, a másik magányát;
az áldozatét, aki fél,
a gyilkosét, ki nem érzi, hogy ölt!
azét, ki már nem is mer tudni rólunk.

R. M.
Itt patakzik minden az arcomon.

KISFIÚ
Az első kockát nem tudom.
A második: utak és messzeség!
Sötét utak és üres messzeség.

R. M. és az Öregasszony párbeszédei – s a kisfiú dacreakciói. A megtörhető magány. Mintha a költő szemében ez a magunkra hagyottság volna a legteljesebb büntetés – ahogy az ítélet, a kegyelem lehetősége is magunkra hagy az üres éggel. Pilinszky azt a szörnyeteg dilemmát, amely annyi hívő embertől vette el (olykor a legnagyobb inverz pálfordulásokig) a hitet, így oldja fel. Mindez, a népirtás, a háború minden borzalma csak azért történhetett meg, mert az ég üres. Egymástól elfordulásunk, a részvétlenség üres messzesége és távolságot tartó (*nem velem történik – ne is történjen velem* mintájú) közelsége egyként ennek a tükre kicsiben. Egymással való részvétlenségünk is azért lehetséges, mert elvétetett az ítélet, s vele a kegyelem. Az *Apokrif* hiába zengő harangsza-

vát, *A mélypont ünnepélye* ciklusának egymásra épülő verseit ugyanúgy ez az „üres ég" lepi. Milyen érdekes: a fiatalkor egyik fontos visszatérő versképző kulcsszava, a csillag ezekből a versekből – az életmű java részéből mondhatni – hiányzik. Ha az ég üres, nincs miért feltekinteni a sötétség folytonossági hiányaira. Akkor a feladat csak az lehet, hogy visszaénekeljük az égre, visszakönyörögjük az ítéletet – mert ennek része, hozadéka, ajándéka a kegyelem. Ebben a szörnyeteg relációban feszülnek a legerősebb versek – s e relációt töri a *KZ-oratórium*ban ez a remélt-vágyott párbeszéd, amely szerint a lélek legalább a halálban nincsen egymástól teljességgel magára hagyatva. Számomra így marad dráma olykor, veszíti el a misztériumjáték-jellegét, sorokra bomlik, amelyek valójában így is, nemsikerültükben is hallatlanul lényegesek, hiszen egyetlen háromfelé bontott dilemma egymással feleselő vetületei. Megtörhetjük-e a másik magányát… mert ha igen, az maga a kegyelem.

R. M.
Azt álmodom, felébredek.
Hihetetlenűl mély az éjszaka.
Alig vagyok.

Egyetlen egy szoba,
egy ablak világít csak: az övé.
S az is üres.
Mint összetört tükör
hull a szobája, s nem bír földet érni!

Levelenként kell félrehajtanom
a puha erdőt. Mind megannyi seb.
Elalélok, hogy szép fejét kifejtem
az agyonázott levelek közűl.

Szebb, mint a legszebb fiatal lány –
Nincs többé erdő.
Mit akarsz még tőlünk?
A halálunkat, azt nem, azt nem adjuk.
Azt magunkhoz szorítjuk és nem adjuk.

KISFIÚ
A hetedik kockát nem ismerem.

A magunkhoz szorított saját halál… olyan keserves tudni, hogy abban a gépesített, részvétlen, bürokratikus pokolban, a jól szervezett megsemmisítésben hogyan vevődött el mégis. Ez is. Hogyan lett ember és halála számmá, sőt számháború részévé (mintha fontolható különbséget jelentene, hogy pontosan hány millió). Minden lett, amit csak el tudunk képzelni, mi, emberek, az összes elidegenítő gesztus felsorolhatóan ott ólálkodik ezek körül a halálok körül; igen, végül az a hozzáállás is, amelyik petákra váltaná a részvétet. Annyiféleképpen szeretnénk kibújni a rész vétele, a felelősség érzete alól – holott az ég (úgy, és

azon észleletek alapján, melyeket Pilinszky János fűzött szavakba) most is üres. Nem tesszük a magunkévá a részvétet a saját életünk kötelezvényeiben – nem tanulunk. Ha a hitelét firtatom is a műnek, ha a gyönyörű, hiábavaló kudarcát érzem – az érdeme akkor is elvitathatatlan: az alkotója magára vette a megírása által a bűnt, amit nem követett el, amiért nem ítélte meg az a háború végi érzetre-ítélet. Vállalta a büntetést, tiszteletre méltóan kevés tetszelgéssel, mert ezt (ha szerep, hát szerep…) érezte egyedül hitelesnek. *A mi nemzedékünk – ha szabad így fogalmaznom – egyetemességre van ítélve; önzetlenségre, igazságra és humánumra. Szenvedései mellett ritka ajándékokban is részesült: elemi erejű tapasztalatokban, amelyek az egész emberiség felebarátjává tették. „Mert éheztem, mert szomjaztam, mert mezítelen voltam…" Jézus e szavai nem ismeretlen dolgokról szólnak hozzánk… (Háborús nemzedék)*

Persze aztán születnek az újabb nemzedékek, akiknek mindez már nem tapasztalat. Legfeljebb tanulságos, beleérezhető történet. *Egy H. P.* (Halász Péter) *nevű fiatalember keresett fel tegnap délután. „Kibontotta" 16 realisztikus képben az Egyetemi Színpad számára oratóriumomat. Mekkora félreértés! Kínos „rokonság". Nagyon nehéz lesz vele tapintatosan közölnöm véleményemet. Mit szeretett benne, ha ezt művelte belőle. Igaz, tulajdonképpen az oratóriumon túlra én se látok még – legfeljebb elméletben. A „drame immobile" fogalmát H. P. szó szerint értette! Ugyanakkor a világos megfogalmazással magam is adós vagyok még. Át kellene néznem a régi magyar passiókat és iskoladrámákat… (Naplójegyzet, 1967)* Később tett is erre kísérletet, a *Beszélgetések Sheryl Suttonnal* (szerintem) legfontosabb rétege ez. Soha nem érezte maradéktalannak – azt sem. Úgy maradéktalannak, ahogyan a legegyszerűbb, „leszegényedett" imák azok. Amelyekben kimondatlanul, de benne lüktet óhajunk az ítéletre és a kegyelemre.

KISFIÚ
(Egy-két lépést előrelép. Kissé elkülönülve,
s két kezét fürkészőn maga elé emelve.)
Boldogtalan a pillanat, mikor
fölfedezi az árva önmagát,
s arra gondol, hogy másnak is
fontos lehet e kéz, e görbeség,
s azontúl arra vágyik, hogy szeressék.

R. M.
Én Varsóból való vagyok.

ÖREGASSZONY
Én Prágából.

KISFIÚ
Én nem tudom, honnan.

Hegyi Zoltán Imre

Azonosulás az agresszorral – a túlélés titka?

Holokausztregény – pszichoanalitikus olvasatban

„Miért tartom Kertész Imrét jelentős, nagy írónak? Mert vállalja annak kockázatát, hogy akár mindenkinek a véleményével szembeszegüljön. Bármiről írjon is – a szabadságról, a személyiségről, a világ képtelenségéről, a boldogság útvesztőiről, a halálról vagy a transzcendenciáról –, bámulatos képességgel tudja kiverekedni magát a megcsontosodott közfelfogás kelepcéiből. Ahelyett, hogy kielégítené az elvárásokat, olyan gondolatmenetekre és kijelentésekre ragadtatja magát, melyek, bátran merem állítani, titokban megütközést és döbbenetet váltanak ki" – írta Kertész Imre eretnek gondolkodásáról és sajátos írásművészetéről az esszéista Földényi F. László.

Megütközést és döbbenetet érez az első magyar irodalmi Nobel-díjas *Sorstalanság* című regényének olvasója is, függetlenül attól, hogy első megjelenése idején vagy azóta szembesült-e Kertész Imre írói világával. A koncentrációs tábort tizennégy éves gyermekként megjárt és onnan hazatért író ugyanis merőben másképp láttatta a hatvanas években írt – s az értetlen lektorok elutasító vélekedése miatt csak 1975-ben megjelent – első regényében a vele történteket, mint más holokauszt-ábrázolók. Hűvösen, tárgyilagosan – panasztól, vádtól, pátosztól és tragikus felhangoktól tudatosan tartózkodva –, egy pedáns kettős könyvelő precizitásával leltározta meghurcoltatásának élményeit, olyan elképesztő állítással sokkolva olvasóit, hogy a lágerek világa után honvágyat is lehet érezni. Mintha Kafka *Per*ének Josef K-ja, az elveszejtésére törekvőkkel készségesen együttműködő áldozat reinkarnációja lenne a *Sorstalanság* különös, koravén kamasz főszereplője – kínálkozik az analógia –, s éppen a kertészi stílusbravúr okán.

Ha megkíséreljük föltárni a nyelvben rejtetten tükröződő alkotáslélektani mozzanatokat, választ kaphatunk arra, miért éppen így dolgozta föl gyermekkori traumáját a regényíró, s arra is, miképp tudta ellensúlyozni e különös, elidegenítő hatású önkifejezés révén azt a – valójában kiheverhetetlen – lelki megrázkódtatást, melynek terhével több más, koncentrációs tábort túlélt írótársa évekkel-évtizedekkel később sem tudott együtt élni, s öngyilkosságba menekült.

A trauma ugyanis nemcsak megbetegíti, hanem fel is szabadíthatja, lelkileg-szellemileg kiteljesítheti elszenvedőjét. Már a középkorban különbséget tettek a „fekete" és a „fehér melankólia" között: míg az előbbi – mely az énvesztéses depresszióval felel meg – megöli a személyiséget, az utóbbi serkenti a kreativitást. Freud ökonómiai megközelítése szerint, az érzelmi megrázkódtatás rövid idő alatt olyan erős ingertöbbletet zúdít az egyénre, hogy annak feldolgozása meghaladja a szubjektum tűrőképességét: a „lelki készülék" képtelen levezetni és feldolgozni az ingereket, ezért tartós zavarok keletkeznek az „energiaüzemben". Ilyenkor a traumatizált személyiségnek minden lelkierejét mozgósítania kell, hogy úgynevezett „ellenmegszállások" létesítésével lekösse a sérülés helyén beáramló további ingereket, s helyreállítsa az örömelv műkö-

déséhez szükséges feltételeket. A lélek kéjkereső-kínkerülő ösztönkésztetéseit az emlékezet is modellálja: csak a kellemes élményeket őrzi szívesen, a fájdalmas emlékektől szabadulni igyekszik.

Kertész Imre – Freud és Nietzsche műveinek fordítója – gyermekként elszenvedett, kollektív és egyéni traumáit az alkotás révén semlegesítette. Felnőttkorában nyilván tudatosan választotta meg az anyanyelvére lefordítandó, önmagán átszűrt, pszichológiai-filozófiai tanulságokat hordozó, személyes tapasztalati próbának alávetett szövegeket, melyek mintegy gondolatilag megalapozták írói látásmódját. *A Sorstalanság* főhősének szokatlanul szenvtelen-tárgyilagos előadásmódja arra utal, hogy Kertész Imre az Auschwitz utáni időszámítás alaptörvényeit a jó és a rossz viszonylagosságát tudatosító nietzschei elméletben találta meg.

Aránytalanul nagy feladatot róhatott a Buchenwaldból minden elképzelhetetlen „rosszon" túlesett kamaszként szabadult íróra – és túlélő sorstársaira – a kikerülhetetlen „gyászmunka", melynek során személyes veszteségeik fölött érzett fájdalmukat indulatmentes belátássá kellett alakítaniuk. A gyógyulni vágyó sérült személyiség ugyanis ösztönösen feledéssel védekezik a sötét gondolatok és a kínzó emlékek ellen. Az épségét védő lélek hasítással őrzi egységét: az elviselhetetlenül fájdalmas én-részeket elkülöníti a többitől, s érzelmi energiától mentes zárványokká formálja őket, hogy a személyiség megszabaduljon lelki tehertételétől. Ferenczi Sándor szerint „a sokk nemcsak emocionálisan, hanem intellektuálisan is képes a személyiség egy részét hirtelen megérlelni. […] Ahogyan szaporodnak a felnövekvő ember életében a megrázkódtatások, úgy nő a száma és a változatossága a lehasadásoknak, és csakhamar nagyon nehézzé válik, hogy a töredékek között, melyek mind külön személyiségekként viselkednek, egymást azonban nem ismerik el, a kapcsolat zavar nélkül fennmaradjon. Végül is olyan állapot jöhet létre, amelyet, a *fragmentálódás* képét folytatva, nyugodtan nevezhetünk *atomizálódásnak*." Tökéletes felejtés azonban a lélek fortélyos védekezési technikája ellenére sem létezik, hiszen az elfojtott emlékekhez hasonló déjà vu élmények újra tudatosíthatják az eltemetett élettényeket.

Kertész Imre felnőtté válása során – mint sorstársai mindannyian – ösztönösen igyekezett eltávolodni a személyes létét alapvetően meghatározó kollektív traumától, hogy érzelmi károsodás nélkül legyen majd képes szembenézni „a huszadik század botrányával" és személyes lágerélményeivel. Életigenlő hedonista módjára ragaszkodott a nevetés jogához. Nyilatkozataiban találó metaforával szemléltette a szenvtelen emlékezés képességének titkát: idejekorán berakta a „hűtőszekrénybe" lidérces emlékeit, megfosztva őket indulati energiáiktól, hogy az imigyen jégtáblaként formálhatóvá tett emlékeket később, íróként, kedvére alakíthassa.

A pszichoanalízis *rezíliencia* néven tartja számon azt a képességet, amikor valaki szélsőséges, reménytelen helyzetből, kreativitását kibontakoztatva, mintegy újjászületve képes megszabadulni. A rezíliencia a passzív küzdés, az alkalmazkodás művészete. Aki egy koncentrációs táborban a túlélő szerepére aspirál, annak el kell fogadnia – hogy aztán kijátszhassa – a rákényszerített szabályokat, melyeket az embertelen REND nevében alkottak rabtartói.

Titkos ellenálló a *Sorstalanság* főhőse is, hiába álcázza magát előttünk modern-együgyű Candide-nak, aki a feje tetejére állt világban is célt és értelmet

keres, olykor már-már elvtelen kollaboránsnak maszkírozva magát. Miközben ugyanis látszólag készségesen elfogadja a lágerek házirendjét, új tudása birtokában minden fortélyát latba veti, nehogy a gyilkos gépezet fogaskerekei közé kerüljön. Szüntelen védekezésre berendezkedve azonban nem lehet ép elmével túlélni a racionalizált borzalmakat, ezért a regény kényszertudósítói szerepre vállalkozó gyermekhőse – eredendő és követelődző teljesség-igényétől vezérelve – ott is igyekszik kielégíteni követelődző erővel jelentkező szépség- és otthonigényét, ahol ilyesmire egyáltalán nincs esélye.

Valójában tökéletesen mindegy, miben fedezi föl a lelkét megnyugtató és képzeletét megmozgató, vágybeteljesítő tárgyakat. Keres, tehát talál – így lesz képes a viszonylag hamar kiismerhető lágerélet monotonitását ellensúlyozni, fantáziája módszeres működtetésével. „A menekvésnek háromféle útjáról-módjáról tudok egy koncentrációs táborban – olvashatjuk a regényben. – A képzeletünk még a rabságban is szabad marad. Meg tudtam valósítani például, hogy mialatt kezem lapáttal vagy csákánnyal foglalatoskodott – takarékosan, beosztással, mindig épp csak a legszükségesebb mozdulatokra szorítkozva –, én magam egyszerűen nem voltam jelen." Legkedvesebb időtöltésének azt tartotta a regény főhőse, amikor egy otthoni „rossz napot" idézett föl emlékezetében – mint a *Sorstalanság* lapjain olvashatjuk –, „korai fölkeléssel, iskolával, szorongással, rossz ebéddel, s mindazt a sok lehetőséget, amit bennük akkor mulasztottam, elvétettem, sőt észre sem vettem, elmondhatom, itt a koncentrációs táborban most a lehető legnagyobb tökéllyel mind helyrehoztam".

A képtelenségeket evidenciaként ábrázoló, szándékoltan szenvtelen stílus – mely a különös fejlődésregény végére egy öregember hangján beszélő tizenéves kamasz monológját közvetíti – fontos pszichológiai tudást tükröz, melyet Ferenczi Sándor fejtett ki *Nyelvzavar a felnőttek és a gyerek között* című előadásában: „Az átélt trauma nemcsak érzelmileg, de intellektuálisan is képes a személyiséget részlegesen éretté tenni. Szeretném emlékeztetni önöket az általam évekkel ezelőtt leírt, a »tudós csecsemőről« szóló jellegzetes álomra, melyben egy újszülött vagy csecsemő beszélni kezd, és az egész családot bölcsességre okítja. A gátlástalan, szinte őrült szülőtől való félelem pszichiáterré változtatja a gyermeket, akinek annak érdekében, hogy valóban szülei orvosává válhasson, és egyben megvédhesse magát az önkontrollt vesztett személyek felől áradó veszélytől, fel kell ismernie, hogyan azonosíthatja magát velük teljes mértékben."

Haynal André, a magyar származású genfi pszichoanalitikus professzor az *Elvesztett és visszaszerzett gyermekkor* című előadásában ugyanezt a jelenséget úgy írta körül, hogy a gondjaival magára hagyott gyermek megtanulja szülei elől elrejteni dühét, és „számos árván maradt gyermek képes lelki rugalmasságot kialakítani és kreatív »tudós csecsemővé« válni a gyászperiódus leteltével, melynek nyomán kialakulhat a »feltámadást« lehetővé tevő felszabadulás". Hogy mitől függ a túlélés képessége, a traumatizált személy pszichés rugalmassága és megküzdési stratégiája, ma még nem dönthető el. Haynal professzor szerint „megfigyelhetően fontos szerepet játszik az okok között az, hogy maga az áldozat milyen *jelentést* tulajdonít a traumatikus eseményeknek".

A *Sorstalanság* kiskorú regényhősének szubjektív világképében a rend már azelőtt megbomlott, mielőtt a kollektív trauma, a holokauszt bekövetkezett volna. A fiú szülei ugyanis korán elváltak, és – ahogy ez ilyenkor történni szokott –

megosztoztak rajta. A bíróság apjának ítélte a fiút, akit a törvényes döntés nemcsak édesanyjától fosztott meg, hanem új (mostoha)anya kötelességtudó törődéséhez is hozzásegítette. Édesanyját – akihez a válás után már egy másik férfi tartozott – csak csütörtökön és vasárnap láthatta. Idejekorán hozzászokott tehát ahhoz, hogy sorsáról mások döntenek, neki pedig zúgolódás nélkül kell fogadnia a felnőttek által meghatározott életszabályokat. Rendre azonban szüksége volt, hogy eligazodjék a káoszban. Jó és rossz dolgokra osztotta tehát a kétarcú világot, és kellő gyanakvással kategorizált, hiszen tapasztalatai gyakran ellentmondtak a felnőttek értékrendjének.

Már a regény első soraiban érzékelhető a főhős szemléletét mindvégig átható ambivalencia: az apa munkaszolgálatba vonulása a gyermek szempontjából pozitív élménynek számít, ugyanis a fiúnak aznap nem kell iskolába mennie. Igazoltan lehet távol tanulótársaitól, de a kivételezettség szomorú apropója sem örömöt, sem bánatot nem vált ki belőle, mert képtelen feldolgozni magában a felnőtteket megríkató, őt magát csak udvarias szerepjátszásra késztető, furcsa helyzetet.

A rend mindent átható hiánya, a békebeli erkölcsi szabályok átértékelődése, a történések zavarba ejtő kétarcúsága, a látszatok mögött rejtőző valóság arra készteti a fiút, hogy hűvös objektivitással szemlélődjék a világban, és szülei, rokonai formális törődését illemtudóan viszonozza. De közben feszülten figyeli és mérlegeli minden szavukat, mozdulatukat, hiszen követhető magatartásmintákra volna szüksége – ám hamar rájön: senkire sem érdemes hasonlítani környezetében. A családi érzelemmegnyilvánulásoktól viszolyog, a hamis pátosz taszítja. A sorstalanságból – mely nem más, mint a kirekesztettség, a befogadó szeretet hiánya – tehát már „otthon" ízelítőt kap, még mielőtt a sárga csillag kötelező viselését elrendelték volna, és apja deportálása után felszállt volna a csepeli munkahely helyett Auschwitz felé induló autóbuszra.

A szélsőséges történelmi helyzetben szocializálódó fiú – miközben tudomásul kell vennie a felnőttvilág képtelenségeit – jobb híján a külső hatalom előtt meghunyászkodó, elfogadásra berendezkedő szülői mintához igazodik. S mivel a történéseket a felnőttek elkerülhetetlen sorscsapásként fogadják el, a fiú is követi őket a lojalitásban. Minden helyzetben kínosan ügyel a társadalmi szabályok betartására; az utcán sétálva még arra is van gondja, hogy – előírás szerint – jól látszódjék a kabátjára varrt sárga csillag.

Nem a József Attila-i „fortélyos félelem" igazgatja, sokkal inkább a rend óhaja, mert úgy érzi, hogy csak a kiismerhető szabályokhoz alkalmazkodva teremtheti meg a maga belső szabadságát. A kizökkent, fölfordult világ torz rendjébe kapaszkodik tehát, és miközben mazochista módon meg akar felelni az elvárásoknak, lélekben azonosul a tömeggyilkos rendszert kiagyaló és működtető „agresszorral". Ferenczi Sándor a támadójával azonosuló gyerek tipikus viselkedési formáját így magyarázta: „a még fejletlen személyiség a hirtelen traumára úgy válaszol, hogy a fenyegető vagy támadó személlyel szorongásból azonosul, és azt introjektálja, ahelyett hogy elhárítani igyekezné".

A gyerek tehát felnőtt fejjel gyűjti tapasztalatait a koncentrációs táborban – és ott szerzett tudása alapján valóban bízvást tekinthető „bölcs csecsemőnek", aki kioktathatja a felnőtteket, hiszen minőségileg is többet tud náluk. A regény végén joggal fogalmazhatott így a *Sorstalanság* tizenöt éves főszereplője: „kezd-

tem lassan belátni: egy s más dologról sosem vitázhatunk, úgy látszik, idegenekkel, tudatlanokkal, bizonyos értelemben véve gyerekekkel, hogy így mondjam".

A lágertapasztalatai hatására lélekben hamar megvénült kamasz, passzív tűrésnek álcázott, néma túlélési technikája révén, az adott világ működési titkairól is többet megtudott, mint azok a „humanisták", akik csak hallomásból ismerték a holokauszt „poklát". Hazatérve ezért nem tudja megértetni magát még saját rokonaival sem, akik szemrehányásként értelmezik a fiú megállapítását, miszerint a túlélés reményében mindenki belenyugodott a változtathatatlanba, s ilyenformán maga is hozzájárult a történtekhez, melyektől most oly szívesen határolódnának el. „Mindenki lépett, amíg csak léphetett: én is megtettem a magam lépéseit." Mintha Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című versének kulcsmondata – „mindenki szem a láncban" – ismétlődne meg itt, Kertész Imre történelmi tapasztalatai tükrében.

Egy regény sorsához fogantatásának körülményei és utóélete is szervesen hozzátartozik. Ahogy Proust számára a tea mellé fogyasztott sütemény indította be az emlékezés folyamatát, Kertészt egy frissen cserzett karóraszíjból áradó klórszag és „távoli hullabűz" emlékeztette Auschwitzra, melyet a szagélmény révén újra érzéki közelségben érezhetett. A hirtelen feltörő személyes emlékek azonban előbb-utóbb akadályozták az írásban. „Munkám – a regényírás – voltaképpen másból sem állt, mint élményeim következetes elsorvasztásából, egy olyan művi – ha úgy tetszik: művészi – formula érdekében, amelyet a papiroson – s kizárólag a papiroson – élményeim megfelelőjének ítélhettem. De hát ahhoz, hogy megírhassam, regényemet annak kellett tekintenem, ami minden regény, általában véve: elvont jelekből álló képződménynek, műtárgynak" – adott számot a *Sorstalanság* születéséről a „regény regénye", az 1988-ban megjelent *A kudarc* írójaként.

Ugyanitt adta közre az első kiadói lektorok elutasító véleményét is, mely mai szemmel azért elképesztő olvasmány, mert pontosan azt kifogásolja az akkor elsőkötetes író művében, ami legfőbb erényének számít: tartalom és forma stilárisan furcsa ellenpontozását. „Mondatainak nagy része ügyetlen, körülményesen fogalmazott" – olvashatta az elutasító levélben a szerző, aki – e mostani, pszichoanalitikus olvasat írójának munkáját megkönnyítendő – maga árulta el, milyen lelki motiváció működött benne, hogy a lektori vakság ellenére bízzon regénye megjelenésében: „makacs szenvedélyemre végül csak egyetlen magyarázatot találok: talán azért kezdtem írni, hogy bosszút álljak a világon. Hogy bosszút álljak, és hogy elnyerjem tőle, amiből kirekesztett. […] Végül is az ábrázolásban olyan hatalom rejlik, amelyben egy pillanatra elcsitulhat az agressziós ösztön és létrehozhatja a kiegyenlítődést, az átmeneti békét. Talán ezt akartam, igen: csak képzeletben ugyan és művi eszközökkel, de hatalmamba keríteni a valóságot, amely – nagyon is valószerűen – a hatalmában tart; alannyá változtatni örökös tárgyiságomat, névadónak lenni megnevezett helyett. Regényem nem más, mint válasz a világra – a válasz egyetlen módja, úgy látszik, ami tőlem telik. Kinek is címezhettem volna ezt a választ, ha – miként tudjuk – az isten meghalt? A semminek, ismeretlen embertársaimnak, a világnak. Nem imádság lett belőle, hanem regény. […] Így történt hát. Annyira híján minden bizonyosságnak, valahogy meg kellett magam győznöm róla: mégiscsak létezem."

Valachi Anna

Lényünk legalján szőtt szabadság

A várakozó paradigma: *Saul fia*

Megszívlelendő tanácsként arra hívták fel a figyelmem: hagyjam el, de legalábbis kurtítsak, jelentősen, az itt olvasható írás első részén. Én, bár érteni gondolom az aggály lényegét, nem fogadtam meg az intést. Okom erre kevés objektív, és roppant sok szubjektív akad; s tudom, hogy az utóbbi nem lehet elfogadható magyarázat. Mégis kitérnék rá: az a pillanat, amikor a *Saul fia* eltalált, önsorsom útján is meghatározó volt; noha alig felismerten. Azt éreztem, *„…régóta nem kecmergek ki egy rejtélyes viszontagság zsákutcájából; hogy abból kitaláljak, vagy meg kellene fordulnom, vagy néhány házat le kellene rombolni előttem. Az egyik megoldás, a másik megoldás; mindkettő, úgy tűnik, egyformán lehetetlen" (Rilke)*. Nem tévedtem, de ennél most nem időznék el, a lényeg a történet tanulsága, s még inkább az áthallás megvalósulása. Ami miatt *úgy* fontos ezen írás, s annak minden szava, ahogyan *két* tételében rögzítésre került.

S hogy mégis miért fontos, úgy gondolom, a nyilvánosság számára? Mert, s erre talán érdemes a figyelmüket kérnem, itt olvasva még önmagamnak is megdöbbentő a két lélegzetvételben szereplő két szakrális tárgy – a *Lepel* és a *Fotográfia* – életünktől *távoli* jelenléte. Két őrláng fellobbanása, két erőtér döbbenete, mindkettő emberiséglétünk paradigmája, dialógusaink, kultúránk, létünk paradigmaváltásának mindent felmutató ösztönzője, alapvetése, nem tíz és tíz parancsolatot hordozó törvénykönyve, de egyetlen Törvénye; s mindkettőre a többségünk nemet mond. Kimondatott az első tagadás, s majd ezt erősítette a második; s talán ha a film valóban azért mond s mondat velünk közös fohászt, hogy *„…az Auschwitz-Apokalipszis keresztjéről levett fiát, Isten fiát nem eltemetni akarja* [akarjuk!], *hanem a feltámadásra előkészíteni"* (írja ezt a fimről szóló mindeddig legpontosabb elemzésben Kőbányai János), de hát, mint olvashatjuk abban: az erőszak hetvenegy évvel a *Botrány* után is zavartalanul, hogy úgy mondjam, botrányok nélkül zajlik tovább. S a paradigmákat időnként felkeressük valamely múzeumban, s azok, távolléteink csöndjeiben, várakoznak ránk.

I. Akkorra már harminchat órája vagy talpon. Bárha így lenne: *csak* talpon; de ülsz egy autó szűk, kényelmetlen, elgémberítő ülésén, néha megálltok, zuhog az eső, a térd kilazításának ára a fázás; egyébként sem vagy topon, ezt korodon és fizikai állapotodon túl a kocsiban érezhető más feszültségek is befolyásolják, amivel nem különösebben foglalkozol most sem, csupán eltűnődsz, sokadszorra, az emberi faj különös tulajdonságán: a többség az egyszeri, így nem folytatódó helyzeteket, viszonyokat is véglegesíteni próbálja, a szeretet, a türelem, a tisztelet kölcsönössége fölé helyezi az egóját; amúgy nincs érdekesebb, mint két-három-négy egoerőtér egymásnak ütközése, a jellem villongása; érdekes, épp csak – egy pillanatnyi térben – oly fölösleges, amennyire céltalan.

Engedni mindig könnyebb, mint félni az engedékenységtől.

Ennyit az átmenetről, ami lehet maga az út a nagy hegyek alján, a nagy síkon, a sokszor megtett távolság a magyar fővárostól most Torinóig, a kaland célja ez a város, ott is a Duomo, ám addig még le kell gyűrni a távolságot. S le kell gyűrni, bárha utat engedve azoknak, a felúszó emlékeket sok évvel korábbi utakról, sok évvel korábbi önmagadról, önmagatokról; pici búcsú ez, sem korod, sem fizikai állapotod nem enged, nem ad már annyi időt, mint amennyi elválaszt attól, aki benned először szelte át a nagy síkot; ez az éjszaka ennek elfogadása; és majd látása annak, amiért most megindultál.

S valóban *ott* állsz, különös, furcsa állapotban. Elmaradó megindultságban. Harminchat órája vagy éber és féléber, pár órát feküdtél kora reggel, de a fáradtság akkora volt, hogy nem engedett aludni, végül indultatok a városba, élénk, pezsgő, életvidám utcákon át; szerencsésen sikerült letenni az autót, jött a gyalogtúra; ügyesen, rendezetten kialakított kordonok között hömpölygött a tömeg, csöndesen, és mindenekelőtt szeretettel nézve egymásra, a rendezők szívélyesen mosolyogva irányították a menet lüktetését, várakoztatásait, pihenéseit, újraindulásait, sűrű a *mi scusi*, a *molte grazie*, a *buon giorno*, ám közel másfél órát teszel meg az első bemutatóig. Ahol megálltok, rövidfilm foglalja össze a korábbi kutatások fázisait, az egyes jellemzőket, ismert kémiai és képi tudnivalókat. A film okos, figyelmet mélyítő, csak úgy *helyt*áll, megfelel a modern kiállítások újkori szokásrendjének, mint a világ bármely múzeumának bármely korszakos kiállítását összefoglaló bármely tematikus kisfilm. A végén újra fény, indultok tovább a folyosón, és, szinte váratlanul, besodródtok egy sötét terembe.

Csupán te tehetsz róla, de a szemed már nem a régi, egy-két perc is eltelik, amíg úgy-ahogy megszokod a járást; amíg ez megtörténik, oldalsó korlátokba ütközöl, vagy emberekbe, megállnál, de itt még szűk a hely, feltartod a sort, hát csoszogsz tovább, jobbról fények szűrődnek, valahogy arrafelé próbálsz tájékozódni, és kis híján túlbotorkálsz a célon. Balra fent függ a kivilágított tárgy, a csönd érzékeltethetetlenül mély, a lélegzetvételek hangja is elhal, csupán a halk fohász szól; imát mond valaki, hanglejtése megrendítően egyszerű, nem érted, de érzed szavait, tekinteted megpihen jöveteled célján, nézed és látod, nézed és látod, látod és látod, végezetül elindul a tömeg, sodródsz a nyomukba, kiértek a fényre, s a fény kapujában te megállsz, azt kérded zavartan társaidtól:

– De *hol* a Lepel?

Néznek rád megbotránkozva, még itt is azok a furcsa, olykor morbid ironizálásaid, ítélnek el, te dadogva próbálod elmondani, hogy nézted és láttad, ám a lelked megbújt tested valamely szögletében. Megtetted az utat, turistánál több akartál lenni, de meglehet: kevesebbnek sikerültél. … … A *Saul fia* előtt is, amellyel talponléted megkezdődött. Rosszul aludtál, délelőtt megnézted a filmet, kora este indultatok. Tehát már eleve fáradtan kezdted az említett harminchat órát, a film sem tetszett, vagy inkább zavart valami furcsa kontraszt. Hogy filmet láttál, filmként kellene értékelned valamit, ami, meglehet, nem az. De ha nem az, akkor mivé áll össze?

A *megélt* Botránnyá. Amikor nincs választásod. Vagy félrenézel, és akár azonnal meghalsz, vagy lépsz tovább,

hagyod, vigyenek a történések, nem érted, de elfogadod, hogy befogott állattá váltál egyetlen szempillantás alatt, csak ösztönök vannak, a testidegek automatizációja, nincs időd félreállni és dönteni, eldönteni; aki félreállt, már nem él, ha viszonozza is még tekinteted; de nem lát téged, semmit sem lát, nem akar, nem tud megbirkózni a képekkel, a látvánnyal, a halál szenvtelen, ipari működésével, nyomainak még szenvtelenebb eltakarításával, a *hely* gyors megtisztításával az újabb halál előtt; te azt sem tudod, mikor történt *benned*, és mi és hogyan, de már a dolgod teszed, fogod, emeled, rakod a *darab*okat, gyorsan, igyekvően, és nem, *nem* a félelem ritmusa ez.

Miközben végzed, nem látod, nem érzékeled; de a mozdulatok gépiessége mögött pontosan *tudod*, gondolatok nélkül, hogy így végzed majd te is, kegyelem, ha azonnal, s kegyetlenség, ha kapsz időt újabb *darab*ok eltakarítására; és ez az egész nem történik, csak megtörténik, a történésből rég kiszakadtál, talán az út kezdete előtt, talán akkor, amikor először értetted meg, hogy törvények születnek létezésed ellen, s te, hogy ne így legyen, semmit sem tehettél, mert minden oda kötött, ahol ez volt; annak része voltál, amely így vetett ki magából; nem volt és nincs kapaszkodó, sem oda vissza, sem előre, csak a zaj van, az ajtó nyikorgó nyílása, kendőt felrántani, lépni a *darab*okért, vinni, dobni és megállni; várni, az ajtó zárul, sikolyok, hörgés, kaddisfoszlányok, csürhenyelvűek nógatása, gyerünk, emeld, vidd, ez most a dolgod, ahogyan ez volt bármely népirtáskor; bár a szakszerű felkészültség, az ipari méret irányítása, átgondolt eszköz-technikája, az egész realizálásának precíz logisztikája, a technokrácia rémálmának könyörtelen megvalósulása mássá teszi; s talán mássága miatt akarja kétségbe vonni azt mindmáig az ochlokráciára mindig kész csürhe; vegyél levegőt.

Ott nincs. Csak az utána való kapkodás, a takarékos zihálás, hiszen vigyázni kell, védekezni az émelyítő gázfoszlányok, a csatakos bélsár, a nyirkos légtelenség ellen; a test védekezése ez, az ösztöné; az elme már rég nem irányít semmit, benned sem. Visz, *működik*, beszív a Botrány.

Filmet nézel, egy olyan helyzetről, amelyet lehetetlen megfilmesíteni. Ez most sem sikerült, noha majdnem, de valami útját állta. Ami, valamiféle szégyenkezés, talán mindig ott lesz, de talán egyszer, valamikor valakinek sikerül létrehoznia a gátlástalanság tökéletes szinonimáját, azt a helyzetet, amelyben a gondolkodás, a civilizáció töredékeit őrző agy egy bika testében, csordarengetegben terelődik, űzetik a sokkoló felé, ahogy korábban a vaspöröly alá; s a pillanatokkal később távozó lelke még érzékeli, hogy darabjait Minótauroszok gyűjtik egybe, érzéketlenségbe terelt s erre ítélt, gyors, gépies ember-teremtmények. A gátlástalanság megítélésére sarkalló helyzetek voltak, vannak, s meglehet, lesznek. Egészen addig lesznek, ameddig képesek vagyunk bármilyen helyzet reprodukálására. Mondhatni: kihalásunkig, s még azután, az utánunk hagyott történelemben is, létrehozzuk a gátlástalanságokat. Így teremtünk újabb s újabb modelleket az alkotók elé; akik, mint most Nemes Jeles László, és mindenekelőtt Röhrig Géza, megpróbálkoztak a lehetetlen ábrázolásával.

Filmet nézel tehát, különös mozit. Már ez, hogy mozi, elvonatkoztat attól, ami itt a szándék lényege lenne. De hát hírt kaptál a vetítésről, időköz-

ben újabb híreket a filmről, sikeréről, van-játszik benne egy-két személyes ismerősöd, egy moziba ülsz be, írókat látsz ott, kritikusokat, valamikori kollégákat, az egész miliő a szakmai-társasági élet szelete – s nem várt *módon* belesodródsz a Botrányba. Nem azonnal, mert hát az előbbiek okán te azonnal még a különbségeket kutatod. Mindenekelőtt a *Sorstalanság*gal, ezért is vagy itt sietősen, olvastál valamit a rendező képi és zenei megoldásairól, az tett kíváncsivá. Koltai filmje ugyanis egyetlen választás miatt vált a te szemedben is inkább sikertelenné: a zene okán. Morricone lényegében agyoncsapta a filmet, lezúzta azokat a jeleneteket, ahol a rendező nagyon kemény alázattal szinte lemondott a filmes technikákról, s csupán *ábrázolni* akarta a Botrányt. Megmutatni, odavinni a kamerát, ahol történt; s különösen az Appelplatz kegyetlen időtlenségét ott roppant zavaróvá teszi a zene. S igen, ezt itt, a mérhető különbséget, a *Saul fiá*t nézve azonnal érezzük, látjuk; a filmnek csak zajai vannak, néha vélt zeneszószök bár, a történések kísérőjelenségei, hanglenyomatok, vasak csikorgása, lépések, parancsszavak; a szemszög is a terelt állatember tekintetéből indul, a gépies helyzetelemzések fókusza, oda kell lépnem, le kell hajolnom, nem szabad odanéznem, nem szabad odanéznem, ki kell jönni, be kell menni, kendőt fel, kitérni, sietni, állni. S néha fordul egyet a kamera, megpihen az állatember arcán, nézik egymást: ki voltál? Ki vagy? Ki leszel, s ha leszel, voltál-e, lehetsz-e?

Botrány. De kicsoda ebben Saul? A film, ez a film is – vers. A lírai költő illúzióromboló megszólalása; mert hát, s ezt sokan félreértik, a lírai költő, a valódi, mindig illúzióromboló. Nem tűri az elkenést, a maszatolást, a szép képek hazugságözönét; az igazat mondja, nem *csak*. Vers hát ez a mozi, a magyar filmköltészet nagy hagyományainak folytonosságában, tele – a konkrét megjelenésen túl – elvonatkoztatással. Kérdések ébrednek a nézőben, elsőképp amolyan filmes kérdések, ezek tévútra is viszik, rossz film, dünnyögsz, mert a főszereplő akarata fölöslegesen kerül emberek életébe, itt mindenki meg fog halni, de egy rabbi konkrétan miatta hal meg, s majd egy másik, s a saját személyes történetének hátterében kibontakozó csoporttörténet, a lázadás lehetősége fontosabb lehetne egyéni szocproblémájánál, dünnyögünk, hiszen ez egy mozi, hajtogatjuk makacsul, s ha egy mozi sztorija logikátlan, akkor rossz. Mert hát pedig nincs *logikusabb*, mint a Botrány, hűt le aztán bennünket a forróság maga.

De kicsoda ebben Saul, kérdezzük mégis, makacsul. A főszereplő, vagy az a talált darabka corpus humani, amit rejteget, amit az értelmetlenségig cipel, amit csak a hit parancsa és szokása szerint el akar temettetni egy rabbival, visszaadni így a *darab emberi méltóságát*? Nem tudjuk; persze értjük, a történet – és a film alkotóinak nyilatkozatai – eligazítóak; ugyanakkor van egy olvasat, amely talán szándékosan marad rejtve, marad cáfolva, keletkezik elénk mégis fölfoghatóan. Saul fia a tetem, akinek láttán hirtelen a téboly legyőzhetővé válik; a menekülés útvonala ez önmagunk egykori civilizációja felé, annak emlékei, a szokások, az identitás mindenekelőtt az egyéni morálhoz, a közösség identitásához, amitől megfosztottak, amit letéptek, leszaggattak rólunk, s mégis eltéphetetlen kötelék. Mert hirtelen formát ölt a deformáltság fölött, lehetőséget mutat a lehetetlenből; nem valós lehetőség, ha nem is tudod, de érzed, min-

dennél biztosabban, hogy bele fogsz pusztulni, hogy csak sietteted a halált, de hát önmagad *felé* pusztítanak el; nem önmagadból kiszakítva, állattá alázva. Kicsoda hát Saul fia?

Az öntudatlan test, vagy az őt valamiféle öntudatlanságban cipelő Saul fia Saul? Saulé, aki Pál apostollá lett, aki egykor félredobta az atyai hagyományokat, zsidókból való zsidóságát, a Törvény tiszteletét – a keresztre feszített Messiás „botránya" miatt. Vagy talán nem egészen, hiszen működésének alapkérdése, sokszor olvashattuk, az: a Törvény érvényes útja-e az üdvözülésnek? A Törvény, vagy Jézus Krisztus? *„És találtassam Ő benne, mint a kinek nincsen saját igazságom a törvényből, hanem van igazságom a Krisztusban való hit által, Istentől való igazságom a hit alapján"* (Fil 3,9). De találtattam-e Őbenne? … … De *hol* a Lepel, kérdezted társaidtól, öntudatlan kifakadással, magad magadat sem értvén: jobb lenne-e, ha valóban nem láttad volna; *jobb lenne-e, ha a sötétben botorkálva most valóban értetlenül állnál* a fény kapuja előtt?

Mert nézed és látod Sault. Nézed és látod társaidat, embertársaidat, Saul fiait. Nézed és látod az emberiség sonderkommandóját; akiket valaki mindig kiválaszt a gyűlöletre és az öngyűlöletre, kiválaszt valami mindenekfeletti igazság nevében és érdekében a kegyes igazságtalanságokra, a mérhetetlen idő jegyében a pillanatok hazugságaira; percnyi létezés-győzelmekbe hazudja mindig valaki a történelmet, s a történelem végén, a végének hitt pillanatokban, nézed és látod – a temethetetlen halált. És emeled a *darab*okat, gépiesen dobod halomba, pakolod szekerekre vagy teherautók platójára őket, esetleg rögtön a gödörbe fordítod, tudván, hogy a te jutalmad az lesz: a munka végeztével a halom tetején nyugszol; *magasra így hágtál*; és megeshet, hogy harmadnapra kiásod magad a vékony földréteg alól. De addig még pakolod a darabokat, a verduni és somme-i maradványokat, „legjobban azok a fickók bűzlenek, akiknek belső sérülésük volt, vagy három hete holtan fekszenek, a vérük nem folyik ki, hanem bomlásnak ered, és amikor az ember megmozdítja a testet, a vér kijön az orrukon és a szájukon", te csak pakolod az ukrajnai és a kalkuttai éhínség halottait, de dolgod van Bulge, Kurszk vagy Narva földjén; hol dolga van az emlékezésnek, ott próbálj arról mondani valamit; mondj kaddist a rohingyákért, celebrálj misét a zsidókért, de a legtöbb, amit tehetsz: nézd és lásd.

De ne kérdezd, *hová* sodorta el az áramlat Saul fiát; ne kérdezd, hol a Lepel; csak élj. Mindenekelőtt szeretettel. Ne félj, hogy nem fog menni, hisz végül *csak* ennyid sem maradhat. A világ megválthatatlan, s te törődj bele, hogy nem törődhetsz bele.

(2015. május 28.)

II. Tizenegy hónappal később folytatom a fenti sorokat, általában nem szokásom írásaim dátumozása, ám ezúttal talán szükséges utalást tennem arra, hogy eltűnt időm nyomába szegődve próbálom kicsit pontosítani, tárgyiasítani a korábban elmondottakat; okozata ennek a film meglehetős sikere, noha semmiképp sem oka – másítanom nincs túl sokat, leginkább a félregombolt szavakat, hisz félregondolt gondolat nemigen bukkan fel ott, s ha van is, legfeljebb ütköztetésre, nem menekülésre szánható. Igen, tárgyiasítani kell a film líráját, a képek költészetét, s ez meglehetősen bonyolult, de hát a film jelenlé-

te, pályaíve mindenképp erre ösztönöz – mindenekelőtt, persze, a ténynyé válás útjának azon jelzője, mely meglehetősen pökhendinek tűnhet s tűnhetett már akkor: „*…rossz film, dünnyögsz…*", rossz film, „*…nem tetszett…*", dünnyögtem, magánbeszélgetésekben is, a jelző mellett megelőlegezvén a díjözönt is, mert reméltem ezt; de mit is? Reméltem, hogy a film kilép, kitör, kiszakad abból a helyzetből, amelybe a mozivá válás ítélkezései során kerülhet s csúszhat.

Mert moziként elsikkadhatnak hangsúlyai. Ez meg is történik egyébként, túl a mindig feltörő katarzison, fel-felbukkannak olykor a film történeteinek egymásnak feszülései, az értelmezés állomásainak kátyúi, bukkanói. Hiszen hát mi a *történet* maga? A Sonderkommandó *darabjainak* pokoljárása – ahogyan erről a film első kockáiról, egy korszakjelző, magyarázó feliratból értesülünk. Meghatározott tehát a helyzet, meghatározott az idő, meghatározott a történés síkja és lehetséges summázata, noha ez utóbbit – amúgy lényeges kitétel – a film alkotói nem kívánják semmiképp beleépíteni a nézőre váró másfél órába; szándékaik szerint mindaz, ami történni fog, előzmények nélküli, váratlan brutalitásként csap le, de hát a néző, bizony, koránt sincs minden tudásnak híjával, noha a mai napig meglehetős butasággal szemléli talán-ha többsége saját múltját; kívülállást próbál tanúsítani, noha épp e kívülállás-tudat révén sodorható a történés ciklikus ismétlődéseibe, gyakorta nem is ellenére.

No de maradjunk a tárgyiasítás lényegénél. Magyaráznom, boncolnom, tágítanom kell a jelzőt, „rossz"; s ez nem amolyan személyes gőg bennem, kivagyiság, a védjem a mundért esete, hanem hát talán lényeges rávezetés ez arra az útra, amelyen a nagy, sötét erdőbe jutunk, korántsem az emberélet felén, sokkal inkább az emberiség létének alkonyán. Hullván a tetszés és tetszetősség csapdáiba. Nos, milyen párhuzamos történések futnak a filmben, lényegében a nézőnek sem adván lehetőséget a megnyugvásra, félreállásra, a higgadt elemzésre? Nincs mód a nézőtéren sem arra, hogy ki-ki bekapcsolja lelke GPS-ét, s újratervezze annak segítségével az irányvesztettséget magát. Akár futsz, akár meglapulsz, áldozattá válsz – nincs, nincs már itt s ebből, a végső stádiumból, nincs fölszabadulás. Ahogyan a mai napig nincs, mint erre imént már utaltam, a rosszindulatú sejtek irgalmatlanul burjánzanak, az áttétek száma végtelen, s bárhol felbukkanhatnak s fel is bukkannak, az elme logikátlanságának félelmetesen precíz logikája mentén.

Épp ez az első történés: a körülmények nagyon tisztán elhelyezik a nézőt az események idejébe, s ezzel egy adott szituációba száműzik; itt és akkor kell eldöntenie, mozit néz, vagy ott halad maga is a stációk útján; bárha a film, erre azonnal térjünk ki, látszólag nem ad számára esélyt a kívül maradásra; pár pillanat alatt tekintetünk mintha Saulé lenne, ugyanúgy nézünk a néha felszakadó homályos zugokba, fülünk hol elkap valamit a szavakból, hol csak azok foszlányai felé indulunk, vagy épp azoktól távolodnánk, igen, a kamera pár perc alatt beleköltözik homlokunk mögé, ez a történet velünk történik, épp csak nem értjük: miért? Mi történik ott, akkor, velünk? S ez, amennyire vonzás, annyira válik taszítássá; a néző mindenképp hatalmas katarzist átélve lép ki a vetítőből, de már azt mantrázza: velem *ez* nem történhet meg. S *az* nem velem történt meg. Mert – s a mertek

száma duplikálódik, miként a sejtosztódás révén előbb a test, s majd aztán, *ha*, az értelem. Amely értelem az idők mélyéről indulva egyre kiszámítottabbá, tervezettebbé, rajzasztalokon arányosítottá, logisztikai elemek alkalmazásával egyre tökéletesebbé tette a nép- és fajirtás „feladatát"; e tekintetben a film ténye mindenképp a történelembe illesztendő, hozzuk ezt itt is szóba, Kertész Imrének mélységes igaza van, amikor Heller Ágnes állítását – Auschwitz nem illeszthető be a történelembe (*„Kívül áll a történelmen, az Istentől elhagyott világ vákuumában"*) – éles-érdes pontossággal cáfolja, de legalábbis pontosabb erőtérbe helyezi, így: *„a történelem […] az emberi szellem konstrukciója"*. Ennyi, fogalmazzunk így, erről kár lenne vitát nyitni, legfeljebb mégis zárójelben nyissunk egyet, hozzátéve: a történelem a folyamatos és fokozatos emberi erőszak krónikájának lenyomata, minden más – eszme- és művelődés- vagy egyéb szellemtörténet – az erőszak elleni s helyetti alternatívák fölmutatása, lelkünk, tudatunk, szellemünk leginkább hasztalan gyarapítása. Hiszen *„az egész emberi történelem nem más, mint sorsára hagyott roppant folyamat"*, írja *Rilke*, hívjuk közénk már itt őt, szólok még vele később, s *„ha feltartóztatna az Isten és álltunkban magunkra hagyna; vegye észre az ember, hogy – bármilyen messze merészkedjen is – nem Isten határaihoz ér közelebb, hanem csupán tulajdon végzetéhez"*.

Hasztalan, épp ez a második történet, mely rá- s ellene feszül az elsőnek: a film egy lázadás, felkelés, kitörési kísérlet zajlását meséli el; néhány ember összefogni s küzdeni próbál a hatalmas monstrum ellen, kihasználva annak épp hatalmából fakadó olykori konstrukciós zökkenéseit; e lázadást a főszereplő, Saul meglehetősen ambivalensen szemléli, ennek révén magunk is osztozhatunk a lázadás örök optimizmusát beárnyékoló egyéni érdekek felbukkanásának fanyar iróniájában; mert hát nem más, tömény irónia jelenik meg abban a képben is, melyet az alkotók rekonstruálnak nekünk, nézőknek; az Auschwitz–Birkenau Állami Múzeum 278-as számú tételéről van szó, a névtelen fotográfus (bár valószínűsítették már, hogy Alberto Errera, avagy *„Alex"* készítette) felvételéről: *elgázosított testek elégetése a hamvasztógödörben, a szabad ég alatt, 1944. augusztus*. A kép filmbe emelése fontos pillanat, a lázadás októberben történt, ezt a rendező, Nemes László is hangsúlyozza, ezzel konkrét keretbe helyezve az eseményeket, bár többször hozzáteszi nyilatkozataiban, „a filmet májusban forgattuk, akkor jutottunk el a helyszínre, az őszi lombok talán jobban illeszkedtek volna", ez a pici mozzanat mindenesetre egyszerre emeli el a filmet a lehetséges konkretizálástól, s szövi be már majd a mozgókép konstrukciója a felvétel gyászát, döbbenetét, pusztulásunk ünnepélyességét, az igazság felmutatásának magasztos szentségét a korántsem eltávolító iróniával.

Hisz mi történik, miközben készül a kép? Georges Didi-Huberman mélyen elegáns filozófiával elemzi ezt a filmről szóló, *Túl a feketén* című esszéjében: *„Amikor* »Alex« *elrejtőzött a gázkamra sötétjében, elővette a fényképezőgépét, hogy képpé komponálja a szabadban égő testeket, amelyeket az ajtókivágatból látunk, kettős tanúságot hagyott ránk:* a fekete tanúságát, *vagyis a sötétségét, amely az emberölés zárt területét jelzi, egyben – pár kiszakított pillanatra legalább – védelmezi a saját nézését, gyakorolja objektívje segítségével a*

nézés jogát; ugyanakkor tanúságot *tesz* a fényről *is, ami egy par excellence fényképészi aktus, és mindenki számára láthatóvá teszi azt, amit a nácik abszolút értelemben láthatatlanná és ily módon a világ szemében hihetetlenné tettek volna.*" Fontos bekezdés ez, mert megmutatja, s ez valamiképp tűnődéseim summázata is, annak tompíthatatlan igazságát, hogy „*Auschwitz után költeményt írni barbárság*" (*„nach Auschwitz ein Gedicht zu schreiben, ist barbarisch*", vagy legalábbis a lehetetlen megkísértése, beleértve ebbe mindazt, ami kultúra címen azóta született. Állítás szintjén igaz ez a gondolat, akkor is, ha maga Adorno később tulajdonképpen „finomította a kínt", mondván: *„A végtelen szenvedésnek éppúgy joga van kifejeződnie, mint a kínzás áldozatának a sikolyhoz.*" Merüljünk itt el az igazságban: a végtelen szenvedés sikolya végtelen, s mindaddig, amíg oldásait kutatjuk, kötéseit lazítjuk, ez a végtelen jelenti számunkra s teszi ilyenné az időt: amíg véget nem vetünk a sikoly okainak, addig csupán a sikoly okozóinak teremtünk újabb s újabb lehetőségeket. De szóltam erről, s tulajdonképpen szólt erről Thomas Merton *(Ének kemencékkel teli táborhelyeken tartandó körmenetekhez)*, Pilinszky, Kertész Imre; s szól erről természetesen a *Saul fia* is, térnék vissza hozzá, de hogy szavam ne feledjem, még felhívnám a figyelmet az imént idézett Didi-Huberman-mondatok utolsó szavára: „*volna*". Hogy van, amit valakik a világ szemében lehetetlenné tettek *volna*, mondja, s ide rímel Kertész Imre egyik gondolata a holokausztról: *„felmérhetetlen szenvedések árán felmérhetetlen tudáshoz vezetett, és ezáltal felmérhetetlen erkölcsi tartalék rejlik benne*" (*A száműzött nyelv*). S ez a „tragikus világtudás" majd megteremti az ember és az emberiség erkölcsi katarzisát, gondoltatja hozzá velünk; hát döntsük el, ki-ki magában döntse el, itt *volna-e* már a katarzis lelki Kánaánja?

Saul mindenesetre mással van elfoglalva, miközben készül a történelemnek szánt történelmi pillanatfelvétel, s itt kanyarodnék vissza az irónia elejtett fonalához. Logikus amúgy, mert hát a fotográfia a pillanat dermedése, rögzít *valamit* számunkra, de mindig látnunk s hallanunk kell annak körülményeit, időbeliségét, a helyzet egészét; egy jó képkivágás természetesen kimondatlanul is az aranymetszés szabályára irányítja a figyelmet, ám agyunk működése előrébb s továbbgördíti, épp a képkivágás határain túlra gondolva, a rögzült pillanat eseményeken belüliségét. Mi mást tenne a film, követi Saul történetét, a mese harmadik szálát, annak tulajdonképpeni lényegét, azt, amelyen belül végképp szétesik a film *külső* követésének lehetősége, de megkapjuk cserébe a személyes katarzis esélyét, s az akár az imént említett világtudásból fakadó világkatarzis vágyát, eljövetelének optimizmusát is rejtheti. Nagy esély, nagy lehetőség, talán ha mondhatnánk *egyszeri* filmtörténeti pillanatnak Röhrig Géza felbukkanását itt; a fölfoghatatlan általa történő közvetítését; ő az, aki megtestesíti évezredek megannyi pusztába kiáltását; ő az, aki lényegében ki- és beteljesíti ezt a filmet, amelyben – érezzük ezt – minden esetleges, beleértve itt néhány pillanat látványára gondolva a forgatás alatt módosuló képkockákat. Esetleges, s ez természetes, mert hát esetleges a pillanat megszületésének esélye, esetleges az abból fakadó *terv* kivitelezése, és esetleges akár annak elfogadtatása, ott, a filmvásznon, a történeten

belül, s még inkább kívül, vagy csak félig kívül, a nézőtéren. Annak terve, hogy az iszonyat csak lassúdan befogadható, s azzal együtt fölfoghatatlan képsorai között, egy még nagyobb lelkierőt igénylő lázadás, kitörési kísérlet elfogadása és az annak sikeréért való nézői „szorítás" szinte ellenére megértsünk egy embert, aki megpróbál a kikényszerített történelem ellen cselekedni; harc és ellenharc helyett, annak ellenére, az erkölcs parancsát követi. Legalábbis ez a terve. S elénk lép, valójában már az első képkockáktól őt követjük, a pokolban bolyongó Vergilius, de képibb Rilkére hivatkoznunk, hisz mintegy mottóként – s meglehet, valóságosabb mottó lenne ez, mint a filmben olvasható – vetülnek szívünkre-eszméletünkre az ő sorai: *„…valamely hallatlan értelemben birtokba kellene vennie, meg kellene hódítania saját szívét maradéktalanul, hogy ne vegye észre a veszteségeket, hogy megtalálja önmagában azt a pontot, amely megint világ-pont, horgonyzóhely, és nem százféle kerítéssel övezett szűk karám. Némely fogollyal történt meg az (tudósít róluk a történelem), hogy a teljes külső nélkülözés napjaiban vívták ki – lényüknek legalján – önmagukat és kimeríthetetlen szabadságukat…*" Tegyük hozzá nagyon gyorsan: ezen általam mottóként ideillesztett sorokat Rilke 1915 augusztusában írta egyik levelében, s nem láthatta, de érezhette, nem gondolhatta, de tudta az út folytatását; *tudta*, hogy a fogságba vetett emberiség, s ez önmaga fogsága is egyben, lényüknek s lényünknek mennyire a legaljára juthat még, s mennyire hitetlenül fogadja s szemléli majd a *lény* az újabb s újabb borzalmakat. Tudta, ahogyan mi is tudni vélnénk, szeretnénk, gondolnánk, hogy Saulként itt Rilke lép a történetbe, az ő történetének első pillanatában valamiképp szintén ez tudatosul, vagy inkább mosódik bele valahogyan-valamiképp érzékeinkbe, az a pillanat, amikor Saul megáll a kétszer megölt gyermek holtteste előtt, és elfogadja, teljesíti annak parancsát, így s ezáltal tör ki lénye legaljáról s indul kimeríthetetlen szabadsága felé. Hogyan is szól a parancs? *„csupasz ablakon nézett be az álom / nélküli éj. S egy névtelen az ágyon / feküdt pőrén, tisztán, parancsot adva*" (Rilke: *Halottmosás*, Kálnoky László fordításában – mennyivel szebb Kosztolányiénál, zárójel bezárva).

Így s ezért azonosíthatóbb Röhrig Saulja Rilkével, s általában a költészettel; hogy ő maga is alkatilag kihordja, s hordja újra s újra a poézist, mondjuk e filmbéli jelenlét esetében nem hátrány, mi több, talán ezért egyszeri pillanat. Általa válik teljessé a film poétikája, a filmvers, amire egyszer utaltam, s hogy mégis mozivá lényegüljön, ehhez színre lép a megfogalmazásban egy szintén már említett eszköz: az irónia. Tulajdonképpen nagyon vaskosan; ettől függetlenül meglehet, merészség szóba hoznom, de megteszem. Akkor, amikor Didi-Huberman a mitológiákat *kifordító* Kafkát említi; s amikor Kőbányai János szenvedélyesen szép Saul-naplójában pontosan definiálja: *„Saul/Géza egy auschwitzi flaneur"*, lényegében visszaigazolódik a film nézése alatt születő benyomásunk: Saul itt egy Rilkébe oltott *Svejk*, vagy talán fordítva, egy Svejkbe oltott Rilke, hiszen a költőről tudjuk, egész életére nyomot hagyó, nem gyógyuló sebként hordta katonaiskolában szerzett élményeit; adekvát jelentéshordozóvá válik így itt is, alakhasonlatunkat továbbszőve, a definitív „flanőr"-ség. Mindez persze az alak negatívjaként értendő, nincs poénra vett, elviccelt szituáció, még

kevésbé szándékosan a humorra élezett helyzetkomikum, talán épp emiatt nem merünk még csak elmosolyodni sem, csupán a történet bizarrságát látjuk-tűnődjük, s majd, később, lesz egy mosoly, amin tovább morfondírozva felvillan a történet fénye, nem épp úgy, mint Didi-Hubermannál – *„Ki ő? A halott gyermek, aki visszajött a halottak birodalmából? Egy angyal? Saul előbb megdöbben, aztán a – szó minden értelmében vett* – felismeréstől *ennek a filmnek az egyetlen mosolya dereng föl az arcán"* (írja a *Túl a feketén*ben) –, mert hát nem épp ez az első mosoly a filmben, noha mindeddig egyet sem láthattunk. Csak érezhettük, Röhrig egy-egy oldalpillantásában, egy-egy ajakrándulásában, vagy akár az olykor beúszó természeti képekben, a madárcsicsergésben, amit elvág az iszony s a káosz történelmünk szempontjából folyamatosnak nevezhető humusza.

No de hát mit éreztet velünk Svejk? Hogy töretlenül véghez kell vinnie valamit, amivel ellentmond az iszonyat tagadását jelképező tagadásnak, hiszen a tagadás tagadása még nem jelenti az igazságot; a tagadás tagadása önmagában csupán a ritmusszekció parttalan önállósodása. De elemzés helyett figyeljünk fel a konkrét képekre. A film lendületébe komponált fotográfiánál ejtettük el ezt a szálat, nos, lépjünk ismét ahhoz a pillanathoz. Készül a kép, s mit tesz Saul? Jelentéktelenìti a pillanatot, mondjuk ki, idegesíti a szöszmötölés, neki azzal az emberrel, akivel itt a zárat reszelgeti, más tervei vannak, tovább kell menniük, hát készüljön már gyorsabban az a felvétel, üzeni gesztusaival; s egy adott pillanatban véget is vet a történetnek; lényegében számunkra eldöntetlen marad annak kérdése, megérezte-e az épület felé közeledő katonákat, vagy azért rejti el az utolsó másodpercben a fényképezőgépet, talán véletlen időegybeeséssel, mert már vinné tovább az emberét. Tudjuk, a kép elkészült, megőrződött, s ma látható az említett múzeumban, de neki *ott* nem a múlt egy pillanatának megőrzése és hitelesítése fontos, hanem az erkölcs, amit lám, mondjuk mi, nézők, még ez a megmaradt fotográfia sem tudott nyomatékosabbá tenni a múlt adott iszonyú pillanatainál, sem akkor, sem az azóta eltelt évtizedekben. S mit cselekszik Saul, amikor észleli: kitör a lázadás? A tömeg rohanni kezd, az ilyen pillanatok sohasem átláthatóak, fegyverropogás, rohanás, káosz – s ez Saul számára saját tervének lehetőségét jelenti. Ott, ahol áll, hiszen mindenki, tömeg és katonák, a helytől távolabbi irányba futnak, ő tehát letérdel, és szinte megkönnyebbülve ásni kezd. Erre utasítva emberét is, hisz végre a lázadás gócpontjától kissé távolabb eltemetheti a Fiút; de gesztusával vitába keveredik társaival; nincs kimondva, de felfejthetjük, hogy a többiek attól félnek: a sírt ásva kiássa az általuk korábban odarejtett feljegyzéseket, naplókat, s ezzel megsemmisíti a jövőnek szánt dokumentumokat. Hát kicsit odébb, valahol máshol kövesd az erkölcsi parancsot, nógatják, de mindannyiuk szerencséjére, a kis csoport a fegyverek szórásába kerül, futni kell, itt és most nincs tovább. Futnak, a folyóig, ahol a hullámok elsodorják a gyermek testét, ezt a pillanatot valóban láthatjuk úgy, miként Didi-Huberman fogalmaz: a *„Mózes elbeszélésének kegyetlen, fordított változata: egy megfulladó halott gyermek, szemben a vízből kimentett élő gyermekkel; egy egész nép valódi, történelmi halála"*, de láthatjuk – s számomra ez rokonszenvesebb – úgy, ahogy Kőbányai János festi le; ha szabad ezt így a mondottak vo-

natkozásában mondani, akkor kimondom, gyönyörűségesen: *„Számomra az auschwitzi flaneur – feledtetve erőltetett, ki nem bontott történetét a kaddist mondó rabbi hajszolásával – az ölében, a karjai között, a vállán s szorosan átölelve a folyó sodrásában az Apokalipszis »halált sugárzó« díszletei között a halott gyerek testével egy pietà”*. E két lehetséges értelmezés azonban ismét roppant logikussá teszi Rilkére való hivatkozásunkat: *„Ha örökké kevésnek bizonyulunk a szeretetre, bizonytalannak a döntéshozatalra és képtelennek a halálra, akkor hogyan lehetséges ez a földi létezés? […] Ki tudja, kérdem magamtól, nem úgymond az istenek fonák oldalán bukkanunk-e ki, miközben fenséges sugárzó tekintetüktől nem választ el semmi más, mint ők maguk, s – amire vágyakozunk – egészen közelébe kerülünk a kifejezésnek, csak hát éppen mögötte állunk; de mi mást jelentsen ez, mint hogy a mi arcunk és az isteni tekintet ugyanabba az irányba néz s a kettő egymással azonos; és így hogyan lépjünk az Isten színe elé abból a térből, amely arca előtt van?”*

Roppant nyilvánvaló roppanás ez idegsejtjeinkben, s majd egyfajta – talán *csak* egyfajta – értelmezést nyer általa az a sokak szerint és sokféleképpen bontogatott mosoly, mely Saul arcán dereng föl, miközben tekintetével követi az erdőbe futó gyermeket, a talán-ugyanaz-másik angyalt, aki fölbukkan a lázadók higgadt lemészárlása előtti pillanatban. Hogy nézze szikár-kemény-mosolytalan tekintettel Sault, érted-e, kérdi, de hát nem is angyal, tudjuk ezt, méltóak arra még most, még itt sem vagyunk. Fontos az alig érthető, halkan duruzsoló dialógus a kép hátterében, a szökött rabok tervezgetik, hogyan szereznek fegyvert, hogyan szállnak majd harcba, parázs hevülettel zajlik épp a tagadás tagadásának elkésett újratervezése; Saul fáradtan, álmosan hallgatja, szemléli az erdőt, talán ez *az* a Kert, az az elveszített, nézi, csodálja, s ezt a pillanatot szakítja meg a felbukkanó, ki tudja, merről s merre kószáló gyermek, bepillant az ajtó résén, Saul visszanéz rá, ez is éppoly fotográfia, csak nem őrzi semmiféle múzeum; majd a gyermek elfut, és Saul arcát is elfutja a mosoly, ez a mosoly követi a gyermeket, s követi a nézőt, akinek majd valamikor el kell döntenie: volt-e hát Saulnak fia, ki volt a fia, s *ki a Lepel*?

Mert tizenegy hónap után sem tompult bennem ez a kérdés, az eltelt idő felét saját halállal s fel(?)gyógyulással töltöttem, és most, visszatérve a kérdésekhez hullok közéjük, azon tűnődve: a film végén elfutó gyermek célja merre vezet? Oda fut-e, abba az elveszett-elherdált-elvesztegetett Kertbe, vagy csak átfut az erdő sávján, be egy *létező* városkába, ahol él, s ahol a felnőttek csöndben szemlélték a fekete füstöt, s tétován hallgatták a hitt is, nem is hitt híreket *arról*. Válasz, értelmezhető s megnyugtató nincs, csupán az a féktelen, végtére is zabolázhatatlan mosoly, *„mely akkor / tör ránk, ha* elhull, *aki boldog*”.

III. (In memoriam, 2009. április 18.)

Hommage à Kertész Imre

Európa második legnagyobb ortodox zsinagógáját keressük, s elsőre átszalad tekintetünk a szerény épületen. Nem emelkedik az utca fölé; jobban utánagondolva eltűnődünk: miért vártunk másra; ahogyan azt sem értjük, miért van zárva. De ki van írva a gondnok elérhetősége, nincs is messze, barátunk elszalad, majd visszaérve meséli: becsönget-

tem, s a kertből jött ki, de amikor mondtam, hogy meg szeretnénk nézni a zsinagógát, elhűlten meredt rám. Most? Szombaton? S hát valóban, nem mentség, hogy bennünk összefolyt ez a három-négy nap, amit a környéken és a városban töltöttünk; a sárga földig elpirultam, meséli tovább, el akartam jönni, bocsánatot kérve, de megelőzött: felöltözök, megyek, kérem, várjanak a bejárat előtt. Néhány perc múlva megérkezett. *Dicsérjük* kedvességéért, gesztusáért, szerényen hárítja; pár perc telik el, *és* megérezzük: valóban örömmel jött. Egy olyan belső örömmel, amely talán még őt magát is bosszantja, hiszen kertjében elmélkedett, békésen, s mi itt hiába *magasztaljuk*, a rideg valóság *az*, hogy megfosztottuk a csöndre szánható idejétől.

Az épület, talán az előzmények miatt, különös hatással bír. A padsorok hiánya az *Ő* hiánya is, az áldozaté, akiknek számáról tudjuk, hogy *nagy*, ám csak itt, átfoghatóságában növekszik dermesztővé. Itt, ahol évente kétszer gyűlnek össze, hogy közösen mondják el kaddisba foglalt *nevét*; évente kétszer kérik együtt, hogy *ámen*; s akkor is messze földről érkezik a rabbi és maga a gyülekezet. Mert ortodox hívő ma már csak egy él itt, ahol 1944-ben közösségük ezeregyszázhetvenkilenc emberből állt, s a chéderben négy oktató foglalkozott kétszáztizenöt tanulóval. Járom az épületet, mászom a karzat lépcsőit, s érzem az akaratot, ahogy *az Általa* óhajtott érzést, főhajtást, lélekáldozatot meghozva, ők és elődeik felépítették e falakat, majd az így s együtt *teremtett világban*, nagy bizalommal nézve az idő tengerébe, annyit kívántak: *s teljesedjék be*. Ahogy akarod, ahogy lesz, ahogy lesz, úgy akarod, remélték rémülve, de rémülten is remélve; rémülten a gonosz *uralma* alatt. Rémülten is remélve.

Nézem a kerek ablak fényeit, a nap ereje *a mi életünkben* sem változott sokat; de ma már csak egyetlen emberre terül, a bizalom palástjaként, e falak között. Csak egy maradt. Bár, tegyük hozzá, a veszteség nem csupán a vészkorszak következménye; sokakat a háború utáni bizalmatlanság távolított el. De akkor is, egy. Értik-e ott, ahol a sorstalanság egyfajta negatív jelző, a kis népek sorsközösségének és pusztulásának lényegét? Nem tudom.

Megköszönjük az épület meglátogatásának lehetőségét, *és* megkérdezzük: merre találjuk a régi zsidó temetőt? A Hársfa utcát. Az *napjainkban* csak zarándokhely, tudjuk meg, útba ejtve majd látjuk is, hogy egy betonkerítéssel körülvett terület; már a sírkövek is elhagyták; a régi temetőt a jángori határban találjuk, távol a várostól, hiszen előírás, hogy legalább ötven ámának kell lennie a kapujáig. Amely amúgy zárva; álljanak meg a házam előtt, odaadom a kulcsot, visszafelé csak dobják be a levélszekrénybe. Megköszönjük; elindulunk a poros dűlőúton, *s Izrael* küldötteit képzeljük magunk elé; kik sokórás utazás után jönnek ide, szeretteiket köszönteni. Ha van még, ki jöjjön; kiben még *egész* az emlékezet, s nem retteg régi *háza* rémült reménytelenségétől, amelyhez foghatót addig még *életében* nem; bárha, hát, dehogynem. Évezredeken át szinte csak azt tanította a sors: legyünk a rosszon *mielőbb* túl, utána lesz jó is. Kicsit. Amíg.

S megérkezünk; Mose Vorhand ohelje nyitva, csupán a kilincset kell lenyomnunk az ajtón; *s* tárva műveinek könyvszekrénye is. Elindulok a sírkövek között; *mondjátok*, kérdezném, ha lenne kitől, hogy miért ölitek megvetésetekkel azt az első világháborús

főhadnagyot, aki *együtt* küzdött veletek, s halt meg e hazáért; kérdezném: de még kérdőjelet sem teszek. Akiben a gyűlölet *úgy* fakad fel, miképp a gyom, attól hiába várod, hogy *legyen* emberséges, *Legyen* búnbánó, és *az Ő neve* még áldozatában is a szeretetre késztesse. Botladozom a sírok között, a borostyánnal és vadvirágokkal *áldott* hantok mellett, amelyben immár *mindörökké*. Mert itt, mert egy pillanatra megérint valami rettenet: hogy – megérkeztek. Ide, és végre, s innen már hová mehetnének? Ne *Legyen* nehéz a lépted, csak ennyit kérnek; ennyi már bőségesen elegendő.

Milyen ez a pillanat, azt kérded? *Áldott*? Nem tudom. *Tiszteletteljes*? Nem tudom. *Fenséges*? Nem tudom. *Dicsőséges*? Nem tudom. *És magasztos*? Értsd meg – nem tudom. Magányos. Ez az egyetlen szó. Magányos békesség. A rémületben is a reménység bizodalma, hogy ha ez, hát legyen meg ***az Ő*** akarata, ***szent***eltessék meg a ***neve***, mert *aki* így büntet is, *áldásra méltó*. S hát ő büntetett-e? Vagy a nevében, de akarata ellenére? Hisz *Áldott Ő*! S aki áldott, az *Minden* pillanatban az; amit *valaha* akart, azt akarja most és mindörökké; amit *elmondott*, azt mondja most és mindörökké; az ő reményét reméljük *áldásmondásnál*. Ezt óhajtjuk minden legközönségesebb létünkről elsuttogott *ódánál*. A könny, ha szemünkbe szökik a *himnusznál*, erről vall; *és* ez a remény szökik ki belőlünk minden erőnél erősebben, s minden *vigasztaló éneknél emelkedettebben*. S ti is ezt akarjátok, és ha akarjátok, akkor végre *mondjátok együtt: úgy legyen*.

Lekopott nevek, elfásult fák, rettenek hirtelen az elhagyott sírkert valóságára; odakint új akaratok zengik, hogy *Legyen*, de nem értik: aki gyászt és gyászt elválaszt egymástól, annak hiába *nagy* a szíve; *békesség* nélkül a hiábavaló, oktalan halál *és élet* nemcsak elválaszthatatlan, de megkülönböztethetetlen is egymástól – *számunkra*. A nemzet akkor nemzet, ha múltja, jelene, jövője mindőnkkel együtt közös *és egész*.

Megbotlom egy fűcsomóban, billen a kép, *Izrael* fiait és lányait látom hirtelen, ahogy kapaszkodnak valamelyik öreg fában, évente kétszer, van közöttük, kinek *számára* ez a hely már nem személyes, ám fájdalma sokkal hatalmasabb. *S* amikor azt hallja*: mondjátok együtt*, akkor nem szól, csak lehajtja fejét. Majd felemeli azt, tekintetét a távolba szögezi, s arcával üzeni: *úgy legyen*. Vajon összebékíthető-e sorsa az enyémmel? Az ő sorsa a tiéddel? Vajon megszületett-e már az, *Aki békét szerez*, de nem csupán *a magasságban*, hanem azonképp itt, a földön is? Nem tudom. A hit talán elegendő lenne, de a hit – személyes. Aki képes azt érezni, mint *Ő*, ott fent, és itt lent, a föld mélyében, mely befogadta, mint a persely, az Íme, hát meglelte hazáját. A földet, ahol nevét hibátlanul írják fölé, ha eltemeti, ki – csak temet.

Teremtsen? Békét? Számunkra? Miért tegye, kérdem ismét kérdőjel nélkül, csöndesen. A nemzet akkor nemzet, ha múltja, jelene, jövője mindőnkkel együtt közös *és egész*. *Izrael* gyermeke – bocsáss meg. De ne kövesd el a mi vétkeinket, szólok, mert nincs nagyobb oktalanság annál, mint amikor bűn és bűnhődés csak helyet cserél az ember életében; *számára* – más kell. Bezárjuk a temető kapuját, visszük a kulcsot, *s* távozóban mintha azt hallanám: *mondjátok együtt*. Visszapillantok, de csak a szürke betonkerítés fölött s mögött égbe tartó fák lombjait látom. Így hát magamnak felelem*: úgy legyen*.

Tamási Orosz János

Benjámin László a vészkorszakban és azután

„Egyént énekelek"
Walt Whitman

A holokauszt olyan botrány, amelyet számokkal is ki lehet fejezni. Ennyi meg ennyi német, osztrák, magyar, cseh, szlovák, szerb, lengyel, román állampolgár emberáldozata. Francia, belga, holland, litván, ukrán, orosz zsidók tömeghalála. A számok ijesztőek, de önmagukban mégiscsak számok. A tömeghalál egyének sorsából tevődik össze. A 19. század nagy demokrata költője, Walt Whitman önfeledten sorolta föl az egyenrangú és egyformán szeretett, különféle eredetű, fajtájú, életkorú és egyéniségű nőket és férfiakat, a *tömeg* csöppet sem arctalan egyedeit. Mindegyikükkel azonosult: az ugart feltörő pionírral, a marhahajcsárral, a gépésszel, a soktagú családjáért reggeltől estig fáradozó háziasszonnyal, a szövőnővel, a széppel és a csúnyával, a napbarnított útépítővel, a fegyverkováccsal és a fekete bőrű, rabszolgaságból felszabadult négerrel – ő rossz mellékzönge nélkül, szeretettel írta le a későbben sértő kifejezést. A számtalan egyéniségnek nem az egyformaságát ünnepelte, hanem a szabad, egyéni kibontakozását. Én vagyok minden szabad ember – énekelte mámorosan, mint nálunk a következő évszázadban Kassák Lajos, József Attila, és hozzájuk hasonló őszinteséggel Benjámin László. Ő abban a korszakban lett költő, amikor az embereket nemcsak egyéniségüktől és szabadságuktól fosztották meg az uniformissal, a sárga csillaggal, a koncentrációs táborral, a gettókkal és a halálgyárakkal, hanem az életüktől is.

A világháború ötvenmillió halottja is éppúgy egy szám csupán, mint a megbélyegzettek hatmillió áldozata. A tömeges megsemmisítésben *egyének* vesztek oda. Nekem a horribilis számoknál is többet mond egy megnevezett áldozat, egy személyesen megismert túlélő vagy hozzátartozó története. Benjámin László *önéletrajzi* költészete, „egy mindennapi ember élete" *(Önéletrajzi jegyzetek)* nekem ezért *közösségi* költészet. Költészetéből megtudjuk, mennyi rettegést cipelt magában a kirekesztett és megbélyegzett egyén a harmincas évektől a negyvenes évek közepéig. Mit jelentett a félelem a zsidótörvények, a sárga csillag viselésének elrendelése és az elhurcoltakról kiszivárgó hírek miatt. A német megszállás, a nyilasok rémuralma, a Dunába lövetés esélye, a haláltáborba vezényeltek bevagonírozása megannyi pokolkörként várták a származásukért aljasul megkülönböztetetteket. Nemcsak a pokol körei: a modern Golgota-járás személyre szabott stációi várták a költőt. A hajszát sikerült átvészelnie. Gondolati lírában megírt története arra int, hogy a túlélőket is számon kell tartani; sorsukkal válik teljessé a történelmi tanulság. Mit éltek át, s hogyan. Ismerni kell félelmeiket, gyógyíthatatlan testi-lelki sérüléseiket. Miként sikerült átvészelnie a háborút annak, akit fegyvertelenül tereltek a frontvonalba, s szemből az oroszok lőtték, hátulról a honfitársaiból kikerült őrök terelték aknaszedésre, a halálnak kiszolgáltatva: „ők voltak a golyófogók, ők, / a Becsületes Balgák osztaga" *(Elveszett nemzedék)*. A költő a *golyófogó*

metaforát jelképesen kiterjesztette a kultikus kommunizmus túlkapásai ellen tiltakozó éveire is. *Szocialisták* című, kései versében írja: „Talán azért került el minket / a halál, mert mi nem kerültük őt. / Ott voltunk, ahol fal omlott, tető szakadt, / de mindig együtt a mieinkkel". A tanúskodás nemcsak a világháború vészkorszakára értendő, hanem a koncepciós perekre, az egymást váltó diktatúrák áldozataira és meghurcoltjaira is. „Velünk kísérletezett ez a kor, / rajtunk próbálta ki: mit bír az ember?"

Benjámin Lászlót „félzsidó" származása miatt a vészkorszak utolsó előtti fázisában, 1944 őszén hurcoltak ki a kárpát-ukrajnai frontra „lapátosként", azaz munkaszolgálatosként, fegyvertelenül, kiszolgáltatva az ellenségnek és a karszalagos őrök kényének-kedvének. Arról is tudhattak a hatóságok, hogy kamaszkora óta munkásmozgalmi szervezetekbe járt, részt vett a szociáldemokraták összejövetelein, később ellenállási akciókban, plakátragasztásokban, éjszakai feliratfestésben, röpcédulák szétosztásában, tüntetéseken. Megvolt benne az akarat és a szívósság, hogy ne essen martalékául az üldöztetésnek: megtanulta a taktikát, a túlélés fortélyait, amennyire az öldöklés meg az árulás szakemberei között tehette. „elverni a hamis barátot, / átejteni a följelentőt" *(Ismeretlen költő verse)*. A legnehezebb volt a „leszámolás a félelemmel" *(Buga Jakab énekei)*. Ez volt a legnehezebb. Költészetének egyik fő mozgatója ez volt fiatalságában, katonakorú fiatalemberként s a bolsevisták korszakában egyaránt: „a rettegés is dallam és ütem" *(Énekeink)*. De ez sarkallta az ellenállás leleményeire is: bátor tettek nincsenek félelem nélkül. Látomásai az üldözők, a megfigyelők, az ellenséges hatalmak rémalakjait idézik, úgy, ahogy barlanglakó őseink vetítették ki rajzaikon lelki tapasztalataikat: „A szavakban, a csontok közt, a köveken / rosszindulatú árnyékok lobognak, / lángok fonákjai, az éjszaka / kiszámíthatatlan szörny-kölykei […]. / Gyomromban, koponyámban / a félelem lakik, / álmomban ő lakik, vele viaskodom, a mindenünnen támadó halállal. / Gondolkodni a félelem tanít." Megtanulta, hogy az emberi lény miként váltja bátor tettekre félelmeit: „Meglesem a sziklákon gomolygó árnyakat, / a homályból, a félelemből kimetszem, / a mozdulatlan kőbe kényszerítem." A lélektani folyamat életrevaló őseink példáit idézi: „Mert ők a bátor, a ravasz vadászok, / a termékeny hasú anyák, / a megtartók, az újjászületők" *(Sziklarajzok)*. A 20. század két leggonoszabb világrendszere tanította meg az önvédelemre és a közösség szolgálatára. „Elvégezni valóm is volna még – / embernek dolga és nem ábránd: / Megfogni tétovák kezét, óvni a farkastól a bárányt" *(Buga Jakab énekei)*.

*

Amikor az északkeleti frontvonalon kiderült, hogy semmiféle sáncépítéssel, torlasszal és egyebekkel nem lehet föltartóztatni a Vörös Hadsereg nehéztüzérségi pergőtüzét és tankjainak benyomulását hazánkba, a magyar vezérkar elrendelte a visszavonulást. A megtépázott hadtestet szállító vonatszerelvényről a költőnek sikerült leugrania és megszöknie. Hosszas bujkálás, óvatos tájékozódás után, tekervényes utakon eljutott az időközben szovjet kézre került Debrecenbe. Itt fölkereste a helyi szociáldemokratákat. Legfőbb gondja az volt, hogy még hónapokig nem jutott haza az ostromlott Budapestre a családjához, keresztény származású feleségéhez (nekik legalább nem kellett bujkálniuk, „csak" a bombázók elől) és akkor még csak két apró kislányához (később még

egy fia és egy kislánya született). Amikor a költő végre hazaérkezett szeretteihez, úgy érezte, a romok fölött kiragyog a jövő, s egy ideig joggal gondolhatta így, bár gyanakvása sokáig átütött lelkesedésén. Nehéz volt belátnia, hogy nem a jó oldalra állt – más „oldal" nem is létezett, az egypártrendszer bedarálta bizakodó híveit, és felhasználta a kultikus ideológia szolgálatára.

Verseit az 1964-ben kiadott *Világ füstje* című életműkiadásból ismertem meg. Főként esztétikai okokból tetszettek. Nemcsak tetszettek, hanem izgattak is a megigazulás hitelével. Tudom, ezt ma nem divat hangoztatni: naivitásnak, rosszabb esetben igazodásnak, nem pedig megigazulásnak vélik. Pedig közvetve azoknak az apolitikus, mellőzött és műfordításra, meseírásra, négermunkára befogott pályatársainak is használt, akikhez nem vonzódott. Ahogy 1955-től írt verseiből, majd az irodalomtörténeti dokumentumokból (idővel személyes beszélgetéseinkből is) kiderült: a Rákosi-rendszernek nem sokáig volt kiemelt költője, *poeta laureatus*a. Mintegy másfél évnyi hallgatása után, amikor lelkierejét összeszedte, újabb verseiből egyértelműen kiderült, hogy a fiatalkora óta vallott baloldali eszmék gyökeres átértékelését sürgeti. A *revizionista* írókhoz tartozott, méltón múltjához: a harmincas évek egy időszakában, amikor a humanista-szocialista Demény Pál éppen nem ült Horthy (később Rákosi és Kádár) börtönében, a Demény-frakcióban talált szellemi otthonára. Az ötvenes évek közepétől Demény Pál-i szellemben mondta ki, hogy „most az alapoknál" kell újrakezdeni az igazságos társadalom fölépítését *(Töredék)*. Leszámolni sztalinizmussal, személyi kultusszal, le az embertelen parasztpolitikával, erőszakkal, értelmetlen munkaversenyekkel, büntetőtáborokkal, ártatlanok meghurcolásával, „hogy valahára igazán haza: / népének otthona legyen ez a / kis Magyarország" (l. ugyanott). Hogy is írta a háború kezdete táján? „A szephez, áhított hazádhoz, / egy út vezet csak: a szabadság." A közös, nemcsak a kádereknek való szabadság, hanem munkásoké, parasztoké, értelmiségieké s a megvetően emlegetett „kispolgároké" is. Munkásköltőnek indult, de kerülte az ideológia közhelyeit. Az óind filozófiából vette az idézett vers esztétikai hitvallásnak beillő címét: *„Om mani padme hum"* – ó, te gyönyörűséges tavirózsa. Mert a *szép szó*ra született, ahogy legszebben a *Köznapi dolgok igézeté*ben vallotta meg. A szociáldemokraták eredendő korlátoltságát, a gazdálkodó parasztok megszólását fiatalkorától mindvégig erélyesen elutasította. „Az egyedül hatalmast" a küszködő nép sokaságában látta. Az *urbánus-népi* vitákban a közös igazságot kereste. Jutalma, ahelyett hogy emitt is, amott is testvérekre talált volna, a *se itt, se ott* magánya volt. Kétségbeesett, amikor 1956 elején Csoóri Sándor hívására írószövetségi kiküldetésben Zámolyra utazott Zelk Zoltánnal, és szemtanúja lett a kisemmiző terménybeszolgáltatásnak, a földművelőket, parasztgazdákat kifosztó és megalázó hatósági végrehajtók garázdaságának. Ha ez ellen nem tehet semmit, akkor ne is éljen tovább: „elrugom magamtól a világot, / egy szál zsinegen" – írta csalódásától meggyötörten *(Nem voltam idegen)*. Az őszi változások előszelét is éreztető '56-os év októberéig lelkiismereti verseket írt: megmutatta, hogy díjaknál, pozícióknál, mindennél fontosabb a kényszerek, utasítások nélküli, szabad élet. Az ő és a bárki fia *Egyetlen élete*, ahogy írta. Önéletrajzi versekben mutatta meg, hogy a külvárosi és falusi szegények küldötteként hiba volt letérnie a következetes népképviselet útjáról a pártpropaganda kedvéért. Ekkori és későbbi verseinek tükrében világosodott

meg ifjúkori költészetének értelme. Az, hogy húszévesen már forradalmi hévvel tiltakozott a feudális szellemű Horthy-korszak politikája ellen, s a „négyszázhatosok" kasztjába, a lázadó páriákhoz tartozik. Ettől akkor sem térhet el, ha a gyárosok, bankárok uralmát emlékezetében főelvtársak idézik föl kísérteties hasonlósággal. Egyik legnagyobb fájdalma a társtalanság volt: barátai a háborúban estek el, vagy kiemelt káderekként, rangjuk páholyában ülve elnéztek a családjukért gürcölők és a földjüktől, terményeiktől megfosztottak feje fölött. Az irodalmi élet is fonákságoktól terhes volt. Akit a művelődéstől, felső iskolától eltaszított az élet, s éjszakai önművelésre ítélt, annak nem lesz helye az „élvonalban". Barátait az alulról jött, önművelő költő- és írótársakból választotta (Csanádi Imre, Simon István, Somogyi Tóth Sándor).

Gyalázatnak érezte a származás miatti megkülönböztetést. Vas István jegyezte föl sokkötetes önéletrajzi regényfolyamának egyik kötetében, hogy 1944 nyarán mindkettőjüket ugyanabba a gyűjtőtáborba hívták be összeírásra sokadmagukkal együtt. Nem voltak barátok, de ismerték egymást, és Vas István szép szavakkal emlékezett meg a szálas termetű Benjáminról: a gorombáskodó nyilasokat erélyes föllépésével meghátrálásra késztette. A bátorság nem hiányzott belőle akkor sem, ha volt miért félnie. Egyik legerősebb antifasiszta verse a *Túlélem* című: „túlélem a zsarnokot!" – A mű írásakor a rádióban még hallani lehetett a náci diktátor felbőszült szónoklatait. A világháborúra visszatekintő 1946-os, *Három kétely kapujában* című, hatrészes verskompozíciójában arról a szégyenérzéséről írt, hogy mennyire fájlalja a magyar ellenállás hiányát. Nemcsak saját félelmeit szégyellte: a német befolyás alá került magyar hadvezetés, majd a német megszállás meg a kedvezőtlen, Trianontól eredő geopolitikai helyzetünk a köznépet is megosztotta, s lehetetlenné tette a jugoszláviaihoz hasonló partizánmozgalmat.

Későbbi verseiből derül ki, mit élhetett át a hazánkat közvetlenül sújtó háború legsúlyosabb évében és hónapjaiban, 1944-ben, s a következő év elején. Az ötvenes és hatvanas években önkéntelenül tört föl belőle a vészkorszak nyomasztó emléke. Üldözöttségéről ritkán szólt: legtöbbször a háborúba belesodródott nép, a sokaság egyedeként szólalt meg, a közösség hangadójaként. Így tett 1956-ban, a forradalom tizenkét napjának valamelyikén is, amikor *Elesettek* címmel írt verset a sajtótörténet egyik legnevezetesebb, 1956. november 2-án megjelent kiadványába, az Irodalmi Újságba. Az utcai harcokban elesettek és a háztetőkről orvul a járókelőkre lövöldöző terroristák áldozatairól szól ez a műve. Az '56 nyarán megalakult Petőfi Körben is kiállt Nagy Imre és más demokratikus baloldaliak mellett – akkor még volt hitele az ilyen minősítésnek. Az 1956. novemberi 3-án beözönlő szovjet hadosztályok által visszaállított kommunista diktatúra rövidesen számon kérte az írókon forradalmi szereplésüket. Benjáminnal együtt sok Petőfi körös író érezte meg a számonkérések idején, hogy nem úszsa meg bebörtönzés nélkül. A *Jakab énekei*ben írta: „A vad kudarc, az idegen vér, / a rettegés kioktatott, / hogy emberek közt nincs nagyobb / szégyen és bűn a félelemnél." Figyeljük meg, miként találkozik e sorokban a holokauszt és a kommunista diktatúra okozta félelem – az „idegen vér" miatti „faji" megkülönböztetés meg az 1956 vége és az 1961-es amnesztia közti idők veszélyeztetettsége. A hat-nyolc évre szóló büntetéseket kapásból osztogatták íróknak is. Két jeles tollforgatónkról tudok, akiknek halálos ítéletét az utolsó pillanatban vonták

vissza – nemzetközi nyomásra. A hosszú időre kiszabott raboskodást is a külföldi írók tiltakozása miatt szakították meg az 1960-as, kényszerűen meghozott amnesztiarendelettel. Volt olyan fiatal költőtehetség is a forradalmárok között, Gérecz Attila személyében, aki a fölkelés harcaiban vesztette életét. A megfigyelések, lehallgatások, az állástalanság és a szilencium még sokáig sújtotta a forradalom híveit. Mit élhettek át '58 kora nyarán, Nagy Imréék kivégzésekor!

1957-ben, a baloldali politikát ért újabb fizikai és etikai csapások után írta Benjámin a középkori vezeklő énekek mintájára: „Elmegyek meghalni, / voltam […] nyomorult rab a sorban, / tűzbevetett elitélt, fejemen már az utolsó szó, / elmegyek meghalni –" *(Elmegyek meghalni*, 1957). A „tűzbevetettség" rettenetével együtt azt a léthelyzetet, lélektani helyzetet vizionálja, amelyben felelősnek érezte magát, amiért ő is hozzájárult az 1948 és '53 között ragályként terjedő bolsevista propagandához – az elrettentő „Bélpoklosok csörgője kezemben" erre vonatkozik. Bűnösnek érezte magát már akkor, amikor ráébredt a Rajk-per igazi indítékaira, Rákosiék kizárólagos hatalomra törő politikai bűneire. A „hinni jó volt" illúziója is megingott bene: „megszállott hívő voltam, türelem nélküli / zsarnok, / tüzet-vezénylő, máglyák gyújtogatója" – az ilyen súlyú önvád ritkaság a magyar lírában. A vezeklés okai közt a megtéveszthetőség is szerepel, hiába volt már az 1951-es írókongresszus idején „kételkedő": „voltam az eleven kétely, hitetlenség bujtogatója" – az irodalmi diktátor, Révai József keményen megbírálta őt *Számadás* című, akkoriban írt verséért. 1955 elején *Köznapi dolgok dicsérete* című verséért a kulturális főnökké kinevezett Farkas Mihály igyekezett megfélemlíteni.

Ötvenhatos dolgai miatt börtönbe nem zárták, de hosszú évekig tartó közlési tilalomra ítélték. Az aggódás nyomasztó érzése ekkor is a holokauszt emlékeit idézte emlékezetébe. A felelősség vállalása mégis fontosabb volt számára, mint a rossz közérzet kifejezése és a panaszkodás. A félelem-motívum, mint föntebb már fejtegettem, végigvonul életművének 1956 utáni költészetén. „Bátran légy tenmagad, akárhogy ráncigálnak, / vezérnek lássanak bár, vagy muzsikus cigánynak. […] / Bátran légy tenmagad, míg valahol tanyát lel / a hústól és velőtől megszabadított halálfej" – írta szép, nibelungizált alexandrinusokban hangzó gondolati költeményében *(Nem adhatsz többet)*. Gyakorlati tapasztalataiból levont tanulsága egybevág Bibó István híres mondásával: demokratának lenni annyi, mint nem félni.

Az *Ismeretlen költő*ben saját politikai vesszőfutását írja meg. Az ismeretlenség jellegzetes motívum Benjámin életművében. Ennek aggodalma azért kísértette meg, mert úgy érezte, ő is az elfelejtettek sorsára jut, ha itt hagyja a világot. – Megnyitom a Google-ban Benjámin honlapját, s az őt ismertető cikkben ilyen címmel olvasom a róla írottakat: *Egy elfeledett költő*. Biztosan jó szándékkal írták, de elszomorít, hogy az embertelen társadalmak ellen fölszólaló politikai költő, a Nagy Imre-párti Benjámin László, tehetségétől és teljesítményétől függetlenül, évekre a süllyesztőbe került. Századik születési esztendején, 2015 decemberében alig akadt, aki megemlékezett róla. Ezért próbálom most – az ő szavával mondva –„jóvátenni a jóvátehetetlent" *(Így vagyunk)* – nem tudván beletörődni, hogy a kényelmes, nem éppen jóindulatú besorolások milyen könnyen elterjednek, s milyen szívósan tartják magukat.

Alföldy Jenő

Jelek a homokban

„Elfelejtettek, mintha meghaltam volna,
olyan lettem, mint egy kallódó tárgy."
(Zsolt 31, 13)

„Auschwitz már régóta eltűnt sok-sok ember, köztük sok-sok keresztény emlékezetének horizontjáról" – fogalmaz a szenvedésteológia kimagasló egyénisége, Johann Baptist Metz. Magyar társadalmunkban még ma is sokkal inkább szeretnénk elfelejteni, vagy önmagunk önző érdekében az emlékezés szubjektív jogával élve, a magunk képére módosítani a Soá traumáját, mintsem szembenéznénk a felelősséggel, a múlt sötétségével, azzal, hogy ember emberre támadt, s önnön testvérének vált üldözőjévé. Mindez nemcsak a társadalomra, annak egyes csoportjaira, hanem a keresztény felekezetekre is igaz. Utóbbiak még mindig előbb említik Apor Vilmos katolikus püspök vagy Sztehlo Gábor evangélikus lelkész emberi helytállását, mint azt, hogy a huszadik század borzalmát átélő testvéreinkért nem, vagy csak részben szólaltak fel. Az első és második zsidótörvényt a katolikus, református és evangélikus egyház vezetői – mint az akkori Felsőház tagjai – ugyanúgy elfogadták és megszavazták, mint sokan mások. S bár tény, hogy számos keresztlevél, bújtatás, menekítési szándék megmarad az igaz emlékezésben, a hiány, a mulasztás, a felelősség, a keresztény tanokkal nem, vagy csak részben élés, azaz a kor lelkiismeretének lenyomata máig átitatja mind az egyházat, mind társadalmunkat.

Ezért is fontos, hogy a múlttal ne csak szembenézzünk, hanem felvállaljuk azt. Más szavakkal azt is mondhatnánk, hogy az elszáradófélben lévő európai eszme sarjadási esélye talán éppen az, hogy felvállalja, feldolgozza és szembemegy múltja sötét oldalával. Ez ad ugyanis esélyt és reményt arra, hogy abból tanuljon, és a másik megbecsüléséért egyre inkább kiállni képes legyen. Mindehhez azonban szükségszerű eljutnunk a felismerésig, hogy az őszinteség, a traumával foglalkozás, az alázat gyakorlása fájdalmas, de annál nélkülözhetetlenebb munka. Ennek elmulasztása, vagy a történelem tetszés és kényünk szerinti módosítása nem más, mint önmagunk valós kérdéseinek leplezése. Utóbbi bár látszólagos ír lehet, de úgy járunk vele, mint amire Dietrich Bonhoeffer mártír teológus is figyelmeztet: „Ha rossz vonatra szálltál, nem segít, ha a jó irányba kezdesz el futni."

Az evangélikus egyház részéről a közelmúltban két kiállítás is reflektált a fájdalmas múltra. Az *Ámos Imre és a 20. század – kortárs összművészeti kiállítás*on – melynek fővédnöke Schweitzer József főrabbi, védnökei: Fabiny Tamás evangélikus püspök és Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát voltak – kortárs írókat, szobrászokat, festőművészeket és zeneszerzőket szólítottunk meg, hogy összművészeti tárlat keretében az európai etika 20. századi állapotára reflektáljanak. A kezdeményezés célja a zsidó–keresztény párbeszéden alapuló, a művészeti életet megszólító és társadalmi párbeszédet kialakító összművészeti felszólalás volt.

Az *Imák Auschwitz után* című kiállítás hasonló célokkal, de direktebb egyházi megszólalással fogalmazta meg a közös gondolkodás szükségszerűségét. Itt rabbikat és keresztény felekezetek püspökeit és teológusait kértünk meg, hogy *Ima Auschwitz után* címmel írjanak fohászokat, melyeket művészek kaptak meg, hogy a zene és a képzőművészet eszközeivel ők is alkossák meg egyetemes üzenetüket. Az ebből született összművészeti kiállításon művészek és felekezetek közösen mondták: „a Soá tragédiája nem zsidó ügy, hanem keresztény, egyéni és össztársadalmi trauma egyaránt".

Ma is vannak művészek, egyházi gondolkodók, van társadalmunknak egy nagyon sokszínű, de összefogni képes része, mely múltját vállalva bízik a szembenézésben, és ezt nemcsak megéli, hanem ezért kiállni is kész. A két kiállításon szereplő műtárgyak kifejezik, hogy az élet sérthetetlen érték, melyet semminemű ideológia nem bánthat, így embertársaink bármelyikének megsértése nemcsak másokra, hanem mindannyiunkra tartozik. Úgy, ahogy azt Schweitzer József is fogalmazta: „Az *istenorca hordozói* nem gyűlölködhetnek egymással." Ennek tudatában felelősséget érzünk azért, hogy felemeljük szavunkat bárminemű megkülönböztetés ellen. Ilyen szellemben bízunk abban, hogy mai korunk embere visszaemlékezik a múltra, tanul belőle, a jövőben alázattal törekszik a békességre és mások megbecsülésére. Hisszük, hogy a keresztény-zsidó gondolkodás olyan etikai alap lehet, amely a jövőben képes a szeretet és a békességre törekvés eszközével felülírni minden kirekesztést, megkülönböztetést és békétlenségre törekvést. Bízunk benne, hogy egyszer eljutunk az alázatból jövő néma és megrendült csendig, hogy aztán újra, együtt, közösségben építkezni tudjunk…

*

A tárgy. Ámos Imre (1907–1944) 1942-es ukrajnai munkaszolgálata alatt már papírhoz sem jutott hozzá. Csak egy golyóstolla volt. Ámos egy, az Ukrajnában gyakori nyírfából hántolt le egy apró darabot, majd tollal alkotni kezdett. Ebből a munkaszolgálatból még hazajött, a nyírfa alkotást feleségének, Anna Margitnak adta. Később az Antal–Lusztig-gyűjtemény egyik féltett darabja lett.

Az emlékezésbe rejtett nyírfakérgek. 2013-ban kortárs művészeket kértünk meg, hogy az *Ámos Imre és a 20. század – kortárs összművészeti kiállítás* részeként – nyírfakéregre alkossanak. Az volt a kérésünk, hogy találkozva a hordozó és a méret korlátaival (átlagosan 3×4 centiméteresek a nyírfakéregdarabok), azzal a kérdéssel foglalkozzanak, hogy mit jelent ma megkötötten alkotni. Tíz művész – Aknay János, Benczúr Emese, Böröcz András, Ézsiás István, Fehér László, Haász István, Kalmár János, Konok Tamás, Kovács-Gombos Gábor, Tölg-Molnár Zoltán – küldte vissza saját nyírfa alkotását. Ezt Szabad Júlia egy, a zsinagógában található szögesdrót hengerrel installálta. Ez a csoportos emlékmű felkiáltás a beszorítottság, a korlátozottság ellen.

Az épület. A magyarországi Soá egyik legkifejezőbb és legmegrendítőbb mementója a budapesti Kiskörúttól egy utcára található Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga. Építésének története kifejezi a 19. századi zsidóság sokszínűségét, társadalmunkba ágyazottságát, egyúttal virágzó kultúráját is. A zsina-

góga 1869 és 1872 között épült közadakozásból, tervezője a bécsi szecesszió meghatározó építészmestere, Otto Wagner volt.

A szép napokat megélt épület falán ma tábla hirdeti, hogy ebben a zsinagógában gyűjtötték össze azokat a zsidó testvéreinket, akiket 1941-ben a magyar hatóságok Kamenyeck-Podolszkba szállítottak, ahol a németek meggyilkolták őket.

Az épület a második világháború óta romos, 1959 óta vallási célokra nem használják. 2006-ban a Budapesti Zsidó Hitközség visszakapta, azóta bár látogatható, állapota máig változatlan.

*

KIÁLTVÁNY

1. Az élet tisztelete alapvető, mindenkit megillető és mindenkit a másik tiszteletben tartására kötelező érték.

2. Az európai etika a 20. században sérült; helyreállítása megtörténhet a zsidó-keresztény kultúrára alapozva.

3. Az emberi kreáció magában hordja az egymásért, az emberért és a természetért való felelősségvállalást. A visszaélésektől elzárkózik, az igazságnak ad helyet.

4. Az emberi kultúra felelőssége, hogy elutasítson mindenféle bántalmazást; az erőszakot elítéli és békességre törekszik.

5. Az individuum nem önmagában áll; szem előtt tartja a közösséget és annak értékeit, és ezek tudatában, a jót keresve dönt.

6. A faji, nemi, származási vagy bármilyen egyéb megkülönböztetéssel szemben az egyenlőség, az egyetemes emberi értékek mellett áll ki.

7. Az egyéni, társadalmi, politikai érdekeken felül áll egy egyetemes norma, amely ezeket meghatározza. Ez a másik ember elfogadásán, az élet tiszteletén alapul.

*

Az Ámos Imre és a 20. század – kortárs összművészeti kiállítás *Szentendrén, Dunaszerdahelyen, Pécsett, Berlinben, Budapesten, Varsóban és Wroclawban lett bemutatva. A kiállításból a Corvina Kiadó és a Luther Kiadó közös albumot is megjelentetett.*

Kurátor: Galambos Ádám

A kiállítást az Asztali Beszélgetések Kulturális Alapítvány szervezte.

Galambos Ádám

Ámos Imre

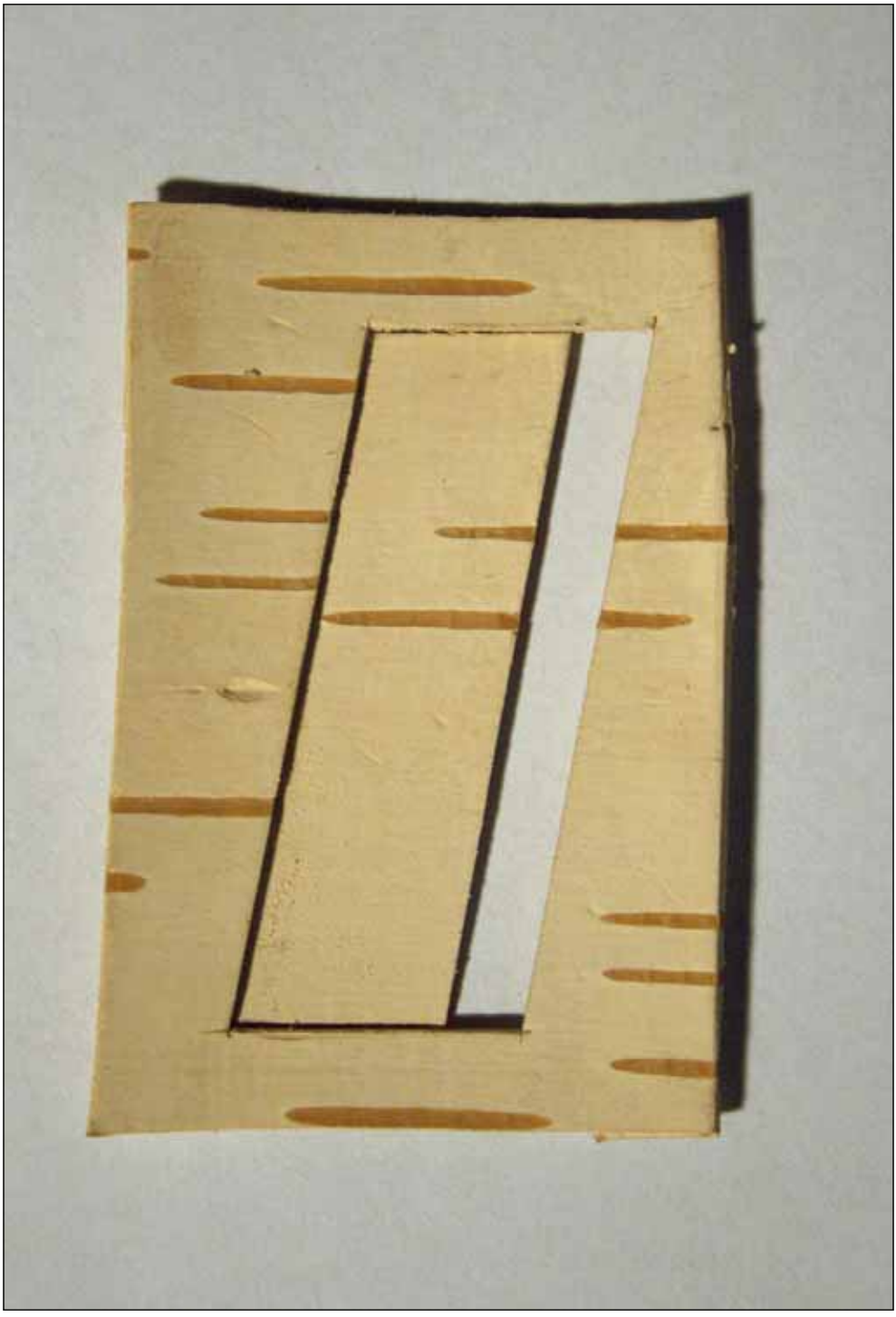

Haász István

Fehér László

Benczúr Emese

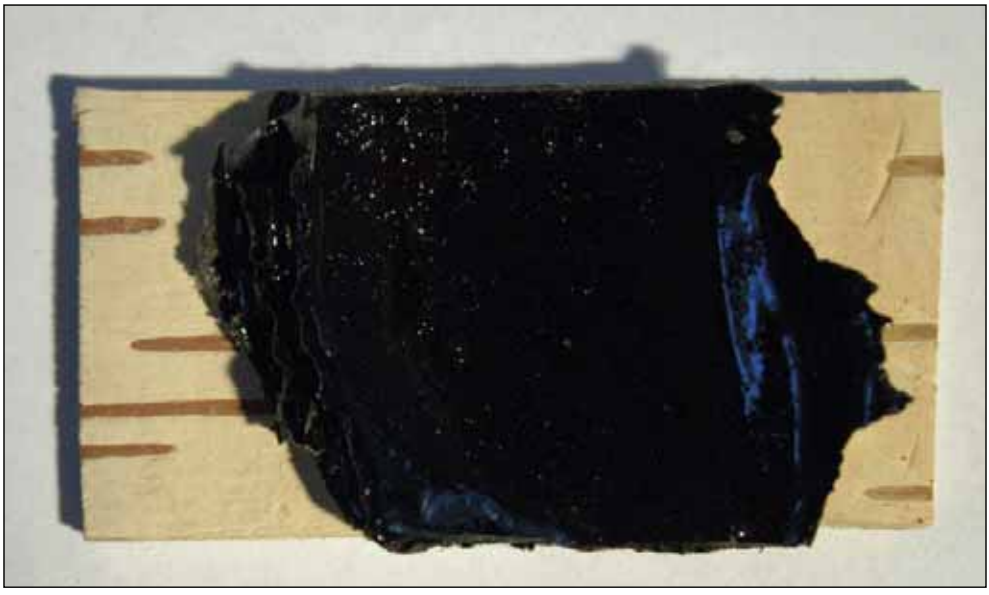

Tölg-Molnár Zoltán

Kalmár János

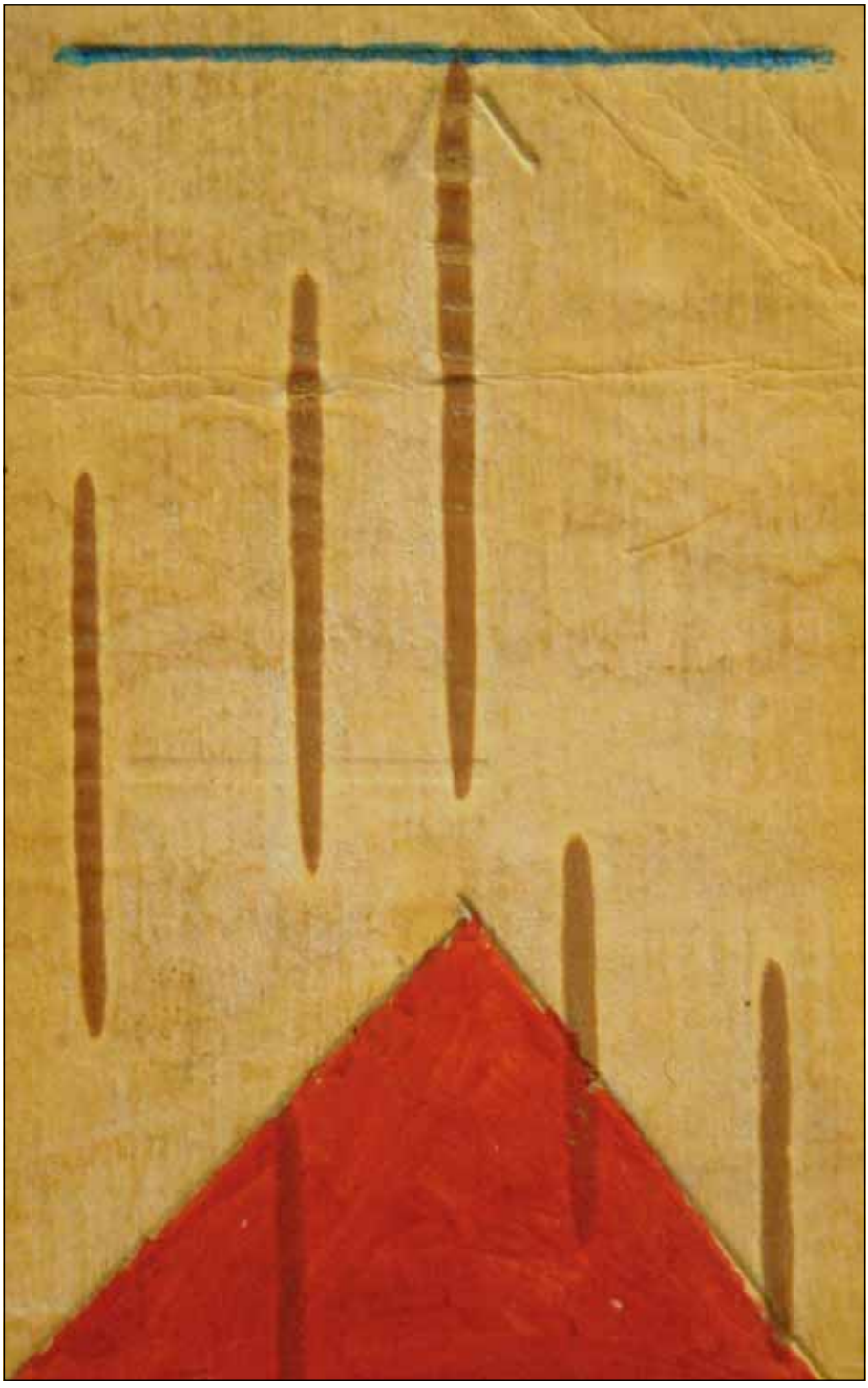

Konok Tamás

Kovács-Gombos Gábor

Aknay János

Magyari Márton felvételei

Szőcs Géza

Albert Ervin megérkezik a haláltáborba

1.) né morí

né morí elefassziv tzetti
itt ezt visszafele írom én
kankotallá tdamátlef ed tlöel tnim
mint leölt de feltámadt állatoknak
erév a ebétset rétassziv
visszatér testébe a vére

visszakapaszkodom a nyelv létráján
átbuk-dácsolok sorról sorra
arros lórros kolocsád-kubtá

Mint leoltott de visszakapcsolt állatoknak
ahogy
gyoha
nagyoha
ahogyan
visszatér a vére
si né
én is
nojav
vajon
visszajutok az elejére?

2.) Amikor áldozati állat voltam

Ez én vagyok?
valaki elrabolt?

Ez itt én vagyok megkötözve?
Így kiabáltam
amikor áldozati állat voltam.
Aztán a kéményben gomolyogtam.

Mily furcsa lény az ember.

Hírét-nevét növelendő
útra kél a vándor:
s ahogy útra kél,

elképzeli: majdan
majd ha visszatér,

haja deresedni fog.
Haja deresedne.

Mielőtt a szíve még
szénné szenesedne.

All my temptations
all my nevetésem and temetésem
all my temetatiom
all my nevetatiom

rátok m

Ádám Tamás

Csillag kocsonyásodik

Mert amit nem élsz át, azt is átéled,
véredben vándorútra indulnak
eltévedt vérrögök. Vagonokba préselt
testek áznak kutyatejes pocsolyában.
Talpak alatt hatágú csillag
kocsonyásodik, sárguló itatóspapír
rezeg nedves szemhéjon.
Feladhatatlan képeslapokon
azonosítható a tömegmagány.

Angyaltrombita szól halványuló
hajnalon. Csíkos rabruhában tűnik el
a hold, pusztul a lópokrócba csavart
lélek, pusztul a költészet. Centis
szögesdrót vonyít rekedten, ott
marad minden a nordhauseni
táborban, kövesedő lábfejek
eldobott cipőkben.

Csak befele látnak a nyálkás szemek;
belül sem kisebb az iszonyat.
Kiszámítható s művészi valamennyi
gyilkos mozdulat. Fénylik az emberi
szőrből készült ecset. Akvarellen
fekete füstfelhők úsznak, az ég vászna
türelmetlenül hasad.

Egyre nőnek, csontokból épülnek
fenséges hegyek. Mesteri
központozás, rideg technika az egész;
földből kiálló kezek a felkiáltójelek.
Itt indul, be is fejeződik valami
fájdalmasan sustorgó,
értelmezhetetlen szövegfolyam.

Gaál Zoltán

Szótlan néztük

Lázas gyorsasággal terjedt a suttogó hír
„Viszik a zsidókat!”

Mentek a Varga utcán
rendezetlen sorokban
a debreceni nagyállomás felé

Tízéves voltam akkor
Felnőttek vettek körül
Nekem úgy tetszett
a dolgot helyénvalónak találják
talán örülnek is neki
A járdán állva
szótlan néztük
az úttest közepén némán baktató
magukba zárult embereket
Közelünkben haladtak el
de nagyon messze voltak tőlünk
Hogy vágóhídra hajtják őket
nem sejtettem

Zsidó-udvarban laktunk
A legtöbb lakás
hirtelen megürült

Mintha egy gonosz tündér
suhintott volna
hatalmas varázsbottal

Eltűnt Évike
feketehajú vidám játszótársam szüleivel –
Klein néni is
magános öregasszony
ki engem óvodás koromban úgy imádott
hogy eljött az évzáró ünnepségre
„megtekinteni fellépésem” –
Eltűntek szomszédaink –

Milliók tűntek el
Nyomuk veszett

A bűnösöket elítélték
A zsidók gyógyíthatatlan sebet
a bűnrészesek lemoshatatlan szégyent örököltek

Bíró József

Nemelégia *is*

(- *Radnóti Miklós emlékére* -)

márs*em*nemtudom *is*
márs*em*nemértem *is*
— :
márdehogynemértem *is*
márdehogynemtudom *is*

mártudom *is*
értem *is*
— :
márértem *is*
tudom *is*

— :

semminasemmit *is*

Botos Ferenc

Koromszín úton

májusi napfény
kátrányszagú hamucsend
ez itt a rámpa

hűlő árnyékban
egy gyári márkajelzés
még olvasható

Kémlelőablak

acélon koromszín ragyogás
mívesen kivésett betűk
egyenként is gót csodák
jelzik a mindennapok sorát
a kémlelőablak lemezén
mondják el hűlt lángok helyett
ki elfordítasz és rám nézhetsz
írva látod: Totenkopf SS

(Auschwitz , 2010)

Börzsönyi Erika

Birkenau

A rámpán álltam
szikrázott felettem a nap,
s én hallottam, láttam
mindent: az érkező szerelvények
zaját, a sikolyokat, a kék lengyel
ég alatt. Százezrek könnye
mosta tisztára a kavicsokat.
Felettem tűzött, szikrázott a nap.
Emlékezz és emlékeztess! – szólt
a hang. Elsírtam már
minden könnyemet.

2013. május 5.

Megkövesült az emlékezet

Megkövesült az emlékezet,
kézzel tapintható a fájdalom,
lecsorog a falakon:
a transzport megérkezett.
Képek, végig a szűk folyosó
két oldalán, összenyomják
a teret, nincs menekvés,
mész előre és végig úgy érzed:
elfogy a levegőd, elhagy az élet.
Balra nők, jobbra a férfiak.
Mellbe vág az ikerpár illedelmes
mosolya, tíz perccel haláluk előtt,
örökre képbe forrva.

Oswiecim, 2013. május 6.

Légrádi Gergely

Egy tánc

Mindig ugyanarra a zenére, ugyanazt.

– A nagyi azt mondta, elvetettél.
– Soha nem voltam terhes.
– Nekem mégis ezt mondta.
– A nagyi összevissza beszél.
– Én hiszek neki.
– És még mit hordott össze?
– Meg akartál tartani, de aztán összezavarodtál.
– És azt nem mondta, hogy miért?
– Azt nem.
– Akkor kérdezd meg tőle.
– Te mondd meg.
– Faggasd csak tovább őt.
– Én tőled szeretném hallani.
– Féltem.
– Mitől?
– Minden gyerek odaveszett.
– A testvéreid?
– Igen.
– Te maradtál, egyedül?
– Igen.
– Tudták, mire készülsz?
– Nem.
– Csak akkor tudták meg, amikor már elhajtottál?
– Igen.
– Elhajtottál.
– Nem bírtam volna elviselni.
– Elhajtottál.
– Nem tehettem mást.
– Elhajtottál.
– El.
– A többiek közé, akik odavesztek.
– Sajnálom, kicsim.
– Hiányzol, anya.
– Te is nekem, kincsem.

Táncol, mindig ugyanarra a zenére, egyedül. Táncol és magában beszél.

Appassionata

Már hajnalban felkelt. A többiek még aludtak. Ilyenkor nem zongorázhatott. Csak lézengett. Azért, kicsim, mert a többiek felébrednének a zajra. Oldalvást rohantak be a szobába a reggeli fények. De hiszen ezek hangok és futamok, nem is zaj! Lenyűgözte a látvány. Szemével követte a fényes csíkokat. Odaült a pianínóhoz. Kezeit óvatosan a fekete-fehér sereg fölé helyezte. Az ujjai némán siklottak a klaviatúrán. Csak körmeinek halk kocogása hallatszott, ahogy finoman hozzá-hozzáért a billentyűkhöz. Lehunyta a szemét.

Kilépett a függöny takarásából. A lakkcipőjét hallgatta, ahogy a zongoraszékig kopogtak. Felemelkedtek a frakk szárnyai. Leült a zongorához. A közönség elcsöndesedett. Jobb kezével állított a zongoraszék magasságán. A nézőtéri fények halványodni kezdtek. Mintha csak erre várt volna, leszegte a fejét. A hallgatóság feszülten figyelt. Mély levegőt vett. Mindenki az első hangra várt. Kezeit a billentyűk fölé helyezte. A világosító felhúzta a színpadi fényt. Billentésre emelte az ujjait. Vibráltak a porszemek a fénynyalábban. Lehunyta a szemét.

Az a néhány ember, aki a kávéházban üldögélt, tudomást sem vett róla. Cigarettára gyújtott. A vendégek beszélgettek és kávét kavargattak. Komótosan odalépett a pianínó mellé. A mennyezetre szerelt lámpák halvány fényt adtak. A zakó zsebéből elővette a napszemüvegét. Lomhán gomolygott a füst az asztalok felett. Hosszan igazgatta az orrán. A főpincért fizetni hívták. Bemelegítette az ujjait, és jobb lábát a pedálok fölé helyezte. A cigaretta csonkja a szája szegletében figyelt. A billentyűk felé nyúlt. Lehunyta a szemét.

Nem tudott elaludni. Ilyenkor zongorázni kezdett. Régi darabokat játszott el. Ahogy még otthon tanulta, kisgyerekként. Úgy képzelte, mindenki őt fogja hallgatni. Csend volt. Szomorú, kilátástalan csend. A kültéri éjjeli lámpások fénye alig szűrődött be. Senki sem mocorgott. Valaki a szívverését számolta. Ő az oldalán feküdt. Mások a múltban találtak menedéket. Úgy érezte, itt a pillanat. Most már mindenki rá figyel. Kezeit a billentyűk fölé helyezte. Egyszerre remegett meg csontig soványodott teste és a zongora. Csak úgy záporoztak a futamok. Azon az éjjelen senki sem aludt a lágerben.

Petz György

Gyerekek

Gyerekek énekelnek:

Hull a pelyhes fehér hó,
mér' nem habzol, nagyapó…

A gyerek fél az ötpengősével meg a bélyeggel. Még világháború előtti, valami Horthy vagy Hitler van rajta, nem igazán érti, de tudja, veszélyes lehet. 1962–63 körüli időszak.

– Náci! Náci! – üvölt föl a bérházba valaki. A gyerek fél, mi lesz ebből. – Nácikám!

– Mama, hát lehet ezt?

– Igen. A Nándort így becézik. – Hűha!

Schwarz Zoli a legjobb barátom az óvodában. Aztán Szigeti lett, amit nem értettem, miért, mert utána is a legjobb barátom maradt. De anyukám megkérdezte:

– Zolika, te zsidó vagy? Azért magyarosítottatok?

Zoli mintha azt felelte volna, hogy svábok. Az nálunk bogár, és nagy, roppan, ha rálépünk. Az előszobában föl kell gyújtani a villanyt, ha elmennek a vendégek, hogy eltakarodjanak. A svábok. Pedig takarítunk hetente. Lehet, a közeli pékségből jönnek, vagy a Facskóéktól. Ott kilenc macska is van. De zsidó egy sem. A földszinten igen, a Földényiék. Akiknek hülye a fiuk, pedig értelmes, de amikor elmegy, keresztül az udvaron, mindig rikolt egyet. Az anyukája meg van számozva. Régi tetoválás, férje az nincs. Péter meg nem is ismerte a papáját. Talán azért, mert olyan régen született, több mint tíz évvel előttem. Én ismerem az enyémet, az enyém nem keveredett el, és még evezni is elvisz a Dunára. Az övé zsidó volt, az istene magához hívta idő előtt. Az enyém levente volt, és ezt megúszta. Pedig nagy az orra, ami nem mindig jó. Csak szaglásnál. De verekedésnél nem a legjobb. Beverik. Mint én a gyomorszáját – de ő mondta, hogy üssek. Ne legyek áldozat, pipogya bárány, akit mindenki elver az oviban, és csak béget – megtanít bokszolni. Üssek! Én meg rossz helyre ütöttem, azt mondta – később –, mert előbb nem kapott levegőt. Büszke rám! – azt mondta. Meg hogy végre!

Az óvodában viszont a radiátorhoz állítottak, hogy várjuk a javítóintézeti autót. Ha meg nem javulnék.

– Na, szorítsd meg! – szorítom a kezét. Mosolyog. Próbálom az ujját. Mármár kitöröm, de meg sem kottyan neki. Nem tudok fájdalmat okozni, pedig hagyja magát. Ez talán játék. Pedig erős vagyok – a gyomorszáját azért nem merem még egyszer…

– Apa, te zsidó vagy? – Nevet. Furán.

– Miért nincs nagyapám? – nem nevet. Neki nincsen apukája. A képen az a bajuszos bácsi csak a névadója. Még neve sincs. Szerencsére nekem van.

– Másik nagyapám? – Nevet.

– Anyádat kérdezd – mondja.

– Apuka engem kitagadott – szól anya. – Nagyanyád, nővérem meghalt az ostrom után, öcsém disszidált. Apukát kitelepítették, nem mentem vele. Aztán apádat választottam, aki nem köszönt neki kezitcsókolommal. Kitagadott. Pedig jó ember volt, de féltem tőle. Még zsidót is mentett. Egy jeles színészünk anyósát, feleségét.

– De a te rokonságodból senkit – vágja oda apa.

– Nagybátyámnak annyit mondott, tessék, minek kellett zsidó nőt elvenni. Neki tényleg nem segített. A szerelmetes nagybátyámnak. De hagyjuk. A sógornője szintén zsidó emberhez ment, aki gazdag ügyvéd volt kesztyűs inassal, s aki tíz évvel volt fiatalabb a nagynénémnél. De csönd, erről nem szabad tudni. Azokkal is megszűnt a kapcsolata, pedig milyen közel laktak egymáshoz! Magának való volt apuka. Gyerekkori leveleimet – a helyesírási hibáimat kijavítva – visszaküldte nekem. Akadémiai helyesíró volt, okos, kétdiplomás ember, de olyan magának való. A világ igaza lehetne, de apád azt mondja, a világ gaza is. Mert kitagadott végül is minket. Horthysta erkölcsrendészetis rendőrtiszt volt elvégre, nem lehetett neki se könnyű. Sok úri bűnöző, rosszlányok…

Na, ez a nagyapám az, aki három évre a nagyapám lett. Édesapám halála után már találkoztunk. Mondta, hogy ő nem antiszemita. És a tévében, rádióban, újságban, irodalomban, politikában mindig megjegyezte, hogy ki zsidó, ki nem. Bonyolult névlevezetéseket, alkati sajátosságokat, beszédmódot vett figyelembe. Nem bántóan, de folyvást megjegyezte. Ugyanakkor megmutatta a színészóriás köszönőlevelét.

Nagyapámat a népbíróság elé idézve majdnem kivégezték. De fegyverrel mehetett, és azzal is jöhetett el végül. A kitelepítésre később került sor, azt nem úszhatta meg. Amikor jó pontot szerezhetett volna azzal a köszönőlevéllel az igazolási eljárás során – de be se mutatta.

Talán jobb is, hogy meghalt 1972-ben, és nem tehetett megjegyzéseket reflektorszemű gimis barátnőmre, akivel én egy Ady–Léda kapcsolatot éltem meg apró címletekben, de mintha valamennyi gesztusunkra mázsás-játékos súlyok tapadtak volna.

Gyerekek énekeltek:

A múltat végképp eltörölni
rabszolgahad indulj velünk;
a Föld fog sarkából kidőlni,
senkik vagyunk s minden leszünk.

Gyerekek játszanak a grundon. Cowboyosat, Robin Hood-osat, orosz–német zsidósat, de ez utóbbit nem akartak, mármint táborosat nem, ahol nincs küzdés. Áldozat senki nem akar lenni. A rábeszélés nem segít. A játék folyvást hiteltelen. Ellenfeles, ellenséges, de nem krematóriumos. Köze sincs a történelemhez. Meseszerű, ami után cserélhetnek is. Ahol áldozat van, ott nincs játék, ott nincs élet, ott halál van. A gyerekek mindig életet játszanak, akkor is, ha most le kell buknom, mert eltaláltak.

Rojkó Annamária

Százezer svájci frank Aschner Lipótért

Aschner Lipót
az 1910-es években

Aschner Lipót húszesztendős korától, 1892-től 1952-ig, hatvan éven keresztül dolgozott az Egyesült Izzóban. Mai kifejezéssel élve, a „topmenedzserek" különleges képességével rendelkezett. Karrierjét alulról kezdte, és végigjárva a ranglétrát, az egykori kistisztviselőből 1921-re a gyár vezérigazgatója lett. Az 1930-as években a gyáripar „enfant terrible-jeként" – „fenegyerekeként" emlegették, aki gondolkodásban, kreativitásban és ötletekben messze megelőzte tárgyalópartnereit. A kulturális és sportéletet, valamint a szociális ellátást érintő egyedülálló beruházásaival, mecénási tevékenységével nem csupán a gyárban dolgozó több ezer munkás és tisztviselő, hanem Újpest és Magyarország számára is jelentős értéket teremtett. Üzleti érzékével és racionalitásával egyaránt kiemelkedett a hazai gyáriparosok sorából, a hazai zsidóság – a hitközségek, kulturális és segélyszervezetek – egyik legnagyobb támogatója volt. A háborút megelőző évek politikai eseményeinek következményei ellen igyekezett felvenni a harcot, és megvédte érintett kollégáit, de 1944. március 19. után ez már nem sikerült, sőt magát sem védhette meg.

A gyár védelmében. 1939-ben – abban az évben, amikor az újpesti székhelyű gyár már több mint 25 millió darab izzólámpát gyártott, és 17 millió pengős exportjával megelőzte a korábban piacvezető Philipset – Magyarországon hatályba lépett az 1939/IV. törvény, azaz a második zsidótörvény. „A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról" szóló, május 5-én megjelent jogszabály 12%-ban állapította meg az ipari és kereskedelmi vállatoknál dolgozó zsidók arányát. Aschner Lipót, a gyár vezérigazgatója sajátos huszárvágással tett eleget az előírásnak. A Tungsram zsidó származású dolgozóinak elbocsátása helyett munkafelvételt hirdetett nem-zsidók számára; a jogszabálynak eleget téve, így növelve meg ez utóbbiak arányát.

Az 1930-as évtized végére az Egyesült Izzó a kontinens multinacionális konszernjévé vált. A gyárcsoport 15 termelő vállalatból állt, 30 önálló és 50 bizományosi kereskedelmi külképviselettel rendelkezett. A cég vezérképviseletét az Egyesült Államokban a General Electric látta el. Az Osram, a Philips és a Tungsram részvényátadásokkal finanszírozta az egymástól megszerzett szabadalmakat és licenceket. Ily módon a világ legjelentősebb lámpagyáraiban bo-

Az Egyesült Izzó újpesti gyártelepe

nyolult kereszttulajdonlások alakultak ki.

A kiterjedt gazdasági és társadalmi kapcsolatokkal rendelkező Aschner tisztában volt a világpolitikai helyzettel. Tudta, hogy bármelyik pillanatban kitörhet a háború. Kivándorolhatott volna, mégis maradt. 1939 szeptemberére érvényes hajójegye volt a Queen Mary nevű óceánjáróra, amellyel a New York-i világkiállításra kívánt eljutni. Az utazás híre az akkor már New Yorkban élő Sternberg Lászlóhoz is eljutott, aki 1939. január 8-án keltezett magánlevelében így írt:

„Mélyen tisztelt Elnök Úr! […] Őszinte örömmel tölt el az a hír, hogy […] a világkiállítás alkalmából abban a szerencsében lesz részem, hogy Elnök Urat és becses családját itt New Yorkban köszöntsem, s éppen ezért már most arra kérem Elnök Urat, hogy majd az érkezésük időpontjáról engem értesíttetni szíveskedjék.

Maradok alázatos tisztelője az Elnök úrnak: Sternberg Laci"

Sternberg László a korszak ismert labdarúgója volt. Amatőrként kezdte pályáját, majd húszéves korában, 1925-ben Olaszországba szerződött profi játékosnak. Először az US Novese, majd az Andrea Doria csapatában szerepelt egy-egy idényen át. Közben Magyarországon is elindult a profi bajnokság, és 1927-ben hazatért. Egy idényt az Újpestnél töltött, és harmadik lett a csapattal. 1928-ban az Egyesült Államokba szerződött, a New York Hakoahhoz, ahol egy csapatban játszott Eisenhoffer Józseffel, Fischer Lajossal és Grósz Dezsővel. 1929-ben a Hakoah megnyerte az US Open kupát a St. Louis Madison Kennels ellen. A következő három idényben a Brooklyn Hakoah együttesében szerepelt. 1932-ben megszűnt az amerikai liga, és Sternberg hazatért az Újpesthez, amellyel két bajnoki címet és két ezüstérmet szerzett. 1936-ban Franciaországba igazolt, a Red Star Paris csapatához. Itt még egy idényt játszott, és visszavonult az aktív labdarúgástól. 1928 és 1936 között 19 alkalommal szerepelt a válogatottban. Tagja volt az 1934-es olaszországi világbajnokságon részt vevő csapatnak.

Az 1937–38-as szezonban az Újpest vezetőedzőjeként dolgozott, majd visszatért az Egyesült Államokba. 1982-ben, 77 éves korában hunyt el.

Aschner Lipót az UTE elnökeként jól ismerte egykori játékosát és csapatának edzőjét, akinek kedves és udvarias soraira 1939. január 24-én válaszolt, és egy mondat erejéig megemlítette: „Ha a világkiállításra Amerikába utazunk, természetesen alkalmat fogunk keresni arra, hogy Önökkel összejöhessünk."

A vezérigazgató végül lemondta az utat, mert aggódott, hogy nem tud majd visszatérni. A történések őt igazolták: 1939. szeptember 1-jén – a második világháború kitörésének napján – a Queen Mary elindult New York felé. Amikor kikötött, a kapitány azt az utasítást kapta, hogy várja be a másik két tenger-

járót, a francia Normandie-t és a Queen Elizabethet. Az angol felségjelű hajókat Ausztráliába vezényelték, ahol mindkettőt katonai csapatszállítóvá alakították át.

1939. szeptember 1-jén a Queen Mary utoljára szállított polgári utasokat Európából az Egyesült Államokba. Aschner Lipót nem szállt fel a hajóra

A toloncháztól Mauthausenig. A következő években a háború elérte Magyarországot, Újpestet, és a következmények alól az izraelita vallású Aschner sem mentesült.

1942 tavaszán a Tungsram dolgozói közül százötven munkást és mérnököt vonultattak be munkaszolgálatra – zsidókat, antifasisztákat és a szociáldemokrata párt tagjait. A vezérigazgató életkora miatt mentesült a behívás alól.

1943 tavaszán Németország hadi megrendelést kívánt adni a gyárnak egy speciális rádiócső gyártására. A cégvezetés akkoriban az ismeretlen gyártástechnológiára és a termelési telítettségre hivatkozva még nemet mert mondani. 1944. március 19-én – Magyarország német megszállásának első napján – azonban, már senki, semmire nem mondhatott nemet. A 73 éves Aschner Lipótot a Gestapo előbb a városparancsnokságra, majd a toloncházba hurcolta. Dr. Szita Szabolcs történész kutatásai szerint, Aschnert az első transzporttal, március 26-án késő este, egy német szabadságos vonathoz kapcsolt vasúti személykocsiban vitték Ausztriába, a Bécshez közeli oberlanzendorfi lágerbe. Ugyanebbe a csoportba sorolták a hazai nagytőkések közül Chorin Ferencet, Kornfeld Pált, Budai Goldberger Leót, valamint Andorka Rudolf tábornokot, Baranyai Lipótot, a Magyar Nemzeti Bank volt elnökét, Laky Dezső egyetemi tanárt, volt minisztert, Lenkey Géza ezredest, Perlaky György képviselőt, Szentiványi Lajos képviselőt, Lajos Iván pécsi tanárt és Parragi Györgyöt újságírót, parlamenti képviselőt, a Magyar Nemzet publicistáját. A tábor parancsnoka Schmidt SS-Untersturmführer volt, az őrség SS-katonákból és új „volksdeutsch" („népi-német") önkéntesekből állt.

A mintegy félszáz főből álló csoportot három részre osztották. Elkülönítették a nőket, a zsidónak minősülteket és az árjákat. A foglyok az első héten nem tudták, hogy hova érkeztek.

A letartóztatások ellen a Sztójay-kormány és Horthy Miklós kormányzó sem tiltakozott. Egyetlen alsóházi képviselő, Közi-Horváth József katolikus pap, teológus vetette fel a parlament március 22-i ülésén a letartóztatásokat és az alkotmányos rend megsértését. Tasnádi-Nagy András képviselőházi elnök azonban a házszabályokkal ellentétesnek nyilvánította a győri képviselő hozzászólását, akit képviselőtársai is lehurrogtak.

Egy héttel az első transzport után, teherautón érkezett Budapestről Oberlanzendorfba a magyar arisztokratákból, képviselőkből, szociáldemokrata vezetőkből és zsidónak minősült személyekből álló következő csoport: Sigray

Antal gróf, Apponyi György gróf, Szapáry Antal gróf, Rassay Károly képviselő, lapszerkesztő, Peyer Károly és Buchinger Manó szociáldemokrata politikusok, Fellner Frigyes nyugalmazott egyetemi tanár és Kornfeld Móric báró. Ott volt Sombor-Schweinitzer Józsefné (a budapesti rendőr-főkapitányság politikai rendészeti osztálya vezetőjének felesége) és Andrássy Mihályné grófnő, Károlyi Gyula egykori miniszterelnök leánya. Nem maradt el a Budapesten őrizetbe vett olaszok, lengyelek és a magyar vidék képviselete sem.

Aschner Lipótot hat héttel később, 1944. május 5-én szállították át a felső-ausztriai, Linz melletti Mauthausenbe. A mauthauseni koncentrációs tábort 1938-ban a német nemzetiszocialista kormány ellenzőinek „védőőrizete" céljából létesítették. Az első magyar foglyok érkezésekor már hat éve működött. Ez a láger a kőbányájában végzett brutális munka és az őrszemélyzet szadista módszerei miatt vált hírhedtté. Fennállása alatt az odaszállított 199 404 fogolyból 119 000 meghalt.

Aschner egyetlen levele vagy visszaemlékezése sem maradt fenn arról a hét hónapról, amit Mauthausenben töltött. Későbbi svájci tartózkodása alatt, majd a hazatérése után, egyetlen nyilvános nyilatkozatában sem utalt arra, hogy szabadságában korlátozva volt és kényszermunkát végzett.

1946 decemberében egy régi „izzós" szakmunkás fiától, bizonyos Klein Bandától érkezett levél az akkor Genfben tartózkodó Aschner Lipóthoz, szállodai címére. Ebben egyetlen mondat utal arra, hogy a levél írója Újpesten találkozott Aschner egyik unokaöccsével, Miklóssal, aki „elmesélte, hogy egy írást tetszett hazajuttatni, hogy egy mosodában tetszik dolgozni, öt deka kenyér a napi étel, és egy üres vízlötty".

Ugyanabban az évben egy olasz nyelvű svájci lapban *Virrasztás a homályban* címmel megjelent egy személyes hangú írás a mauthauseni táborról. A cikk szerzője név szerint említi az idős foglyot: „Itt volt a 73 éves Aschner Lipót (Leopoldo Aschner) is, a magyar nagyiparos, aki minden reggel megélezte acélszerszámait, amelyeket nap mint nap magával hordott a mezőgazdasági munkába. Esténként, amikor visszatért, a teste végtelenül elgyötört volt, de szelleme nem tört meg: megingathatatlanul friss és élénk volt. Ilyenkor karon fogott és terveiről mesélt, amelyekkel meg akarta javítani a munkások életét. Nagyon lelkes és buzgó volt."

Nádass József – egykori bajtárs – 1946. december 13-án, a budapesti Visegrádi u. 5/b szám alól keltezett levelét az alábbi mondatokkal kezdi:

„Kedves Lipót bátyám!

Kétségtelenül meglepetés – ugyebár – hogy valaki, akit két év előtt látott és hallott utoljára, abban a ronda 24-es barakkban, íme jelentkezik. Fenyő Maxi hozott magától, kedves Lipót bátyám üdvözletet és én hat-nyolc hete, amióta ő visszaérkezett, készülődöm, hogy levelet írjak. De annyira tele vagyok munkával minisztériumban, újságnál stb., hogy nem tudtam időt szakítani. Pedig hát sokszor, igazán sokszor gondoltam önre, örömmel gondoltam, hiszen egyike volt azoknak a keveseknek, akik ott Mauthausenben, a nagyon nehéz viszonyok között is, meg tudta őrizni az emberi méltóságát. Ha a deportálásról bárhol is szó esik, mindig és mindenütt elmondom, hogy 73 éves kora ellenére akadt egy Aschner Lipót, aki oly keményen tartotta magát, ahogyan fiatal, javakorabeli férfiak sem."

A titkos akció. A vezérigazgató nélkül maradt Egyesült Izzóban Bay Zoltán és Jankovich Dénes vitte tovább az ügyeket. Bay a műszaki-fejlesztési, Jankovich a kereskedelmi és adminisztratív területet irányította. Amikor 1944 márciusában a németek – immár a Magyar Honvédség támogatásával – ismét hadi megrendeléssel jelentkeztek, a vállalat vezetésének engednie kellett. Az újpesti anyavállalat az igényelt rádiócsövek gyártásával azonban nem az újpesti, hanem a bécsi gyárát bízta meg.

Szakmai munkája mellett, a gyár két vezetője azonnal tárgyalásokba és levelezésbe kezdett Aschner Lipót kiszabadítása érdekében. Bay Zoltán és Jankovich gróf a legnagyobb titokban léptek kapcsolatba Andreas Ernst Kurt Becher SS-ezredessel. A német tiszt 1944. március 19-étől, Magyarország megszállását követően, az SS gazdasági budapesti kirendeltségének elnökeként tevékenykedett. E szervezet feladata a magyarországi zsidók vagyonának kisajátítsa volt. Becher „embervásárlással" is foglalkozott: hatalmas összegekért vállalta, hogy bizonyos személyeket kihozat a koncentrációs táborokból. A Tungsram vezetői megbízást adtak Aschner kimentésére, Becher pedig az akció lebonyolítását egyik belső emberére, Stapenhorst SS-Hauptsturmführerre bízta. A németekkel való üzletkötést Lazare Grod, a Tungsram A. G. Zürich igazgatója vállalta magára.

A Grod és az újpesti vezetők közötti levélváltás a cenzúra miatt virágnyelven folyt. Aschner Lipótot mint „fluorescens lámpát" emlegették. Amikor a tárgyalások kezdetén az a téves hír terjedt el, hogy a lágerben Aschner meghalt, levelükben úgy fogalmaztak: „a fluorescens lámpa elvesztette az élettartamát". Később korrigálták az információt: „a svájci mérnökök a fluorescens lámpát újra megvizsgálva jónak találják. A tárgyalások folytathatók."

Aschner Lipótot 1944. december 18-án hajnalban kocsival vitték St. Margarethenbe, a svájci határhoz, ahol Lazare Grod a németeknek átadta a 100 000 svájci frank értékű csekket. A pénzutalványért cserébe a foglyot szabadon engedték. Az összeget a Tungsram A. G. Zürich bocsátotta rendelkezésre. A 100 000 frank végül sohasem került német kézbe. A német kapituláció után a svájci Szövetségi Tanács minden német vagyont mint „zsákmány javakat" zárolt, a Schweizerische Verrechungsstelle emiatt zárolta a csekket is.

1945 májusában a Tungsram A. G. Zürich levélben érdeklődött a tanácsnál letétbe került összeg sorsáról. Álláspontjuk szerint a kifizetés kényszerhelyzetben történt, ezért igényt tartanak a pénzre. (Érdekesség, hogy a Pesti Tőzsde című lap 1948.(!) január 14-i száma – a hírforrás megjelölése nélkül – közli, hogy „a berni német gyárakat kutató amerikai iroda nyomára bukkant annak a 100 000 svájci franknak, amelyet annak idején az amerikaiak (!) fizettek ki a Gestapónak, hogy Aschner

A mauthauseni koncentrációs táborból kiváltott Aschner Lipótról 1944. december 14-én, a Gestapo által készített felvételek

Lipótot, az Egyesült Izzó vezérigazgatóját, a mauthauseni haláltáborból kiszabadítsák. Valamilyen elnézés folytán a németek ezt az összeget nem diszpontálták el Svájcból. Az USA-hatóságok a váltságdíjat természetesen zár alá vették.")

1944. december 20-án – két nappal szabadulása után – Aschner Lipót egy német nyelvű levélben tudatta feleségével, hogy megérkezett Zürichbe. A korábban vele történtekről nem számolt be, de azt írta, hogy jó a hangulata és az étvágya. Megnézette a cukrát, amelynek laborlelete negatív, ennek ellenére kevés édességet fogyaszt. Levelében arról is írt, hogy hamarosan továbbutazik Genfbe, ahol tervei szerint 2–4 hétig kell maradnia. „Remélem, hogy a háború végén szerencsésen találkozunk. Nyugodtak lehettek, mert már most Eldorádóban érzem magam" – írta nehezen olvasható betűivel. A kézírásos levelet a „Lipicsók" formulával zárta. E levélnek csupán a piszkozata maradt fenn, az eredeti elkallódott, sohasem kapta meg a család.

Gyógykezelés Svájcban. Aschner egyelőre Svájcban maradt; Genfben, a Hotel Richemond-ban bérelt szobát. A vezérigazgató elhurcolása óta nem kapott híreket feleségéről, fiáról és annak családjáról. Nem tudhatta, hogy ez idő alatt Aschnernét Bay Zoltán saját rokonaként, „vidéki nagynénjeként" rejtegette, fiuk, Aschner Pál munkaszolgálatot teljesített, felesége kisfiával hazaköltözött a szüleihez a Felvidékre, ahonnan a vidéki zsidóság deportálása előtti utolsó napokban hozták vissza őket Budapestre. Az Egyesült Izzó vezérigazgatója svájci gyógyulása alatt megkezdte a gyárral kapcsolatos ügyek intézését. Diplomáciai kapcsolatok híján Bukaresten keresztül megkereste a Magyarországi Zsidók Szervezetét, hogy információt kérjen a családjáról és az Egyesült Izzó ipartelepeinek állapotáról. A levél célba ért, Aschner Pál azonnal elküldte válaszát, de az nem érkezett vissza az édesapjához:

Aschner genfi szálláshelye
1944. december végétől 1947 júniusáig
a genfi Hotel Richemond volt

„Magyarországi Zsidók Szervezete
Sternfeld úr kezéhez,
Budapest VII., Síp u. 12. II. 34.

Köszönettel vettem folyó hó 12-én kelt mindkét levelüket, melyek szerint egyrészt édesapám (Genf, Hotel Richemond), másrészt Fischer Vilmos úr (Bucarest–Genf) érdeklődnek magam és családom iránt. Sajnos a postai kézbesítés jelenlegi nehézségei miatt ezek a levelek olyan időpontban jutottak kezemhez, hogy lehetetlen volt az Önök által megadott terminus előtt a választ Önökhöz eljuttatni és ezért ezt ezúton teszem meg, abban a reményben, hogy Önöknek módjukban lesz azt az érdeklődőkhöz eljuttatni.

Kérem tehát az érdeklődőkkel közölni, hogy úgy magam, mint feleségem és kisfiam, továbbá édesanyám, Aschner Lipótné, jól vagyunk, egészségesek vagyunk, az Egyesült Izzó újpesti gyártelepén lakunk jelenleg. Az Egyesült Izzó újpesti gyártelepe sértetlen állapotban van, abban részleges üzem folyik és a régi, édesapám által ismert vezetőség a helyén van.

A rend kedvéért megjegyzem, hogy Wohl Hugó úr, az Orion rádiógyár igazgatója, volt szíves vállalni, hogy Önöket felkeresi és fentieket Önökkel szóbelileg is közli.

Szívességüket hálás köszönetet mondva vagyok: Aschner Pál"

Fiától és feleségétől csak 1945 nyarán kapta meg az első magánlevelet, de akadtak, akik számára Aschner Lipót svájci holléte nem maradt titokban. Alig egy hónappal(!) azután, hogy kiszabadult a koncentrációs táborból – egy fennmaradt dokumentum szerint – adományt küldött a caux-i menekülteknek. Az összeg nagyságáról nem tudunk, ám a köszönőlevélben ez áll:

„Caux, 1945. január 25.

Igen tisztelt Vezérigazgató Úr!

Szíves pénzadományát dr. Kahan Nison úr útján megkaptuk és engedje meg, hogy jótékony segítségéért táborunk összes lakója nevében köszönetet mondjak.

Amennyiben a felosztás tekintetében valamelyes kívánságai volnának, például meghatározná nemzetiségét a részesítendő menekülteknek, vagy valamely célokat kívánna megszabni, úgy kérem erre vonatkozó nagybecsű értesítését.

Jóságáért újból őszinte köszönetet mondva, vagyok a legjobb kívánságokkal mindenkor igaz híve: dr. Polgár György"

A caux-i menekültek története a magyarországi holokauszt egyik különleges fejezete, amely az úgynevezett „Kasztner-vonat" néven vált ismertté.

1944. június 29-én 1684 gazdag, illetve neves magyar és lengyel zsidó személyiség, vallási vezető, családtagjaik és cionista fiatalok töltötték meg azt a vonatot, amely az Adolf Eichmann és Kasztner Rezső ügyvéd, a Budapesti Mentőbizottság alelnöke közötti alku eredményeként elindult Svájcba. Eichmann (aki budapesti tartózkodása idején éppen Aschner Lipót rózsadombi villájában rendezkedett be) hozzájárult, hogy fejenként ezer dollárért kienged egy szerelvényt Magyarországról. Kasztner a gazdagabb jelentkezőktől öt-tízezer dollárt kért, hogy a Palesztinába kivándorolni készülő szegény fiatalok is felszállhassanak a vonatra. A különvonat végállomása nem Svájcban, hanem a számukra előkészített bergen-belseni „magyar táborban" (Ungornlager) volt. Az utasok egy részét a németek augusztus 21-én átkísérték a német–svájci határon, a többiek december első napjaiban ugyancsak kiszabadultak.

A svájci menekültcsoportot a kissé lepusztult, korábban hotelként működő Caux-palotában helyezték el; ott kellett kivárniuk a háború végét. Számukra küldött pénzadományt 1945 januárjában a Genfben tartózkodó Aschner Lipót.

Feleségéhez 1945. június 20-án, Genfből írt levelében Aschner arról tudósít, hogy a deportálás kilenc hónapja alatt korábbi, 78 kg-os súlyából 18 kilót veszített. 1944 decemberében általános orvosi vizsgálatnak vetette alá magát. A kúra kímélő életmódból és speciális diétából állt, majd három hétig a Zürich melletti Badenben gyógyíttatta a jobb lábában kiújult reumáját. Fél év alatt si-

került 16 kg-ot visszahíznia. „Soha annyi orvossal nem volt dolgom, mint mostan – írja levelében –, de én egészségesen akarok hazatérni a reám váró nagy feladatok teljesítésére. Kitűnően érzem magam, korán kelek, még korábban fekszem, olvasok sokat. […] Rengeteg postám van, az egész világból számtalan sürgönyt kaptam megmenekülésem alkalmából, és most is rengetegen érdeklődnek otthoni és fogolytáborokban lévő hozzátartozóik felől."

Aschner 1945. június 20-án kelt levelében néhány megnyugtató sort is írt családjának: „[…] Magyarországgal szemben hermetikusan el vagyunk zárva, de remélem, nem sokáig már. Rólatok az első megbízható hírt március 20-án Sinigalliától kaptam, már kétségbe voltam esve sorsotok miatt. […] Annyit tudok, és ez a fő és mindennél fontosabb, hogy egészségesek vagytok mindannyian és az Izzóban laktok, bizonyára azért, mert lakásunkról mindent elvittek, csak türelem, semmi izgalom!"

Levelek otthonról. 1945 júniusától elkerülték egymást a levelek, és a bizonytalan postai szállítás mellett gyakran egy-egy segélyszervezetre vagy ismerősre bízták a kézbesítést.

1945. július 19-én Aschner a családtagok és a gyár sorsáról érdeklődött feleségétől:

„Szeretném megtudni rokonaink, barátaink, kollégáink sorsát, továbbá az újpesti gyárat valóban leszerelték és elvitték, ami baj volna, de még mindig nem szerencsétlenség, mert be lehet hozni. Nagyon szeretném, ha idejutnátok, már beleéltem magam a gondolatba, hogy legalább itt leszünk együtt, ha már én egyelőre nem mehetek haza. Annyi ruhát hozzatok, amennyit lehet kapni, csak nagyon drága sc. [svájci] frankban és kupon (jegy) kell hozzá. De azért mindent kapni lehet.

Sok, sok puszi mindnyájatoknak, szerető Lipid"

Több, korábban elveszett üzenet után ez a levél végre célhoz ért. A család nem késlekedett a válasszal:

„Újpest, 1945. VII. 11.

Drága Édesapa!

Kimondhatatlanul örültünk VI. 20–22-i várva várt, első levelednek. Szeretnénk legelőször is válaszolni kérdéseidre. Giza, Lili és az egyik gyerek (Tomi) jól vannak, úgyszintén Kari, Samu, Janiék, Manóék, Lujzáék, Béláék, Árpiék. Dr. Neményi, Á. Walden, Zala. Nincs hír Gáborról, Hirschbein, Róna, Kis Z. […]-ról. Sőt, szegény Hirschbeinné is elpusztult, a gyerek most jó barátoknál van. Megvan Nádas [Aschner Lipót titkárnője], férjhez ment Siegmund nevű derék és értelmes úrhoz. Elpusztultak többek közt Hegedűsék, dr. Huszár. A fiatalok közül van hír Mikiről [Aschner egyik unokaöccse], Jakubi Jenő tegnap érkezett meg. Dodóékat a nyáron vitték el, nem tudunk róluk, Klári megvan, itthon. A barátok nagy része él, Stein Emil [a Kereskedelmi Bank vezérigazgatója] meghalt, úgyszintén Goldberger Leó [a Goldberger-gyár elnök-vezérigazgatója], Hiller [József, az Aluérc vezérigazgatója] stb. A pestiek sokkal szerencsésebben vészelték át ezeket az időket, mint a vidékiek. Így aránylag nem nagy a veszteség ösmerőseid körében. Parragival, Halmival találkoztam, elmesélték együttlétetek történetét. Peyer Károly is megérkezett, de még sokan vannak távol.

Magunkról annyit mondhatok, hogy teljesen egészségesek vagyunk. Anya elég sokat fogyott, nehezen tud visszahízni, de ő is teljesen rendben van. A gyerek [Aschner András] kifogástalanul fejlődik. Az tulajdonképpen nem is érdekes. Hogyan menekültünk meg? Sorsunk ugyanaz volt, mint sok más százezreké. A villát a németek kifosztották. Az épület egyébként ép. Bútoraink se nagyon maradtak, azért lakunk itt, ahol születtem, és ahol a gyáriak jóvoltából két szobát és a gardróbot megkaptuk a gyerek számára. A Trombitás utcai lakás a házzal együtt teljesen elpusztult, előzetesen persze a németek azt is kifosztották. Sok holmink ezek után nem maradt, de van annyi, hogy a legszükségesebbeket fedezze. Megélhetési gondunk nincs, ennivalót kapni, kb. a békeárak százszorosáért, de a fizetések ezzel némiképpen arányban állanak. Fizetésem ma havi 12 000 –, P mint a csepeli gyár ügyvezető igazgatója. [Neményi] Jóska pl. 15 000-t kap mint vezérig. Az Izzó is folyósít + Anyának havi 6000 P-t és ez élelemre elegendő. A mai kurzus alapján 18 000 P megfelel 120–125 sv. fr-nak.

Megmaradt vagyontárgyainkhoz nem férünk hozzá, kormányrendeletek és intézkedések ezt lehetetlenné teszik, de azért akad megoldás, hogy a legszükségesebben felül egyet és mást vásárolhatunk, ha szükség van rá. Béláék aránylag jól és szerencsésen úszták meg anyagilag. Annak hangsúlyozásával, hogy valóban nem szenvedtünk hiányt, mégis megemlítem, hogy ha technikailag megoldható, juttass ide egy kisebb sv. fr. összeget. Az előbb említett kurzus alapján ugyanis még a legszerényebb összeg is hosszú hónapokra nyújt segítséget. Természetesen csak abban az esetben, ha ez Neked nem okoz komplikációt, mert hiszen számunkra ez nem létkérdés.

Február végén jöttünk ide [az Izzó igazgatói villájába] lakni, Anya már előbb itt volt, és akkor azonnal beszéltem Fischmann-nal, Bay-jal, Jankovich-csal, közölvén a Te intenciódat velem kapcsolatban. De az üzem akkor még állt, árvízkár következtében, így kérésemet nem tudták azonnal elintézni. Főleg Fischmann aggályoskodott. Hivatkozott főleg Pintér- és Paulusz-féle utasításokra, valamint Helfgott-félékre, akiknek ma kétségkívül komoly beleszólásuk van az ügyvitelbe. Egy későbbi időpontban akarnak ismét beszélni az ügyről, de aztán elkezdődött a telep leszerelése, ami kb. 2 hónapon át tartott. Tétlenül nem ülhettem, viszont érthetőnek találtam, hogy nem engem fognak új emberként alkalmazni, ha sok régi embernek kénytelenek felmondani. Visszamentem tehát Csepelre, bár oda most is csak kevés és főleg érzelmi szál fűz. Felelősnek érzem magam egynéhány kollégáért, akik nagyon nehéz helyzetbe kerültek volna, ha ezekben hagyom őket. Szén, illetve vagon hiánya miatt csak töredékkapacitással tudunk dolgozni, de dolgozunk, és ez a fő. Remélhetőleg az Izzó is ki fogja heverni a teljes leszerelést, hisz kapcsolatai révén erre minden remény megvan. Tehát: Izzóhoz való jövetelem nem olyan egyszerűen megoldható kérdés, már a fizetés szempontjából sem. Újpesten ugyanis lényegesen kevesebbet keresnék. Azt hiszem, hogy ez a kérdés várhat néhány hónapot és addigra csak nyílik alkalom, hogy erről személyesen beszélhessünk. Csepelen sok a munkám, Jóska változatlanul kibírhatatlan és elviselhetetlen, a Bank valamivel szelídebb, most meg van ijedve egy kissé, viszont új, súlyos tehertétel a Helfgott-félék akadékoskodása. Ezzel a tényezővel Neked is számolnod kell, ha esetleg hazajössz és dolgozni akarsz. Paulusszal egy ízben hasznosan beszélgettem, nagyon furcsákat mondott a múlttal kapcsolatban."

Egy hónappal később, 1945. július 20-án Aschner arról tudósítja családját, hogy a Vöröskereszt segítségével kapcsolat létesül Svájc és Budapest között. Alapos informálódás nélkül azonban nem hamarkodja el a visszatérést:

„Édes Jolikám!

A Vöröskereszt autokolont [autókaravánt] indít Bécs–Budapest–Bukarest felé, személyeket is visz, de én nem mehettem ez alkalommal, mert ez az első ilyen út, bizonytalan és viszontagságoknak ki van téve az ember, ennek pedig én még nem tehetem ki magamat. Szerettem volna, hogy visszafelé, midőn már meglesz a tapasztalat, és ha ez jó, akkor Ti négyen jöjjetek el vele ide, de sajnos minden erőfeszítés ellenére nem voltam képes, idáig […] a svájci beutazási vízumot megszerezni. Megkapom […] – legalább remélem – egynéhány héten belül, de akkor ez a kolon számotokra már elment. Dr. Sebestyén barátom vállalta e levél vitelét és azt is, hogy 100 sv fr-t, 200 $-t visz Nektek útra ide. Ez a kolon még 3 levelet és kis csomagot Andrisnak hoz Nektek, remélem, megkapjátok mind, úgyhogy ezúttal nincs sok új közölnivalóm. Mindennap leúszom a tóban 19–20 fokos vízben a 400 méteremet, a teniszt is nézem gyakran, mert volt itt versenyre a francia garnitúra, és holnap lesz angol–svájci football match. De ez mind semmi ahhoz a vágyhoz, hogy Benneteket végre lássalak! Remélem, mindenképpen nem fog már soká tartani. Levelet még mindig nem kaptam Tőletek. Várjuk, hogy a mostani potsdami értekezlet számunkra is fog enyhítést, könnyítést hozni. [A második világháború európai szakaszának befejezését követően a szövetséges nagyhatalmak vezetői 1945. július 17-étől augusztus 2-áig Potsdamban tárgyaltak. A konferencia témája elsősorban Németország volt, de körvonalazták Ausztria, Olaszország, Lengyelország, Magyarország, Finnország, Bulgária és Románia jövőjével kapcsolatos elképzeléseiket is.]

Ölel, csókol számtalanszor Benneteket: Lipi"

A levél és pénzküldemény célba ért, s bár a személyes találkozás még messze volt, ettől kezdve megindult a családi levelezés.

1945. július 31-ei keltezéssel Aschnernétól érkezett levél:

„Drágám!

Most már minden remény megvan, hogy ezt a levelet megkapod. Végtelenül örültünk saját kezed írását láthatni. Hosszú hónapokig vártunk erre, és ha igaz is mindaz, amit írsz, úgy nagyon megnyugtató. A mi életünk nagyon egyszerű, amit Pali már megírt Neked, és ha megkaptad, úgy csak ismétlésekbe bocsátkoznék. A mellékelt levélből több példányt ment el eddig. Többek között az az úr is elvitt egyet, aki a Tiedet hozta. Remélem, már meg is kaptad.

Mi itt lakunk a gyárban, azt már tudod, hogy miért és nagyon helyesen ítéled meg. Teljesen kifosztva semmi, de semmi nem maradt. Kivéve egy pár kép és törött ülőbútor, amit ide elhoztam, a szállítás viszont olyan drága hogy nem tudom érdemes volt-e. Én nem akartam, hogy esetleg ez is elvesszen, és azért próbálom megmenteni. Amit reméltem, hogy eladok belőle, hogy a legszükségesebbet megvehessem, az lehetetlen, mert csak aranyat és ékszert lehetne eladni, és azt te is tudod, hogy nincs. Így hát megelégszünk ezzel, hogy az ellátásunk megvan. Pali és én közösen fizetjük. Sokat dolgozunk, mert semmi segítségünk nincs, és a gyerek is hála Istennek sok munkát ad, szívesen csináljuk Klárival együtt, de sajnos rossz kondícióban vagyok, és így fárasztó.

De a remény, hogy már nem sokáig tart, ez adja az erőt hozzá. Ha hazajössz, majd keresünk egy kis lakást, szerényen berendezkedtük. Éljük a mi életünket, és ami még hátravan belőle, nyugodtabb légkörben fog eltelni.

Kis Andris nagyon aranyos és értelmes, sokban hozzájárult, hogy a szomorú időket is bizakodva töltöttük. Szaladni már régen szalad, de beszélni csak mostanában kezdett. Testileg szépen fejlett nagy gyerek és rossz, mint egy valódi fiú. A képekből a nagyításokat már mind elküldtük Neked, most már csak ez van, érdemes a gyerekét megnagyíttatni, amit ott is lehet.

A gyáriak elég figyelmesek hozzám, már az is, hogy 2 szobát kaptam, hogy a gyerekek is itt lakhassanak elég szép tőlük. Azonkívül én kapok egy tál ételt mindennap, és ha van valami juttatás (liszt, zsír, só, kenyér), úgy abból is kapok, de csak én, a Te munkásságodra való tekintettel. Klári és Pali inkább bele tudnak illeszkedni a változott viszonyokba, nekem több idő kell hozzá. De ők fiatalabbak is egy pár évvel.

Nagyon várom azt az időt, amikor elmondhatjuk egymásnak annak a 16 hónapnak a történetét, amit távol egymástól kellett eltöltenünk.

Sokunknak hála, túl vagyunk a rosszabbik részén, de még nem vagyunk egyenesben. Nagyon igyekszem, hogy erős legyek, Hozzád hasonló, hogy az a 42 év, amit együtt töltöttünk, és amit ez alatt Tőled tanultam, most hozza meg a gyümölcsét.

A család elég jól van, természetesen mindenkinek megvan a maga gondja, baja, de ami a fő, aránylag nagyon kevesen hiányzanak, és még van remény, hogy haza is jönnek. Amit elfelejtettem megírni, azt majd a levél vivője elmondja. A viszontlátásig ölel, csókol szeretettel: Jolid. Klári, Pali"

Aschner Lipót részben egészségügyi, részben politikai okokból csak 1947 nyarán tért vissza Magyarországra. A család sosem kaphatta vissza az Apostol utcai villáját és vagyonát, de az Egyesült Izzót a különböző kereszttulajdonlások miatt a hatalomra került kommunista kormány nem tudta államosítani.

Az egykori vezérigazgató élete utolsó napjáig a gyár alelnökeként dolgozott; 1952. január 18-án, 80 évesen hunyt el.

Rott József

A tisztánlátás állandósult felelőssége*

Világirodalmi és filmkulturális kitekintés

Néhány szó elöljáróban. Amikor a Napút főszerkesztője felkért a holokauszt-emlékszámban való megszólalásra, magától értetődő természetességgel mondtam igent. Négy esztendeje, megszakítás nélkül dolgozom az *Egy tömeggyilkos lelkiismerete* című tanulmányon e tárgykörben; negyvenöt egymásra felépített fejezettel készültem el, a terjedelem pedig meghaladja a hárommillió karaktert. Meddig tart kiemelnem a szövegből egy idevágó részt, amellyel szolgálhatom az együtt gondolkodás ügyét?…

Aztán a kézirat forgatása közben rá kellett jönnöm, hogy a feladat közel sem ilyen egyszerű. Éppen ellenkezőleg. Annyira a saját lelki rendszeremet: az érzékelésem-észlelésem, illetve az általa kidolgozott alkotói logikámat szolgálom, hogy akár önösnek is tetszhet egy-egy megközelítés, noha jól átgondolt, rögzített módszertan szerint haladok. Ezért úgy döntöttem, hogy inkább az eddig elvégzett munka esszenciájával szolgálok, vagyis a lehető legegyszerűbb szavakkal beszámolok róla, meglátásom szerint hol tart jelenleg a világ – s benne a magyar kultúra – a kereszténység kollektív bűne, a holokauszt mentális feldolgozásában.

I. Morális perspektíva. Ahhoz, hogy mindent lássunk (és a magunk valójában látsszunk), nincs szükségünk másra, mint a lehető legtágabb perspektíva megnyerésére. Ennek megfelelően át fogjuk világítani a tabuként kezelt pszichés zárványokat, amelyek az általános megértés legmasszívabb akadályai, de igenis tiszteletben tartjuk a velük kapcsolatos egyéni érzékenységet, mert nem feltételezzük, hogy bárki is önszántából rostokolna a szellemi létezés egy – a megértésen innen, ám a megszenvedés – állapotában. A világ- és a magyar irodalom, csakúgy a filmkultúra nagyjai segítségével minden utunkba akadó ajtót-kaput szélesre tárunk a megélhetőség és a megértés érdekében. Befelé a „lélek káoszába", csakúgy kifelé, a kultúrköri létezés egészére. Ugyanígy fellazítjuk az időtényezőt az ok-okozati sorrendek, más összefüggések meghatározása, az eltérő pszichodinamikák megkülönböztetése céljából. (*A per* csak látszólag szól az igazságról, hiszen ha lenne az eseményeket megelőző vagy legalább *követő* igazság, aligha kényszerülnénk a *nyilvánvaló* bizonygatására. Az a kérdés, hogy ki képes többet elviselni a valóságból, az elkövetett bűneink

* Rott József esztendők óta írja az *Egy tömeggyilkos lelkiismerete* című nagy összefoglaló munkáját. Hozzá kértünk a szerzőtől előismertetőt – az érkezett anyagot rövidített változatban tehetjük azonban csak közzé.

nyomasztó terhéből az elméje épsége és a jó érzései megőrzése mellett.) Ily módon máris kimondtuk, hogy a holokauszt nem a zsidó népirtás végrehajtásával, nem is az emberi másságok hol spontán, hol tervszerű üldözésével, hanem a félelem egy sajátságos megjelenési formájával, *az agresszióval szembeni kiszolgáltatottsággal, értelmi tehetetlenséggel kezdődött.*

Az ilyen jellegű félelmekre adott, humánusnak szánt válaszok közül mindmáig legszívósabban az Újszövetség tanai által megszilárdult keresztény hit tartja magát. Annak dacára is, hogy a nyilvánvaló elfogultságokból és a hasonlóan életidegen pszichés ellentmondásokból megalkotott szellemiség, úgy is mint kollektív séma, viszonylag hamar felismerte önnön kétarcúságát, s a felekezeti osztódás útján-módján igyekezett s igyekszik máig kitörni a maga teremtette káoszból.

Ma, több ezer keresztény felekezettel számolva a kultúrkörön belül és kívül kimondható, hogy az újabb egyházszakadások kényszeresen ismételgetik az alapító atyák tévedését. Megerősítik *a fordított állásában* azon pszichés relációt, amely a fiút (a gyermeket) megtartja a szülői, elsősorban a szülőanyai alárendeltség, az érzelmi függőség állapotában. A tudattalan azonosulás révén megfosztja az egyént az autonómiájától, de kiérleli benne az élet valós kihívásaira adandó hamis attitűdöt: *a megváltói tudatot.* Amely attitűd legmarkánsabb jegye a mások életébe, intim szférájába való erőszakos behatolás. (Míg a világkultúrát – látni fogjuk – az ellenirányú pszichodinamika viszi előre: a megváltói tudattal való leszámolás, a kollektív sémáról való leszakadás, az autonóm létezés megnyerése.) De előbb, az iménti gondolatmenet folytatásaként, ki kell mondanunk, hogy a sok ezer egyházszakadás dacára, a felmagasztalt anyakép, a Mária-kultusz révén, a kereszténység mégis megőrzi egyfajta, analitikus mélységű egységét. Amely kultuszt a világkultúra nagyjai az életformánkat, a kultúránkat uraló agresszió kovászaként értelmeznek – dolgozzanak akár direkt formában a Szűz Mária-képpel (Mikszáth: *A sipsirica*; Móra: *Ének a búzamezőkről*; Balázs: *Fábián Bálint találkozása Istennel*), vagy használjanak hatalommal felruházott anyareprezentánst (Móricz: *Árvácska*; Déry: *A befejezetlen mondat*; Sarkadi: *Oszlopos Simeon*), hogy ez esetben csak hazai példákkal szolgáljunk.

A kereszténység történetében a feszültséglevezetés leghatékonyabb módjának a kifelé fordított agresszió bizonyult, amely keretet adott a hithű létezésnek. Ha nem akadt külső ellenség, a felekezeti háborúskodás is megfelelt ezen energetikák mobilizálására. A történelmi tényekkel tisztában vagyunk, a kérdés sokkal inkább az, miért kerül mindmáig annyi értelmetlen áldozatba a kollektív séma korrekciója. A válasz, ahhoz képest, hogy milyen sokrétű, bonyolult és kötött pszichoanalitikus rendszert fed, roppant egyszerűen is kimondható: mert az Újszövetség jól-rosszul megalkotott tézisei, agressziót tiltó elfojtásai csak szűk határok között éltetik a velük elkötelezett lelki organizációt. A kitörési kísérlet könnyen összeomláshoz vezethet. Mivel az evangélisták, az ígéretükkel ellentétben – Jézus Krisztus értünk szenvedett kereszthalált –, a megváltói szenvedésbe, a lelki organizáció széthullásának állapotába hívják meg az egyént.

II. Álom vagy valóság? (A kollektív séma). A legkorábbi összegző, analitikusan kifogásolhatatlan irodalmi ráismerés a kollektív séma halálkultuszt hordozó rendszerére, amelyre ráakadtam, s amelyet az érzelmileg jól

követhető, tiszta logikája után okkal nevezhetünk zseniálisnak, Heinrich von Kleist 1810-ből származó színműve, a *Homburg hercege*. Egyébként könnyű dolgom volt, mert az új olasz film nagymestere, Marco Bellocchio hívta fel rá a figyelmem, akinek néhány e tárgyú, kitűnő alkotásához korábban már volt szerencsém (*Anyám mosolya*, *A dajka*).

A haditörvények szellemében nevelkedett Homburg hercege már belebetegedett az elhúzódó ifjúkori identitásválságába, a történet nyitányán hasadt tudattal bolyong éjszaka a kastélykertben, harci diadalról álmodik, amelynek köszönhetően elnyerheti szerelme, Natalie kezét. Oly nagy benne a vágy a kiteljesedésre, hogy másnap a harcmezőn, a parancsszót megelőzve indítja rohamra lovascsapatát, fényes győzelemhez segítve a fejedelmet.

Ennél durvább hibát el sem követhetne, bár míg az uralkodó elvesztéséről érkeznek a hírek, kiélvezheti az udvarban a diadalt. Valóság és látszat: a dicsőség és a kudarc társadalomformáló relációi azonban tartósan csak az uralkodói státusból értelmezhetők. Minek megfelelően a mégis előkerülő fejedelem a kardja átadására szólítja fel a függelemsértő ifjút, egyben kimondja felette a halálos ítéletet.

A szerelmeseknek annyi marad, hogy megéljék a katolikus álomviláguk összeomlását és – más lehetőség nem lévén – elfogadják annak realitásait. Az „ördög" persze most is a részletekben rejlik, így azt látjuk, hogy a szülőreprezentáns fejedelmi pár által érvként elhangzó, ám követelésként foganatosítható valóságelemek mindegyike „ördögi", azaz az énvesztésre, a disszociatív folyamat bejárására készíti fel az egyént.

A börtönben Homburgot ugyanazon dilemmák gyötrik, amelyeket a kastélykertben még álomként dédelgetett, s amelyek elhatalmasodtak rajta a harcmezőn. Míg meg nem tudja, hogy Gustav Horn svéd gróf leánykérőbe érkezett. Az ellenség Natalie keze elnyerésével kívánja megteremteni a békét. „Nekem végem" – mondja ki Homburg az első, s voltaképpen az egyetlen valósághű, önálló felismerését. De mitől a hangjába költözött, döbbenettel átitatott, leküzdhetetlennek tetsző félelem, amikor a csatamezőn naponta megkísértette az elmúlás?

Mert a neveltetése a harctéri halál dicsőségére készítette fel, s nem arra, hogy módszeresen megfosszák a személyiségétől, hogy élőhalottat csináljanak belőle a hamis ígérgetés és a nagyon is valós elszámoltatás érzelmileg egységes, naivan megélhető-megélendő elvárásrendszere által.

Homburgban fellép az ösztönparancs az életfonala megerősítésére. A fejedelemasszonyhoz, a Mária-kultusz udvari letéteményeséhez siet, hogy az életéért könyörögjön. „Fiam, ha egyszer ez Isten akarata, viseld bátran, méltósággal!" – így hangzik az anya(reprezentáns)i válasz. Ami nem is lehetne más, mivel a fejedelemasszony nem bírálhatja felül a férjét. Vagyis Homburg, aki a neveltetésénél fogva – mint bárki más – tisztában van a hierarchikus renddel, megint csak a fordított (félelmi) logika nevében jár el: az atyai tekintélyszemély értelemre ható érvelését megerősíti az érzelmi tartalmú anyai elutasítással.

A disszociatív folyamat – amelyben mind tevőlegesebben, mind energikusabban részt vesz, noha élni szeretne – következő fázisa, hogy dacos büszkeséggel lemond Natalie kezéről, csalódottan és lekicsinylőn szól a feminin orientációjáról. Aki viszont, szintén narcisztikus alapon, a Homburgtól elszenvedett

sérelem okán, az ellenpólushoz, a fejedelemhez fordul az ifjúért könyörögve, hogy megerősítést nyerjen – szintén a kudarcban.

„Kislányom, ítéld meg magad, mi lenne, ha megmásítanám az ítéletet. Nem hallottál még arról a szent szóról, haza? […] Mindegy, hogy önkény vagy törvény uralkodik a hazában?"

Az erődemonstráció mindössze addig tart, míg a fejedelem vissza nem állítja a harcban megcsorbult tekintélyét Natalie előtt, majd amikor meggyőződik róla, hogy a lány szerelme megvetésbe fordult, nagyvonalúan biztosítja, hogy a herceg kegyelmet kap.

A nemzedéki konfliktus ily módon Isten (hatalom: képviselője a fejedelem/ és Haza /terület: képviselője a fejedelemasszony) katolikus ideája nevében, a tradicionális rendnek megfelelően elrendeződik. Az idősebb generáció a helyzeti előnyénél fogva ellenérzést kelt egymás iránt a fiatalokban a bátorság, a hűség, a szeretet és az önfeláldozás morális kategóriáinak merev (félre)értelmezése által. Akikben ráadásul még csak ki sem fejlődhettek ezen tartalmak, kivált nem a megtartó, az életigenlő árnyalatuknak megfelelően. Konfliktust teremtenek a párkapcsolatban, amely konfliktus a lelki organizációkon belül éppúgy kifejti hatását a feminin és a maszkulin értékképviseletek: a hellyel, illetve a szabad akaratérvényesítéssel kapcsolatos érzetek és igények között. Amely folyamat ráadásul maradéktalanul ráfelel a neveltetésük – még inkább: az elkötelezettségük – hívóérzeteire. Homburg és Natalie végre közös nevezőre jut – egymás megtagadásában.

Ám ehhez, az autonómiája illúzióját is elvesztett Homburgnak büszkén és dacosan az életéről is le kell mondania: „Nem viselkedhetek becstelenül azzal, aki oly becsületes volt hozzám – mondja a lánynak a fejedelemről. – Én hibáztam." Natalie válaszul megcsókolja. „– Így tetszel nekem!"

Az áldozatkultusz ezáltal azonban még csak az egyénen, illetve egyetlen párkapcsolaton teljesedett be. Mi lesz a kollektív sémával?… Ne legyen kétségünk! Homburg visszanyerve az életenergiáit, szónoklatot vág ki. „Azzal, hogy elfogadom a halált, dicsőítem a háború szent törvényét, amelyet megsértettem a sereg előtt, stb., stb…" Bomlott elmével, boldogan megy az ítélet elé, csak arra kéri szeretett atyját, hogy ne vegye meg a békét Natalie házassága révén. A fejedelem hajlik a szóra, még kapóra is jön neki a hős kívánsága. „…A svéd királynak majd az ő emlékével kell felvenni a harcot, amely sokkal nehezebb lesz, mint megvívni vele."

Homburg hercege boldog: „Visszaadtad az életem!"

[…]

V. Alkotáslélektani háttér. […] Sarkadi Imre, az új prózaíró-nemzedék nagy ígérete az évtized közepétől tartó alkotói válságából kitörve, megalkotja négyes regénykompozícióját. Hiteles, a pszichoanalitikus értelem által kifogásolhatatlan eredményét azonban (amelyet most csupán a markáns irányvonalak mentén van lehetőségünk ismertetni) a felfokozott várakozás ellenére sem tudja az értékén kezelni, azaz értelmezni a korabeli elit. Szocializmus ide vagy oda, egyazon okból, amiért a *Homburg hercege* is *fordított* életét éli közel két évszázadig. Sarkadi korábban a baloldali eszme elkötelezettje volt, aki tudatosan készült a nagy lélektani regény megalkotására. Már huszonévesen

megfogalmazza az analitikus titkát kimondó *Oszlopost Simeon*t, amely másfél évtized múlva a regénykompozíció nyitánya és tartópillére lesz, ám akkor még túl fiatal ahhoz, hogy az analitikus összefüggések mindenestől megnyíljanak előtte. Enged a tradicionális medréből kiforgatott kollektív séma csábításának, így mond csődöt az ötvenes évek derekán. A *Rozi* című regénye fejlődéstani és szakmai kudarca ébreszti rá, hogy a kollektív séma erőszakos megfordítása által nem kerülhető meg az egyéni felelősség kérdése, vagyis a személyiségfejlődés maradéktalan bejárása. A vívódás gyötrelméről felesleges szólnunk, minden eleme, mélysége jól kiolvasható a négyes kompozícióból.

Az *Oszlopos Simeon*ban leszámol a Mária-kultusszal, egyben felrobbantja a lelki organizációt, hogy a kiégett, a társadalmi kötődéseit elvesztett Kis Jánosa, a kórházi ágyon eszmélve újraépíthesse a feminin értékképviseletét. A „kollektív anyát" a viceházmester Vinczéné képviseli a történetben (szülőanyai természetéről elegendő annyit tudnunk, hogy jegyet vált a fia akasztására), aki támogatásával Kis pokollá teszi a saját és mások életét.

A cselekményben az albérlőként szerephez jutó Megai házaspár a fiatalkori ént, csakúgy a párkapcsolat korai szakaszát jeleníti meg. (Igen: a homburgi fejlődésmenet egyfajta megfogalmazásával találkozunk.) A következő regényt, a *Bolond és szörnyeteg*et a megváltói tudat felszámolásának szenteli az író: Sebők doktor kimetszi az éppen csak kifejlődött – ismeretlen apától származó – magzatot Pécsinéből, egyben az anyaságát rosszul megélő, a gyermeket nem akaró asszonnyal is végez.

Mindkét mű óriási felháborodást vált ki a konkrét gondolkodású ítészekből, a konzervatív felfogás képviselőiből, balról és jobbról egyaránt. Az összképen legfeljebb tompít az *Elveszett paradicsom*, amely Sebők doktor (csakúgy Kis János) morális újjászületésének, az új feminin orientáció felvételének a története. Ennél is egyszerűbb cselekménnyel szolgál a kompozíció zárótézise, ám a szimpla történet mögött az analitikus értelem rendkívül értékes új összefüggésekre lel. Elsősorban a helyfüggő emóciók tekintetében, illetve a helyfüggő érzések és félelmek, valamint az alkotó értelem kölcsönhatásában. Sőt – mivel tudjuk, hogy Sarkadi halálos balesetét megelőzően *A gyáv*áról, annak személyes vonatkozásairól folyt szenvedélyes vita – az író egyéni drámáját is részben megválaszolja – persze a regénykompozíció, az életmű és a magánélet együttes ismeretében. Sarkadi *A gyáv*ában kettéválasztja a maszkulin értékképviseletét az írói önanalízise utáni állapotában: egy befutott, díjazott, rendszerbarát alkotóművészre, illetve egy fiatal, gyakorlatias észjárású, nyitott és tetterős, végzős gépészmérnökre, akik megmérkőznek a tehetségét a meddőségnek, a romlásnak lassan-lassan átadó feminin orientációért, Éváért.

Sarkadi nem beszél – nem is beszélhetne – a szovjet-orosz megszállásról, de nem is látja szükségét, mert a magyar vidék áldatlan terepén végigvezetett Évát sokkal inkább aggasztja a nélkülözések emlékét felébresztő szegénység látványa, a mindennapos helytállás pátoszmentes kihívása… A történelmi jövő maradéktalanul igazolja az írót, csakhogy a keserű elégtételből már mi sem jut neki.

A halála napján rendkívül felfokozott, iszik, a világ (de inkább a keleti fele) vele együtt Gagarin űrutazását ünnepli, ő is nyilatkozik az ügyben a Rádiónak. A nagyvilág valóban megnyílni látszik előtte, mint a sikeres önanalízise idején.

Neki pedig nagy tervei vannak, mint mindig. Felhívja Németh Lászlót, az atyai tekintélyszemélyt, aki tanulmányt készül írni róla, és találkozót beszél meg vele. Késő este, erősen ittas állapotban, képzőművész barátaival vitatkozik *A gyáv*áról, majd a magánlakásból távozóban, vélhetően az igaza bizonyítása okán, kimerészkedik a körfolyosó hatodik szinti párkányára, hogy a többiek elé kerüljön. A drámába forduló spontán megnyilvánulás – performance módon – a négyes regénykompozíció mindahány analitikus elemét felvonultatja, beleértve a tér- és az idődimenzió teljes fellazítását… Megint Sarkadinak lesz igaza, csakhogy a mutatvány az életébe kerül, a szellemi közege pedig van annyira megfélemlített és elfogult, hogy félreértelmezze a balesetet.

A Sarkadi-vita, a Sarkadi-jelenség bő egy évtizedig tartja magát, ám továbbra is *innen a megértésen.* A kiváló író – a szemlélők pszichés fordítottsága okán – elbukása torz üzenetével gyakorol hatást a szellemi életre. A paranoid tartammal telített skizoid társadalmi játszma értelmi kontroll nélkül marad. Így nő fel a FIDESZ-nemzedék, a megfordítottság, a zavar jegyében, amelynek politikai elitje mindmáig a nemzedéki látásmód, a becsapottság és sértettség zsákutcájában, értetlenül áll a modernizáció kihívása előtt.

Visszatérve a Sarkadi–Kleist (részint Tarchetti) analógiához; a szóba hozott művek személyiség- és társadalom-lélektani felismerései önmagukért beszélnek. A kollektív sémát mindahány esetben az ellenségkép, *a gyűlöletre váltott félelem élteti.* A mélyebb okai pedig az elfojtások, a tudatlanság, amely a legnagyobb ellenállást éppen a tudással szemben fejti ki. Újabb azonosság a látszólagos eltérés mögött, hogy passzív és aktív állapotban egyaránt végbemegy-végbemehet a lelki organizáció felmorzsolódása. Az eltérés leginkább abban mutatkozik meg, hogy az analitikus utak bejárása, az elfojtások felszabadítása, a szenvedelmek művekbe oltott megélése nagyobb veszélyt hordoz, mint a normatartás. A rivalizálás, a társadalmi játszmában való szerepvállalás által viszonylag könnyen fenntartható az illúzió. Ezen esetben a disszociatív folyamat tudattalan mélységekben végez az egyénnel (Homburg), míg a befelé megvívott harc akkora félelmeket szabadít fel, azaz tudatosít a megoldásra törő elmében, hogy azáltal terem meg az életveszély. Ilyeténképp az is kimondható, hogy a konvencionális szemlélet meghatározója az értelem felszabadításáról való lemondás, a beletörődés, a fordított logika művelése, s ugyanez igaz a konzervatív baloldali felfogásra és harcmodorra, amely körmönfont módon a bűnbakképzés eszközével, szintén az elfojtások megerősítését szolgálja. (Gondoljunk Rákosi Mátyás szökésére az *Ének a búzamezőkről* vetítéséről.) A politikai rendszerváltozás óta a baloldali bűnbakképzés is viszonttagadásbavádaskodásba fordult, vagyis a paranoid-skizoid társadalmi játszma még inkább átláthatatlanná-életformává vált.

Mindahány, a tudattalanjával korrekt viszonyt ápoló alkotó előbb-utóbb felismeri, hogy a megírt művek *visszahatnak* a gondolkodásra, s ha elegendő idő – legalább egy nemzedékváltónyi intervallum – telik így a következetes építkezés jegyében, az alkotó elme már bátran ráhagyatkozhat a tudattalanjából származó impulzusokra. Olyan *belső információkról* beszélünk, amelyek az adott lelki rendszer származékai, és ennek megfelelően érzelmileg megalapozottak, asszociációs úton és spontán (intuitív) módon egyaránt előhívhatóak. Ellenőriz-

hetők, felülbírálhatók, sőt különféle műveletek is elvégezhetők általuk. Lehetővé teszik a relációkkal való szabad gazdálkodást más rendszereken, összefüggéseken belül is. Az alkotó ily módon megteremtette a saját kontroll-szervét, amely folyvást a rendelkezésére áll a hozzárendelt eszköztárral: annak a már megírt művek által fixált érzelmi-értelmi egységeivel. Amely egyedi rendszer kívülről szinte feltörhetetlen, mégis eleven egység. Egy ilyen alapokról végrehajtott írói önanalízis eredménye jó eséllyel megtartható, mi több, fejleszthető: a kollektív séma természetének feltárása, csakúgy a kollektív séma és az én viszonya tekintetében.

Az *Egy tömeggyilkos lelkiismeretéb*en külön-külön fejezetet fordítok két világirodalmi nagyság életművének értelmezésére, akiket *hasonló alaptrauma* vezetett végig az írói pályán: mindketten leszámoltak a Mária-kultusszal, bár – a perspektíva hiányában – nem elsősorban ezen teljesítményük után jutnak az eszünkbe. Sőt, kicsit illik is lekezelni őket a választott műfajuk, illetve a megszólalásuk, az írói hangjuk után. A krimiszerzőként ismert Agatha Christie-ről még csak nem is feltételeznénk ilyen mértékű szellemi bátorságot, holott az életműve és a bejárt életútja együttesen arra is bizonysággal szolgál, hogy – pszichológusi vélekedésekkel ellentétben – a nőknek is lehet, s van értékbiztos, megingathatatlan felettes énjük. (Az áttekintés még érdekfeszítőbbé teszi a későbbi Galgóczi-értelmezést. Kiváló leszbikus írónőnk autonómiáért folytatott harcát a kétirányú – politikai és vallásideológiai – megfélemlítettség terepén.) Mikszáth Kálmánt pedig előszeretettel tekintjük a kedélyes, adomázó palóc (vidéki) öregúrnak, akinek a „kiapadhatatlan mesélőkedve" (mint koholt verbalizmus és grafománia) eleve kizárja a magasabb szintű tudatosságot. Mindkét esetben bizonyítható, hogy csupán a fordított látásmód okozza a káprázatot, s hogy már a műfaj-, illetve a stílusválasztás is a jól átgondolt önvédelmi stratégia része. Amely látásmód nevében, az életművet összetartó folytonossági szál felfejtése-felmutatása hiányában, illetve a koherenciaelvet eleve sértő, elszínezett, infantilizált filmadaptációk révén nagyobbrészt sikerült is Mikszáthot (vissza)katolicizálni.

Az alaptrauma mindkettejük esetében a házassági válság, amelyet elmélyít az egyház formálta-szentesítette kollektív séma. Mindketten a helyzetüknek és a személyiségüknek megfelelő válaszokat adják, s a kibontakozó életművüket is felhasználják az én és a kollektív séma között fennálló ellentét rendezésére. A két választ közös nevezőre fűzi, hogy egyikük sem a behódolás, a megváltói tudat elsajátítása-éltetése, hanem az autonómia kivívása érdekében tesznek erőfeszítéseket. A sokrétű, izgalmas folyamat részleteire nincs alkalmunk kitérni, azt viszont hangsúlyoznunk kell, hogy mindketten a nemüknek megfelelő, humánus utat járják be. Nem támadnak, nem vádaskodnak, hanem megerősítik az énhatáraikat, az egyéni státusukat, majd *befelé* vívják meg harcukat.

Christie megszökik a közös otthonból, hűtlenné vált férje mellől, közel két hétre nyoma vész, módosult tudatállapotban, magányosan igyekszik összerendezni gondolatait, majd az egyéni és az anyai felelősségét összesítve visszatér, és a válás mellett dönt. Sokkal fontosabb számunkra, hogy még a szökés évében kidolgozza Miss Marple alakját, miáltal a feminin értékképviselete tudatos megerősítését szolgálja. Miss Marple a helyfüggő emóciókkal gazdálkodva, intuitív módon táplálja gondolkodását, s majd az írónő ötvenes-hatvanas élet-

éveire nyeri el méltó helyét a deduktív logikát művelő Hercule Poirot figurája mellett. Szemléletesebb példát keresve sem találhatnánk az irodalom mint humanizációs tevékenység önmegtartó erejére: Christie a szökése évében teszi közzé Az *Ackroyd-gyilkosság*ot. A történetben szerephez jut egy suta szökési kísérlet is, amely csak rontana a zsarnok apa(reprezentáns) követelését már korábban megkerülő szerelmesek helyzetén – szimbolikus értelemben: a nevelőapa által erőltetett frigy előtt meglelt feminin-maszkulin értékegyensúlyon. Miss Marple pedig néhány év múlva a *Gyilkosság a paplakban* történetéből köszön ránk teljes valójában, amely regény megint csak egy házassági konfliktust tárgyal, analitikus összefüggésben *Az Ackroyd-gyilkosság*gal.

Eljutva az időskori összegzés korszakába, Christie kiteljesedve, kiforrott eszköztárral még egyszer visszatekint a fiatalon elszenvedett morális traumára, amelyet sohasem kezelt szimpla hűtlenségi esetként. Az 1971-es *Nemezis*ben, a morális tisztázás érdekében megmozgatja, irodalmi alakba bújtatja mindkét értékképviseletét. A kiforrott, a racionális maszkulin én nevében az önerőből lett milliomos, Jason Raphiel összefog régi ismerősével, az igazságosztó „nemezisszel", Miss Marple-lel. A regény lényegi elemei, középpontjában az álértelmiségi, konzervatív anyaszörnyeteggel (pontosítsunk: Christie nevelőanyával dolgozik, hogy élét vegye az igencsak kínos mondandónak), a meghasonlott, az életből korán kiábrándult falusi tiszteletessel, aki nem hisz az őszinte, a tiszta szeretet hangjának, vagy legalábbis nem ismeri fel, mind-mind a vallásideológia mentén megszilárdult kollektív séma determináló, rontó természetének a származékai és egyben éltetői. Amely valóságelemek mégis oly mozdíthatatlanok, a mindennapok elengedhetetlen tartozékai a konkrét gondolkodásmód és képzeletvilág számára, hogy csak egy olyan feddhetetlen személy, éles elme láthat mögéjük, mint Miss Marple. Aki a helyfüggő emócióira, a megérzéseire hagyatkozva végül az áldozatot, a kereszténység (katolicizmus) által megsebzett, jobb sorsra érdemes fiatal feminitást megszemélyesítő Verity sírjára is ráakad *az elvadult vidéki kert mélyén.*

A perdöntő relációfordításnak mégis az bizonyul, hogy a szerelmi házasságkötést megakadályozó erőszakot itt a (nevelő)anya hajtja végre a (nevelő) apa helyett. Ezen felismerés, a női lélekre tudattalanul ható ideológiai kényszer megfogalmazásának igénye az az alkotói többlet, amelynek a kései regényt köszönhetjük. (Vagyis Agatha Christie is eljut az írói önanalízis alsó száláig, az Ödipusz-komplexus anyaági konfliktusának feltöréséig.) A vezető relációfordítás ilyeténképp Christie írói világának a kiteljesedését eredményezi.

Miss Marple által a paranoid tartalmú kollektív vád – Michael Raphiel igaztalan megvádolása – lepleződik le, középpontjában a bűnös, ám a pszichés fordítottság okán védtelennek tetsző anyával, aki tettével elébe megy a gyermek elvesztését vizionáló félelmeinek, beváltja azokat a gyilkosság elkövetése révén. Christie az irodalmi levezetése hitelességéért jótáll a magánéletével, hiszen megfelelt a szülőanyai elvárásoknak, mégpedig oly módon, hogy gondolkodó lényként a kritikus időszakokban tudatosította, az értelmével is megélte a gyermekféltés megannyi formáját. S azokat ily módon összevethette a családi tudattalanjában hordott félelmi késztetésekkel és válaszokkal, csakúgy a nagyszülői tapasztalataival, valamint a kollektív séma primitív követeléseivel. (Ennyit tesz a saját nyelvi rendszer, amely morális értelemben lefedi a lelki rendszert.)

Továbbfűzve a gondolatmenetet, a teljes megértés kizárólag az írói önanalízis alsó szálának felfejtése útján következhet be – a sorrend pedig felcserélhetetlen. S ennek nyilvánvaló élettani és lélektani okai vannak. Lévén az anyai kötődés az időben, így a személyiségfejlődésben is korábbi szakaszra, a kezdethez, a magzatállapothoz nyúlik vissza. Míg az apai kötődésnek – felesleges is kimondanunk – nincs biológiai (nem genetikai) háttere. Az anyai kötődéshez mérten esetleges, minek megfelelően könnyebben megbírálható. Ezért is óriási teljesítmény Christie-től a (nevelő)anya elítélése, ami kimondva-kimondatlan egyben a korábbi verzió felülbírálata. De megkülönböztetett figyelmet érdemel a maszkulin és a feminin értékképviselet nevében eljáró két személy, Jason Raphiel és Miss Marple együttműködése. Egy példaértékű szintézis, morális alapú időskori kötődés tanúi vagyunk, amelyben a racionálisan és tervszerűen eljáró tudatosság a helyfüggő emóciókból táplálkozó feminin igazságérzetre bízza a morális rendezést.

Mikszáth Kálmán visszaszereti Mauks Ilonát, akit a konzervatív szülői felfogás ijesztett el mellőle; szintén nem élezi ki a nemzedéki konfliktust (nem esik a nemzedéki látásmód csapdájába), hanem túlnézve rajta, a tradicionális akaratot, a kollektív sémát fogja vallatóra. Remekművek sorát megalkotva jut el 1882-ben a *Kísértet Lublón* történetéig, amelynek az ötletét egy szepességi népmonda, emocionális kereteit pedig a saját házassági próbatétele szolgáltatja.

Mikszáth nem tesz egyebet, mint kitör az egypólusú emberszemlélet sémarendszeréből, a tudatos gondolkodás szintjén is felosztja a lelki organizációt – nem csupán feminin és maszkulin értékképviseletekre, de ezen képviseleteket is differenciálja, poláris végpontokkal, egyedi árnyalatokkal látja el. Vagyis a regényben ábrázolt négyes konfliktus egyazon lelki organizáción belül is lejátszódhat – bizonyíték erre az alkotói folyamat. Mikszáth megosztja mind a feminin, mind a maszkulin értékképviseletet egy normaszegő és egy normatartó énre, majd az így nyert két házaspárból egy démoni párban egyesíti az asszonyi ármányt és a férfiúi agresszivitást mint egyfajta válaszlépést a szerelmi házasságot korábban megakadályozó szülői zsarnokságra. Hogy – az analitikus felfogás szerint – megszabaduljon a negatív indulataitól. Amely indulatok felismert gátjai a probléma morális, végleges és megnyugtató rendezésének. A történet attól lesz igazán szórakoztató, sőt sokatmondó, hogy a köz mit sem ért Kaszparek Mihály különös históriájából: az értelmében és az észleletében is megzavarva tekint a kollektív sémától elütő, merész fordulatokra.

Az író az így – a negatív minta elutasításával – megnyert pszichodinamikát felhasználva, az ötvenes életévei elején frontálisan megtámadja a katolicizmus ideológiai felépítményét, és a *Különös házasság*, *A sipsirica* és az életművet lezáró *A fekete város* történetével valóságos szellemi forradalmat hajt végre. Ám nem a baloldali eszmeiség, hanem a liberális gondolkodásmód, a szabad szellemiség nevében.

A műveket jól ismerjük, így csak a legnyilvánvalóbb analógiákra figyelünk: mindhárom történet anyaszörnyeteggel dolgozik.

A katolicizmus által megbetegített nővel, akit az ideológiai megfélemlítettség megfoszt az emberi természetességétől. Dőry Mariska – nem Mária, a su-

gallt párhuzam anélkül is nyilvánvaló –, özvegy Jahodovskáné Globa Franciska és Fabriciusné is a magzat, a gyermek vélelmezett érdekében válik elfogulttá, önössé, s köt szövetséget a tradicionális renddel, a hatalommal. (Az anyaszörnyetegség ambivalens volta, megítélésének problematikája éppen a konvencionális lényegéből fakad. Fabriciusné, úgy gondolván, hogy vigasztalja Rozáliát, így beszél a hatalomról, amelyet a fia képvisel a városban: „oh, mitől félnél, kislányom, mitől? A lőcsei bíró nagy potentát. Nem hogy ő félne valakitől, őtőle féljenek az emberek. Ki merné bántani annak a menyasszonyát?") Drámájuk, mindhárom asszony drámája egyedi és összetett, együttesen pedig felsorakoztatják szinte valahány asszonyi-emberi tévedést és vétket, amit a megfelelési kényszer csak előcsalhat a megfélemlített lélekből. Amely kényszerhelyzetekből képtelenség épen kijönni, miközben a kollektív séma mégsem sérül, sőt *minden újabb egyéni kudarc, veszteség tovább növeli a vele szemben megélt félelmet – a misztikumot.*

VI. Alkotáslélektani háttér (folytatás). Mikszáth Kálmán és Agatha Christie ugyanazt állítja az életműve által: a gonosz mozgatója maga a vallásideológiai rendszer, az elfojtások, más szóval a tudatlanság által éltetett kollektív séma. A bizonytalanságaiban megerősített én. A legnagyobb ellensége pedig maga a tudás, amely összeomlással fenyegeti a becsapott, az előre elkötelezett lelki organizációt.

Mikszáth *A sipsirica*ban a társadalmi játszmaként is felfogható kiközösítő folyamatról is számot ad Druzsba Tivadar személyéhez-szerepéhez kötve. A merev, erősen paranoid tanár, bizonyságot szerezve Jahodovska anyai bűnéről, ami az ő elárulása is, összeroppan. A nagyobb baj, hogy nyilvánosan is rátámad a Szűz Mária-eszményképre és a mögötte rejtező főnemességre. Tettéért az elfojtások okozta fejlődéstani hiátus a felelős, amely a jogos felháborodás energetikáját lenne hivatott szabályozni. Druzsba tanár úr, ráeszmélve a becsapottságára, nem ura többé a korábban a kollektív séma feltétlen tisztelete által viszonylag jól kezelt indulatainak. Mikszáth a korabeli elitet reprezentáló baráti kör reakciójával rámutat a pszichés megfordítottság önigazoló természetére: a kollektív séma a valóságtagadás révén mentesíti az egyént a személyes felelősségvállalás megélése alól.

Az életmű ívére tekintve azt látjuk, hogy *A sipsirica* (1906) félúton helyezkedik el a *Különös házasság* (1900) és *A fekete város* (1910) között. Amiből nem csupán az következik, hogy Mikszáth tudatosan készült a nagy összefoglaló mű, *A fekete város* megalkotására, hanem hogy az előkészületek a Mária-kultusszal való leszámolás lehetséges következményeinek átgondolására is kiterjedtek. Az író ugyanazt teszi a pszichés félelmei leküzdése érdekében, mint a *Kísértet Lublón* megalkotásakor: *az áldozatokkal való azonosulás révén szabadítja fel az elfojtásait*. De úgy is fogalmazhatunk, hogy *nem támadja meg számonkérő, paranoid hevülettel a szenvtelen gyilkost, a kollektív sémát.*

A körültekintő, a legmagasabb szintű tudatosságra *A fekete város* önmagában bizonyosság, amely regény az elképesztő gazdagsága, sokrétűsége valahány elemével a felvezetett logikát szolgálja, a korábbi megállapításokat rendezi koherens egységbe. A kollektív séma elhagyása, a történelmi felülnézet – mint alkotói perspektívafelvétele – már korábban megtörtént. Mikszáth most

lépésről lépésre végigviszi, miképp teljesedik be a katolikus áldozatkultusz, miközben a disszociatív folyamat végigsöpör a közösség egészén.

Emberi igazunk, az életbe vetett hitünk elhagyásának az alapfeltétele a feminin értékeink elsorvasztása. Ez történik a fiatal Fabricius Antallal is (ahogy Görgey Rozáliában a maszkulin értékek nem fejlődhetnek ki a belső szintézis megteremtéséhez), aki engedelmes, tanulékony diákként sajátítja el az idősebb nemzedék beteg mentalitását, a bennük pusztító fekete pestist, a területés hatalomelvű gondolkodásmódot, amely jószerével tárgyiasítja az embert. Fabricius nem gyakorol kegyelmet a történet végén, noha módjában állna, minek a legfőbb oka, hogy a kollektív sémának akar megfelelni a jóérzései ellenében.

Mikszáth – miként Kleist – szerteágazó körültekintéssel ábrázolja a lelki organizációban zajló, egymással átfedésbe, kölcsönhatásba kerülő folyamatokat. Fabricius Antalt és Görgey Rozáliát is az ellenkező nemű szülővel tartva kötésben, Fabriciusnét helyezve az érzelmi centrumba, aki a fordított logika művelőjeként a hatalomtól várja a megoldást. A fiatalok (Homburgként és Natalie-ként) mindenestől alávetik magukat a szülőanyai elvárásnak, az ideológiailag befolyásolt, jó szándékúnak tetsző akaratnak.

A kölcsönös orientációvesztést, a lelki organizációkban bekövetkező törést, a feminin és a maszkulin emberi értékek szétválasztásának-szétválásának kultúrköri kényszerét így fogalmazza meg az író, megelőlegezve a főbírói döntést: „– Megölnélek, Rozália, ha valaha megcsalnál, édes. – Megölném magamat, Antal, ha valaha nem szeretnél. – És még többet, többet. Nem messziről mondták, hanem közvetlen közelben, egymás kezét fogva, vagy átölelkezve…"

És a testbeszéd, a mozdulatok összehangoltsága felett a szavak ugyanazon szadomazochista tartalmú szembenállást fejezik ki, amely Lőcse és Gergő között a területszerzés-vesztés rítusa révén megvalósult. Persze fogalmazhatunk úgy is, hogy Antal és Rozália egyrészről Homburgot és Natalie-t mintázza, más aspektusban viszont az ellenséges birtokok-birodalmak képviselői. A halál fogja egyesíteni őket a heves szenvedelmek és az ifjonti becsapottság, tudatlanság és bizonytalanság lelki káoszában.

Mikszáth ünnepelt, kora legismertebb írója, félnivalója se a társadalmi, se az önmagával szembeni felelőssége okán nincs. De korántsem ez a helyzet Sarkadi Imrével és Heinrich von Kleisttel. Akik az életkoruknál, az ingatag státusuknál fogva igényt is tartanának a lelki-szellemi támogatásra. Azonban a kollektív sémáról való leszakadás legelső törvénye: *a csak magadra számíthatsz megkerülhetetlen és könyörtelen igazsága.*

Sarkadi Németh Lászlótól várná a bátorítást, de süket fülekre lel. Gyakorlatilag kizárható, hogy abban az esetben, ha a balesete napján meggyőződött volna arról, hogy Németh megérti őt, belelovalja magát egy eleve kilátástalan vitába a kérdésben jóval járatlanabb képzőművész társasággal. Németh utóbb, a halálhírét véve, minden felelősséget elhárítva, fatális véletlennek akarja beállítani a nála jóval kreatívabb, kockázatvállaló, a pozitív devianciája, a rendkívüli szellemi bátorsága okán eredményre is jutó fiatal pályatársa drámáját.

Kleist és Wilhelm Goethe között voltaképpen ugyanez játszódik le százötven évvel korábban. Itt is az idősebb, a konvencionális fél az elutasító, mégpedig

– analitikus nézőpontból – teljes joggal, hiszen ha kontrollálatlanul beengedné az elméjébe a *Homburg hercege* történetét, az mindenestül felforgathatná-szétfeszíthetné a merev sémarendszert, amely a katolikus világfájdalom igazolására épült fel – a *belső* ellenzékiség mimikrijével színezve –, s amely az életmű, a struktúra megszilárdulásával párhuzamosan mindinkább az uralma alá vonja Goethe lelki organizációját, meghatározza társadalmi megnyilvánulásait.

VII. A felettes én, az elvont gondolkodás, a szabad szellemiség. […] A holokauszt kollektív bűnének az értéken kezelése, az egyéni felelősség megélése előtt három markáns akadály mutatkozik: a lelki organizáció összeomlásának, a Júdás-szindróma beteljesülésének a veszélyérzete, illetve a túlpart, az újraépítkezés pszichés folyamata-módja ismeretének a hiánya.

A világirodalom szabad szellemű zsidó írói után viszonylag könnyen meghatározható az értékbiztos felettes én kategóriája, csakúgy a kulturális identitás megszerzésének módja; a folyamat analitikus törvényszerűségei. Az alapvető különbség a népi tudattalanban hordozott parancsban érhető tetten: a zsidó kultúra emberasszonyról és asszonyemberről beszél, azaz kétpólusú lényként tekint az emberre. Ilyeténképp a feminin és a maszkulin emberi értékek egyesítése, a tárgyi-dologi értékek fölé sorolása nemhogy akadályba ütközne, de egyenest kulturális elvárás, amely nem függetlenül a természetazonos igényeink elemi kifejeződése. Vagyis a legelső teendő az életigenlő pszichodinamika felismerése, amit a kollektív sémával, a kultúrköri elvárásokkal szembeni érvényre juttatása követ. (Az emberi valónkban – etnikai, nemzeti, nemi stb. különbségektől függetlenül egyformán – jelen lévő igényt már igazoltuk két igencsak eltérő egyéni világ, Mikszáth Kálmán és Agatha Christie életműve által. Amely igényt mindhármuknak a kultúrájuk ellenében, küzdelmek árán kellett érvényesíteniük. Rövidre zárva, így érthető meg leginkább, mire jutunk a kollektív séma szolgálatával. A belső világunk elvesztésével fizetünk az álomért.)

Joseph Heller a kollektív séma kritikájától (*A 22-es csapdája*) tér vissza az egyéni létezés átfogó vizsgálatához, az én és a kollektív séma féloldalas viszonyának tanulmányozásához. A *Valami történt* Bob Slocum ifjúkori identitáskrízisétől vezeti el olvasóját a végső összeomlásig, a lelki organizáció széthullásáig.

Az én és a kollektív séma szembenállásából az egyén egyetlen módon kerülhet(ne) ki győztesen: az önazonossága megteremtése által. Csakhogy Slocum előtt nincs identifikációs modell, követhető példa, miközben ő is állandó megfelelési kényszerben éli napjait.

A társadalmi közegén belül a rivalizálás jelenti az összetartozást. A rivalizálás a folyvást változó írott és íratlan szabályaival, amelyeknek nem lehet hosszú távon, csak a személyiségünk feladásával megfelelni. Slocum szadomazochista jellegű érzelmi viszonyt ápol a feleségével; rivalizálásra – harcos önvédelemre – kényszerül még a kamasz lányával szemben is. A két fiával, ha lehet, még zavarba ejtőbb a kapcsolata. A fogyatékos Derekhez nem múló bűntudat fűzi, amely teljességgel meddő és értelmetlen emóció: megfosztja általa a megfelelő gondozási formától – a saját gyengesége, döntésképtelensége okán. A tehetséges és imádott kisfiát viszont – ugyanezen, az általunk jól ismert pszichés fordítottság jegyében – a szó szoros értelmében *halálra félti*.

Bob Slocum a múltban vájkálva, eszelős elszántsággal igyekszik megmenteni ifjúkori önmagát a végső, a személyét és a családját egyaránt érintő széthullástól – mindhiába.

A *Valami történt* rendkívül pontos, kifinomult kritikája a keresztény-liberális amerikai életformának, olyan regény, amely nélkül elképzelhetetlen a modern irodalom- és filmkultúra, ugyanakkor, az olvashatósága dacára, nehezen befogadható mű. (Megjelentetése a szerző négyévi kilincselésébe került, ami önmagában is sokat elárul a könyv progresszivitásáról.)

A következő regény, a *Gold a mennybe megy* már minden ízében zsidó regény. Identitásregény a szó legszorosabb értelmében. Mivel a főhőse összes megnyilvánulását: vágyát és szándékát a szociokulturális és az érzelmi hovatartozása alapján ábrázolja. Tegyük hozzá: Gold története aligha születhetne meg Slocum elbukása nélkül. Vagyis anélkül, hogy Heller – a lélek mélyéig ható tudatossággal – ne számolna le korábban a kultúrköri elvárásokkal. Csak így teheti meg, hogy a maga emberi esendőségében: a mindenvágyásában, az amorális törekvéseiben ábrázolja hősét, egészen a kijózanodásáig.

Bruce Gold egyetemi tanár és író zsidó létére a keresztények közé vágyik, elfogadja a játékszabályaikat. Nemcsak szeretőt tart, de a felesége, a családja, a családjai elhagyására készül. Könyvet ír „a zsidó lét élményéről" sok pénzért és a még nagyobb siker reményében. Politikai tanácsadó lesz a Fehér Házban. Felfelé ívelő karrierje azonban az önvesztés örvénye is, egészen a már említett, kijózanító összezuhanásig. Mert a harmincas-negyvenes életévek fordulójára, annak tájára tehető második (ugyancsak nemzedékváltó) identitáskrízisből Gold végül győztesen kerül ki, hiszen visszatalál az önazonosságához, a családi-népi gyökereihez.

Heller hősének-hőseinek felismeréseit bármelyikünk megerősítheti a kultúrkör vélhetően bármely pontján, a saját megéltsége okán. A kollektív séma számolatlanul kínálja, valósággal tobzódik a színpompás, körmönfont mimikrikben. A mások kifosztásában, az értelem megrablásában érdekelt közéleti ámokfutókban, szociopatákban, „fontos emberekben", akik mindig sietnek, mindig előttünk járnak, mindig magasabb érdekekre hivatkoznak. Azonban az egypólusú emberképre alapozott, szimpla gondolkodásuknak új meg új impulzusokra van szüksége a sziporkázáshoz, s ezen szellemi muníció megszerzése szinte bármire képessé teszi őket, eltekintve attól, hogy ne tárgyiasítsák az egyént, az emberi környezetüket. Bruce Gold kétpólusú gondolkodása rendkívül szimpatikus a volt iskolatársa, az elit politikus Ralph számára – ahogy a tanácsadói minőségére ideig-óráig büszke Gold pedig az egypólusú gondolkodásmódhoz kötött játékszabályok elsajátítására alkalmatlan. Az összetettebb, tartalmasabb életre predesztináló képessége-személyisége védelmében visszakozni kényszerül, beigazolva az olvasó sejtését: a regresszióból, az egyéni kilátástalanságból fejlődésnek tetszik a társadalmi érvényesülés, a hatalmi játszma művelése, ám mindez a nyitott szellemiség, a humánum halála. Amely őrlőelv a fordítottan működő kultúránk motorja.

Joseph Heller a következő regényében, *Isten tudja* címmel, már a zsidó nép történelmével foglalkozik, rendkívül szellemesen elegyítve a történelmi tényeket a képlékenyebb ismeretekkel, csakúgy az egyéni – pontos és helyénvaló – lélektani megfigyeléseivel, felfrissítve, modernizálva az Ószövetség tanait.

Mikszáth Kálmán és Joseph Heller emberi beállítódása, alkotói gondolkodásmódja között jó néhány meghatározó párhuzamra lelünk. A sorrend felállítása a körkörösség elvén – minden mindennel összefügg – rajtunk áll. Rögzíthetjük az eddig szerzett ismereteink után, de új origóval is szolgálhatunk. Bennem például azzal a felettébb rokonszenves tulajdonságukkal győztek le mindenféle korai fenntartást, hogy se magára az emberre, koruk emberére, se önmagukra nem tekintettek a létezés netovábbjaként. Elnéző jóindulatuk az önnön becsapottságukra adható legemberibb válasz.

S most térjünk rá az életműépítő gondolatiságuk lényegi tényezőire: a terület- és hatalomfüggetlen szemléletmódra, amely fölébe helyezi az embert az anyagi-dologi világ értékeinek, és kétpólusú lényként, a fejlődése menetében tekint mindkét nem képviselőire. Heller már-már profanizálva teszi még emberibbé, még szerethetőbbé az Ószövetséget, míg Mikszáth ugyanazon emberségből veti el az Újszövetség tanait.

Joseph Heller tehát a saját kultúrájában lel menedékre (mint Kesey indián hőse, a Főnök), míg Mikszáth Kálmán jobb híján a területfüggő emócióit is segítségül hívja nagy, összefoglaló művében, *A fekete város*ban szellemi függetlensége hiteles megjelenítéséhez, a bizonyítási eljáráshoz.

A szellemi művelet elvégzéséhez két, eltérő jellemű irodalmi alakra van szüksége: a „feltámadt", az áruló és renegát Bibók Zsigmondra, aki bármire képes a túlélésért és a haszonért, s ideig-óráig szinte bárki rokonszenvét képes megnyerni, ám megtartani senkiét. Egyetlen szilárd jellemvonása sincs, amelyre személyiséget építhetne. Ilyeténképp az egyéniségét az irányultsága helyettesíti; az életfunkciókhoz kötött pszichodinamika, valamint a hely- és hatalomfüggő gondolkodásmód. A gyengébb nemhez való viszonya legalább ennyire kritikus: a feleségéről lemond az apja javára, az apai örökségre és a hitvesi ölelésre egyaránt ácsingózva. Hogy felelőtlenül élhessen, de minden törvényes és kevésbé törvényes jóból kijusson neki. (Mikszáth ily módon mutat rá a konvencionális-tradicionális felfogás egyik jellemtorzító sajátságára: a számító célzatú fiúgyermeki engedékenységre, amely a feminin értékiséget kényszerűen a szülői elváráshoz igazítja.) Ezen beteges attitűd, torzulás egyenes hozadéka lesz Görgey Rozália – szerelmének – elárulása. (Emlékszünk: a lány az üldözött apjával találkozik titkon, mégis a szerelme tisztaságában lesz megvádolva egy hiteltelen ember által.) Rozália mindenestül az ellentéte Bibóknak: a szülői bűn tudatában és morális árnyékában, megfélemlítettségben éli az életét. Mégis az elkövetett bűn jóvátételét tekinti feladatának. Egyéni drámája, hogy a maszkulin orientációja viszont a bosszúállásban látja a megoldást.

Bibók Zsigmond nem pusztán rossz ember, de büszke is a túlélés szolgálatába állított értelmére. A mimikrije nem igényel valós emóciókat, még kevésbé empatikus érzékenységet. Róla végképp elmondható, hogy az emberek éppúgy a kellékei az életének, mint a külvilág tárgyi-dologi értékei. Nem a személyiség hiányáról beszélünk az esetében, hanem olyan súlyos regresszióról, amelyet csak a konkrét gondolkodásmód tarthat egyben, védhet meg ideig-óráig a széthullástól.

Vele ellentétben, a kereskedő Quendel Gáspár árnyalt, sokoldalú, tudatos személyiség, a progresszív, a problémamegoldó gondolkodás hordozója a regényben. Mégis – avagy éppen ezen értékei okán – félig-meddig kívülállónak

tekintik a megyei urak és a városi polgárok. Quendel progresszivitása helyfüggetlen, emberközpontú szemléletében áll, amit Mikszáth többféleképpen is aláhúz a regényben – ezért teszi meg többek között Görgey Rozália gyámapjának. Egyetlen ember józansága azonban most sem elegendő a disszociatív folyamatok megfékezéséhez, legföljebb a lelassításához, az enyhítéséhez. A Quendel teremtette semleges területek egyike a városszéli fogadó, amely mégsem tudja betölteni a neki szánt szerepet (illetve negatív előjellel teszi azt), mivel az árulás színterévé válik. Mikszáth így közli fogékony olvasójával, hogy nincs az a hely, ahová az ármány, a kultúrköri – tudatosan is gondozott – romlottság be ne férkőzhetne.

A másik ilyen semleges terület Quendel magánrejteke, ahol török pasa inkognitójában hódol felhőtlen életszeretetének.

S most térjünk vissza a Heller–Mikszáth analógiához!

A zsidó kultúra biztos menedék, egyben az önazonosság megerősítésének-megvédésének elvitathatatlan esélye; a magyar (és minden nemzeti) kultúra viszont valamiképp áldozata a keresztény (katolikus) ideológiai kényszernek, amely elől nincs menekvés, legföljebb az elvont gondolkodás pszichés és morális tartományába. Joseph Heller mindezzel értelemszerűen tisztában van a *Valami történt* megírását követően, s akarva-akaratlan (bár inkább akarva) a disszociatív folyamatokat tápláló rivalizációs szemlélet ellen szólal fel regényeiben. (Gondoljunk legelőször a kis Slocum és Forgione, a testnevelőtanár afférjára, ami a *versenyszellem* elsajátítása-elsajáttíttatása körül bonyolódik Bob Slocum gyermekféltő aggodalmától övezve.) Miként Mikszáthban is az integráció igényét élesztgetik-táplálják az idegen kultúrák. Szemléletmódjában a kultúrák keveredése emberi gazdagodásunkat: pszichés érésünket, értékrendünk finomítását szolgálja. (Quendel „törökösítésén" túl, gondoljunk a Szent Péter esernyője zsidó Müncz családjára – nemkülönben azért, mert a regény több eleme, motívuma határozottan *A fekete város* esztétikai egységét hivatott előkészíteni. A helyszűke dacára, még az iménti gondolat jegyében, üssük fel a regényt *Az esernyő és Szent Péter* című fejezetnél: „Ha elutazom messze, idegen országokba, idegen népek közé, az arcok mások, az állatok is mások, a füvek is mások, az ég is más, minden más, már azt kell hinnem, kietlen, megborzasztó elhagyatottságomban és magányomban, hogy nem is ezen a világon vagyok többé, mikor egyszerre valamely emberlakta telep szélén elémbe bukkan egy kereszt és azon egy sebektől vérző pléhember, az én ismerősöm.

Ah, itt van ő! Még itt is itt van! És én nem vagyok többé egyedül és nem vagyok elhagyatva…" És Mikszáth mit tesz a regényben? Müncz Salamon gesztusértékű jó cselekedetei révén is, az érző-elevent messze fölébe helyezi a tárgyi-dologi világ szimpla értékeinek.) Az irodalmi gesztus nem pusztán filoszemita megnyilvánulás, jóval inkább filozófiai mondandó, a kollektív séma relációinak szándékos megfordítása.

Azzal kezdtük a gondolatmenetet, hogy Mikszáth és Heller nem tekintette megát és korának emberét a kulturális evolúció tetejének – a narcizmus és a megalománia alkotói jegyei nyomokban sem érhetők tetten műveikben. Realitásérzékük, egyben a töretlen fejlődésük meghatározója a retrospektív kifinomultság.

Azon ritka – odafigyelés, célirányos akarat által fejleszthető – képesség, amely révén az egyéni múlt legkülönfélébb eseményei-élményei a maguk teljességében idézhetők fel, így az idő előrehaladtával, a tapasztalati kör tágulásával, elmélyülésével, mind bonyolultabb összefüggések átlátásához és ábrázolásához segítik hozzá az alkotó elmét. Sokszor éppen az ábrázolt egyéni világokkal ellentétben (amelyeket az idő múlásával mindinkább az elfojtások és a következményeik határoznak meg), hiszen csak hibátlan érzékelés-észlelés, valamint élményfeldolgozás révén hozhatók létre olyan grandiózus művek, esztétikai egységek, mint az *Isten tudja* és *A fekete város*.

VIII. Amitől félünk. A három akadály tehát, ami az egyéni felelősségünk megélésétől elválaszt: a lelki organizáció összeomlásának, a Júdás-szindróma beteljesülésének a veszélyérzete, illetve a túlpart, az újraépítkezés folyamatamódja ismeretének hiánya. De úgy is fogalmazhattunk volna Sarkadi Imre egyéni drámája ismeretében, hogy a szocialista diktatúra évtizedeiben a kollektív séma elhagyása még kockázatosabbnak bizonyult, míg ma nem látszik más gát, mint önnön szellemi renyheségünk. Miközben a világkultúra évről évre újabb határozott lépéseket tesz a teljes megértés felé.

A világkultúra fejlődésmenetét nem is igen lehet szétválasztani a holokauszt előtti és utáni időszakra, mivel a jelentős művek, mint például Kleist *Homburg hercege* és Mikszáth utolsó regényei az eljövendő veszélyekre figyelmeztetnek. Morális súlyukból mit sem veszítettek, inkább újabb-további tartalmat nyertek a bekövetkezett borzalmak által. Ha belegondolunk, John Steinbeck *Egerek és emberek* című kisregénye 1937-ből határozott előképe Ken Kesey *Száll a kakukk…*-jának. Georges és Lennie társas drámája ugyan még nem mutatja fel a megoldást, ám a kollektív séma elembertelenítő hatásmechanizmusának hibátlan lenyomatát adja. (A kevésbé tájékozottak kedvéért: Georges hasonló okból és módon gyakorol *védelmet* az értelmi fogyatékos Lennie, mint a Főnök McMurphy felett. Az előzményeket tekintve a perdöntő különbség, hogy Lennie végez is kínzójával. A kiragadott társadalmi szegmentumot, modellt tekintve pedig, hogy a farm munkásai önmaguk őrei avagy „ápolói": egzisztenciális kiszolgáltatottságuk eleve kizárja őket az önérzetes és humánus cselekvési formákból. Hangadójuk Slim, az álfelettes én jellegzetes hordozója: mindig tévedhetetlenül tudja, mikor válhat következmények nélkül agresszívvá, vérengzővé. Lennie és McMurphy tárgyalás nélküli elítélése-megítélése ugyanazon célt szolgálja: az elfojtások, azaz a tudatlanság, az embertelenség elsődlegességének védelmét.) Legalább ennyire sokatmondó, hogy Steinbeck a gazdasági válság nyomában járva írja ragyogó regényeit: a föld- és a hatalméhség, illetve a kirekesztő, másságellenes, bűnbakképző keresztény mentalitás analitikus összefüggéseit vallatja. A fejedelem és a fejedelemasszony, Dr. Speavy és a „főnéni" bizarr uralma helyett itt a gazda fia, Curley és fiatal felesége szadomazochista töltetű szerelmi játszmája szedi áldozatait.

[…]

A továbbiakban három jól elkülöníthető, mégis szorosan egybefüggő témakör szerint fogjuk tárgyalni a kollektív sémáról való leszakadás és az újraépítkezés – megint csak összefüggő – folyamatát. Vagyis olyan alkotói ráérzéseket, pszichodinamikáért felelős jelenségeket, tényezőket vizsgálunk, amelyek nem-

igen merülnek fel a pszichoanalitikus gyakorlatban, ám irodalmilag hitelesítve olyan ismeretekkel szolgálnak, hogy nem csupán bevezetnek minket a kollektív bűn elkövetésének és tagadásának analitikus mélységeibe, de sértetlenül ki is vezetnek onnan.

A következő sorrendet állítjuk fel:

– tárgyimádat és tárgyagresszió (sértettség, irigység, lemondás, önzetlenség)

– a térdimenzió kitágul (a helyfüggő emóciók és félelmek értelmezése)

– a kultúra a tér- és az idődimenzió fölé emelkedik (a maszkulin és a feminin emberi értékek egyesítése révén)

A látásmódunkkal pedig értelemszerűen megmaradunk a felvett pozícióban: ahonnan az eltérések, az emberi különbözőségek nem látszanak, nem látszhatnak másnak, mint önazonosságnak.

Az ellenük forduló számonkérő szándék valahány formája pedig intimitást, személyes jogokat sértő támadásnak. […]

Látogató Tölg-Molnár Zoltán alkotása előtt
(Magyari Márton felvétele)

E számunk szerzői

Ádám Tamás (1954) – költő, szerkesztő, újságíró, Budapest
Aknay János (1949) festőművész, Szentendre
Alföldy Jenő (1939) – kritikus, irodalomtörténész, Kecskemét
Ámos Imre (1907–1944) festőművész
Archleb Gály Tamara (1951) – művészettörténész, író, műfordító, Pozsony (Szlovákia)
Bakonyi Péter (1949) – újságíró, előadóművész, szociológus, dramaturg, Budapest
Báthori Csaba (1956) – író, kritikus, műfordító, esszéista, Budapest
Benczúr Emese (1969) képzőművész, Budapest
Bíró József (1951) – költő, író, performer, képzőművész, Budapest
Botos Ferenc (1949) – középiskolai tanár, költő, Budapest
Böröcz András (1956) szobrász, performer, festő, New York (USA)
Börzsönyi Erika (1954) – költő, prózaíró, könyvtáros, Budapest
Choli Daróczi József (1939) – költő, Budapest
Csorba László (1952) – történész, Budapest
Dobos Marienne (1942) – közíró, Budapest
Doncsev Toso (1944) – író, műfordító, szociológus, Budapest/Szófia
Dupka György (1952) – történész, író, szerkesztő, Tiszabökény (Ukrajna)
Erdélyi Z. János (1947) – költő, műfordító, Szekszárd
Fahidi-Pusztai Éva (1925) – holokauszt-túlélő, „holokauszt-aktivista", Budapest
Fazekas István (1967) – író, költő, műfordító, Százhalombatta
Fehér László (1953) festőművész, Budapest
Filep Tamás Gusztáv (1961) – kisebbségkutató és művelődéstörténész, Budapest
Füleki Gábor (1980) – költő, középiskolai tanár, Dabas
Gaál Zoltán (1934) – zeneszerző, költő, műfordító, Åsarp (Svédország)
Galambos Ádám (1984) evangélikus teológus, Budapest
Haász István (1946) festőművész, Budapest
Harasztÿ István (1934) – kinetikus szobrász, Budapest
Hegyi Zoltán Imre (1967) – biciklis futár, antikvárius, blogger, költő, kritikus, Budapest
Kalmár János (1952) szobrászművész, Budapest, Párizs (Franciaország)
Kondella Mihály (1983) fotográfus, Budapest
Konok Tamás (1930) festőművész, Budapest
Kovács József Hontalan (1950) – költő, Agárd
Kovács katang Ferenc (1949) – író, műfordító, képzőművész, Oslo (Norvégia)
Kovács-Gombos Gábor (1955) festőművész, Budapest
Latorcai Csaba (1976) – jogász, teológus, levéltáros, helyettes államtitkár (ME), Budapest
Légrádi Gergely (1975) – pályakezdő, Budapest
Magyari Márton (1982) fotográfus, Budapest
Mohácsi János (1959) – rendező, színész, Budapest
Nagy Gusztáv (1953) – író, költő, műfordító, tanár, Budapest
Petz György (1955) – író, költő, tanár, szerkesztő, Budapest
Rojkó Annamária (1962) – szerkesztő, újságíró, Budapest
Rostás-Farkas György (1949) – költő, újságíró, Budapest
Rott József (1964) – író, Magyaregregy
Szénási Ferenc (1946) – műfordító, irodalomtörténész, Budapest
Szepes Erika (1946) – irodalomtörténész, író, Budapest
Szolnoki Csanya Zsolt (1962) – költő, grafikus, Budapest
Szőcs Géza (1953) – költő, író, Piliscsaba
Tamási Orosz János (1953) – költő, újságíró, Budapest
Tölg-Molnár Zoltán (1944) festőművész, Budapest
Valachi Anna (1948) – irodalomtörténész, újságíró, Budapest
Vándor Anna (1941) – tolmács, műfordító, Budapest
Vathy Zsuzsa (1940) – író, Budapest
Vörös István (1964) – költő, író, irodalomtörténész, Budapest
Zalán Tibor (1954) – költő, író, drámaíró, Budapest
Zsille Gábor (1972) – költő, műfordító, Budapest

A háttérben
Ámos Imre alkotása

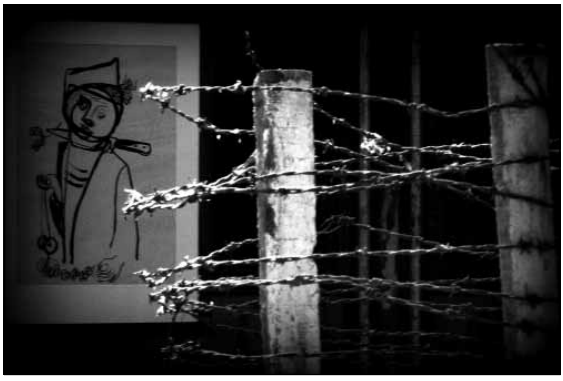

A háttérben Ámos Imre
Kés levéllel című alkotása

Nyírfa installáció

Böröcz András alkotása
szögesdrót között

Az installáció árnyéka
a Rumbach zsinagóga padlóján

Galambos Ádám felvételei

Botlatókövek, emlékezők

„A holokauszt nem a zsidó népirtás végrehajtásával, nem is az emberi másságok hol spontán, hol tervszerű üldözésével, hanem a félelem egy sajátságos megjelenési formájával, *az agresszióval szembeni kiszolgáltatottsággal, értelmi tehetetlenséggel kezdődött.*" *(Rott József)*

„Lassan meghalnak az utolsó túlélők és elkövetők. Az áldozatok már akkor se élnének, ha nem lettek volna áldozattá. Megint a zsidóság adta a szakrális halál kiszemeltjeit, ezúttal nagyon sokat, milliónyi megváltó. Persze voltak cigány megváltók is, meleg megváltók, kommunista megváltók. És kajafásokból, poncius pilátusokból, na meg káinokból is egyre több van." *(Vörös István)*

„A kárpátaljai zsidó etnikum reális veszteségét több mint 85 ezerre becsülik. A holokauszt előtt az »izraelita hitet gyakorló zsidók« száma 101 851 (11,9%) főt tett ki. Ennek a 80%-a magyar anyanyelvű volt. A náci népirtást mintegy 10 ezren túlélték." *(Dupka György)*

„Vajon megszületett-e már az, *Aki békét szerez*, de nem csupán a *magasságban*, hanem azonképp itt, a földön is? Nem tudom. A hit talán elegendő lenne, de a hit – személyes. Aki képes azt érezni, mint *Ő*, ott fent, és itt lent, a föld mélyében, mely befogadta, mint a persely, az Íme, hát meglelte hazáját. A földet, ahol nevét hibátlanul írják fölé, ha eltemeti, ki – csak temet." *(Tamási Orosz János)*

„A börtönlét, az élet javaitól való elzártság, a kifosztottságtudat és a perifériára szorultság Pilinszky végzetszerűen depresszív lelkialkatából fakadó alaptapasztalata ifjúkora óta; erre az alapélményre rakódott rá és ötvöződött azzal a világháborús pusztulás, a lágerek szenvedőivel való megrázó azonosulása. A költő eleve az eleven kárhozat mindennapiságában élt." *(Füleki Gábor)*

Ára: 1400 Ft. Előfizetés: 6000 Ft.

Előfizethető személyesen valamennyi postán és a kézbesítőknél, a Magyar Posta Zrt. (1) 303-3440-es faxszámán, a hirlapelofizetes@posta.hu e-mail-címen, valamint a szerkesztőségben.

A Napút elérhető az interneten: ***http://www.naputonline.hu***

Számlaszám: OTP 11713005-20381185

9 771419 408008 16005

A folyóirat támogatói:

Emberi Erőforrások Minisztériuma

Nemzeti Kulturális Alap